

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТИ

Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік
құқық кафедрасы

6M030100 – ЗАҢТАНУ

МАГИСТРАТУРА

Қолжазба құқығында
МАГИСТРЛІК ДИССЕРТАЦИЯ

Құқықтық таным құқықтық мәдениетті түсінудің негізі ретінде

Орындаған: Б.Б. Алмагамбетов « 20 » 05 2013 ж.

Ғылыми жетекші:
з.ғ.к., доцент С.А. Сартаев « 20 » 05 2013 ж.

Жұмыс қорғауға жіберілді:
Кафедра меңгерушісі
з.ғ.д., профессор Г.Р. Усеинова « 20 » 05 2013 ж.

Алматы 2013

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1 ҚҰҚЫҚТЫ ТҮСІНУ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ТҮСІНУДІҢ БАСТАПҚЫ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	8
1.1 Құқықты түсіну ғылыми танудың объектісі ретінде.....	8
1.2 Құқықты танудың негізгі бағыттары, даулы мәселелері.....	15
1.3 Құқықты түсіну тұлғаның құқықтық мәдениетінің негізі.....	26
2 ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ – ТАНЫМДЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ.....	34
2.1 Құқықтың мәдениеттің бастаулары және оның қалыптасу ерекшеліктері.....	34
2.2 Құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің өзара байланысы.....	53
2.3 Құқықтық мәдениет және құқыққа деген нигилистік қатынас.....	62
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	78
3.1 Құқықтық тәрбие құқықтық мәдениетті дамытудың негізгі факторы ретінде.....	78
3.2 Құқықтық мәдениетті арттыру жолдары.....	88
ҚОРЫТЫНДЫ.....	98
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	100

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасын демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет деп жариялаған Конституция оның ең жоғарғы құндылығы адам, адам өмірі, құқығы мен бостандығы [1] деп ерекше атап өтті. Мұның өзі қоғамдағы көп жақты, көп сатылы қарым-қатынастарды реттеудің негізгі құралы ретінде құқықтық сана мен құқықтық мәдениет маңызының арта түсуіне жол ашты. Қоғамдағы шынайлықтың объективті ақиқат қисынын тек зиялы, білімді қоғам өз қалыптасуының барысында, демократияның барлық мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, жан-жақты аша түсетінін озық мемлекеттердің дамуы дәлелдеп отыр. Демократияның қанат жайып көркеюінің басты кепілі - құқықтық мәдениеттің жан-жақты дами түсуі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек, мәдени игілігімізді бөлшектеп болса да жинастыруымыз керек» [2] деп түйіндеп, басты бағыттарды айқындап берген болатын.

Құқықтық мәдениеттің деңгейін көтермелеуге және қоғамда заңды құрметтеу сезімін қалыптастыруға өз ықпалын тигізетін, құқықтық мәдениет пен құқықтық тәрбиені нығайту мен жетілдіру жөнінде жүйелі жұмыстар атқарылуы тиіс. Тек білімді, жоғары өнегелі және дамыған құқықтық санасы бар, заңи білімді адам ғана азаматтық қоғамның негізін құра алады. Ал әлсіз азаматтық қоғам – құқыққа қарсы, автократиялық режимнің өмір сүруіне жағдай жасайды.

Әртүрлі тарихи кезеңдерді басынан өткерген Қазақстан мемлекеті қазір өзін – өзі жалпы белгілерінің бірі жоғары құқықтық мәдениеттің деңгейінің болуы болып табылатын құқықтық мемлекет етіп жариялап, азаматтық қоғамды қалыптастырып, дамытуда. Республикада құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара ықпалдасу механизмдері құрылып, іске асырылып келеді. Қоғамдық құқықтық сананы дамыту мен құқықтық мәдениеттің деңгейін көтермелеудің тиімді тұстары анықталуда. Өркениетті нарықтық қатынастары бар азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін бастапқыда жеке адамның құқықтық санасы мен құқықтың нормативтік-реттеушілік рөлін түсінуді дамыту қажет, сонымен қатар жеке тұлғаның құқық шеңберінде, өзін-өзі реттеу негізінде заңмен қорғалатын өзінің мүдделерін іске асыру мақсатында, құқықтық мәдениеттің қалыптасқан құндылықтарына негізделген өзіндік әрекеттер жасау қабілетін дамыту керек. Табиғи құқық теориясы тұлғаның жеке-дара және өзіндік құндылықтары бар тіршілік иесі ретінде басымдылығын бекітті, ол әлемдік құқықтық доктринамен де танылды. Бұл шартты жағдайларсыз азаматтық қоғам дамымайды.

Қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастыруда құқықтанушылардың рөлі маңызды, себебі олар қоғамдық жүйенің негізгі буындарымен, атап айтқанда мемлекеттік биліктің буындарымен тығыз әрі тікелей байланысты,

сонымен қатар қолданымдағы заңдардың жай күйі тікелей заң ғылымына қатысты болып келеді. Құқық ғылымы және мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларында жұмыс істейтін ғалым заңгерлер әлеуметтік жүйеде белгілі бір орын алуы тиіс.

Қолданымдағы нормативтік құқықтық актілерді білу, тіпті олардың мәтінін дұрыс құрастыру құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейінің көрсеткіші болып қана қоймай, құқықтың өзіне де, жалпы адамзаттық идеалдарды, идеяларды және әділеттілік, теңдік, бостандық және ізгілік сияқты және заңның әрпімен және рухымен әрекет ету қағидаларын білдіретін шынайы құқықтық шындыққа құрметпен қарауды меңзейді. Осы айтылғандардың барлығы зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Құқықты тану, түсіну ұғымдары құқық теориясында көптеген ғалымдардың әлі күнге дейін зерттеп, заң ғылымында сарапқа салып, дауласып келе жатқан мәселе болып табылады. Құқықтық мәдениет кешенді мәселе болғандықтан көптеген заңгер ғалымдардың еңбектерінде зерттеу тақырыбына айналған.

Құқықты танып-білу, түсіну туралы өз ой-толғауларын Қазақстанның танымал заңгер ғалымдары – С.З. Зиманов, М.Т. Баймаханов, Ж.Д. Бусурманов, С.С. Сартаев, С.Н. Сабикенов, Г.С. Сапарғалиев, Т. Ағдарбеков, Н.Ө. Өсеров, С.Ө. Өзбекұлы, Е.К. Нурпеисов, А.К. Мухтарова, Е.Б. Абдрасулов, С.Ф. Ударцев, өз еңбектерінде жазған.

Құқықтық мәдениет мәселесі З.Ж. Кенжалиев, А.С. Ибраева, А.И. Долгова, М.В. Лукьяненко, В.И. Новоселов, Р. Байниязов, Г.Қ. Пралиева, С. Бейсебаева, С.А. Сартаев еңбектерінде кеңінен қарастырылып, арнайы зерттеу нысанасына айналған.

Әрине, аталған еңбектердің барлығында құқықтық мәдениеттің жан-жақты қырлары сөз болады. Бүгінгі күнге дейін құқықтық мәдениеттің толық табиғаты ашылып, негізгі ғылыми бағасы айқындалды деп ойлаймыз. Алайда біз құқықтық мәдениетті түсінудің дүниетанымдық негізі ретінде құқықты түсіну тақырыбын зерттеу нысанына айналдырып отырмыз. Яғни құқықтық мәдениетті түсіну үшін ең алдымен құқықты танып білу қажет. Өйткені - құқық ең күрделі, көпқырлы әлеуметтік құбылыс. Құқықты түсінуде ізденістер осы күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпай келеді.

Ұсынылған осы диссертациялық жұмыста құқықтық мәдениетті түсіну негізі ретінде құқықты тану кешенді мәселе ретінде алынып, жүйелі, жан-жақты зерттеудің нысанасы ретінде қарастырылып отыр.

Зерттеу объектісі. Диссертациялық зерттеудің объектісін негізінен құқық, құқықтық мәдениеттің жалпы теориясының мәселелері мен құқықтық тәрбиенің құқықтық мәдениетті көтеру барысында туындайтын қоғамдық қатынастар құрайды.

Зерттеу пәні. Зерттеудің нақты пәнін құқық, құқықты түсінудің негізгі бағыттары, құқықтық мәдениет, тұлғаның құқықтық мәдениетін көтерудегі құқықтық тәрбиенің атқаратын рөлі, атқарылып жатқан іс-шаралардың мәні мен маңызын саралау құрайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

Диссертациялық жұмыстың негізгі мақсаты: құқықтық мәдениетті түсінудің дүниетанымдық негізі ретінде құқықты түсіну бағыттарын жүйелеп, саралау; оның даулы мәселелерін анықтау; , құқықтық мәдениет табиғаты мен түсінігін ашу; құқықтық мәдениет пен құқықтық сананың өзара байланысы мен ара-қатынасын талдау; тұлғаның құқықтық мәдениетін қалыптастыруда құқықтық тәрбиенің ролін анықтау; жалпылама құқықтық сауаттылық мәселесін жүйелеп, саралау болып табылады.

Аталған мақсатқа жету үшін зерттеу барысында төмендегідей міндеттерді шешу көзделеді:

- құқық түсінігін, оның белгілері, қағидалары қызметі мен мәнін талдау; ғылымда қалыптасқан көзқарастар мен пікірлерді саралау;

- құқықты түсінудің негізгі бағыттарын айқындау, оны жеке-жеке талдау, даулы мәселелерін шығару;

- құқықтық мәдениет категориясына теориялық-құқықтық талдау жасау, құқықтық мәдениет пен құқықтық сананың өзара байланысы мен ара-қатынастарын ажыратып, саралау;

- тұлғаның құқықтық мәдениетін көтеру жолында құқықтық тәрбиенің алатын орны мен атқаратын ролін межелеу, тәрбие беруді жүргізудің және ұйымдастырудың негізгі жолдарын белгілеу, оның негізгі нысандары мен әдістерін саралау;

Зерттеудің әдістері және әдістемесі. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін элеуметтік құбылыстарды жалпы философиялық бастама жүйесін зерттеуде қолданылатын диалектикалық фундаменталды ережелер құрайды. Қоғамдағы жастардың құқықтық мәдениетінің нақты тарихи дамуын зерттеу үшін және қазіргі кездегі оның көріністерінің ерекшеліктерін анықтау үшін диссертант тарихи әдісті пайдаланды.

Тұлғаның құқықтық мәдениетін зерттеуде оның жүйелік мәнін, жан-жақтылығын және әртүрлі дәрежедегі қарым-қатынастарының динамикасын атап өту қажет. Мұндағы көптеген байланыстарды шешу үшін, оларды сипаттауда жастардың құқықтық мәдениетінің элеуметтік, философиялық, құқықтық, экономикалық қырларына көңіл бөлінді, сонымен бірге, элеуметтік және статистикалық мәліметтер де пайдаланылды. Зерттеу барысында кең түрде танымның жалпы және арнаулы әдістері: талдау, синтез, талдап қорыту, жүйелеу, құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық, логикалық-заңдық әдістерге көбінше орын беріледі.

Зерттеудің нормативтік негізін Қазақстан Республикасының ағымдағы заңдары құрады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертациялық жұмыста құқықтық мәдениетті түсіну негізі ретінде құқықты түсіну кешенді түрде жүйелі зерттелініп отыр. Жұмыста құқықты түсінудің негізгі бағыттары, құқықтық мәдениеттің түсінігі мен құрылымы ізденуші тарапынан саралауға түсіп, өзіндік ой-тұжырымға, бағалауға ие болды. Тұлғаның құқықтық мәдениетін көтеру ісіндегі құқықтық тәрбиенің орны мен ролі айқындалды.

Жұмыстың теориялық және тәжірибелік маңызы. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері тұлғаның құқықтық мәдениетін зерттеуде жаңа ой тұжырымдар қалыптастыруға септігін тигізеді. Тұлғаның құқықтық мәдениеті, құқықтық тәрбиесі және мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға қатысты ізденістерді тереңдетуге негіз бола алады.

Заң оқу орындарында мемлекет және құқық теориясы, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы, мемлекет және құқық жалпы тарихы, саяси және құқықтық ілімдер тарихы бойынша дәрістер жүргізуде қосымша материал ретіндегі падалануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- құқықтың қалыптасуы адамзаттың мақсатты қызметінің нәтижесі болып табылады. Бұл процесс құқықты тануды, оны бағалауды және оған біртұтас әлеуметтік құбылыс ретінде қарауды қамтиды. Құқықты түсінуде теориялардың әр-түрлі болуы ұлттық және жергілікті дәстүрлермен, идеологиялық көзқарастармен, философиялық, тарихи, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктермен байланысты екендігі анықталды.

- құқықтық мәдениет базалық, дүниетанымдық категория болып табылады. Құқықтық мәдениеттің динамикалық құбылыс болып табылатындығы анықталды. Оның құрылымы мен жүйесі де қоғам талабына сәйкес дамып отыратын құбылыс екендігі атап көрсетілді;

- құқықтық тәрбие тұлғаның құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы негізгі жол екендігі айқындалды. Құқықтық тәрбиенің мәні мен қоғамда атқаратын рөлі қоғам дамуына сәйкес өзгеріп, толығып отыратын динамикалық құбылыс екендігінде. Құқықтық тәрбиенің негізгі қағидалары әділдік, теңдік, жүйелілік, демократиялық т.б. болып табылады. Сондықтан да тұлғаға құқықтық тәрбие берудің негізгі нысандарын әртүрлі негіздер бойынша топтастыруға болады. Құқықтық тәрбиенің негізгі уақыт сынынан өткен, оның мәні мен маңызын айқындайтын нысандарына: құқықтық білім, құқықтық үгіт-насихат, құқықтық тәжірибеге тарту, өзін-өзі құқықтық тәрбиелеу жатады. Аталған құқықтық тәрбиенің нысандарының мазмұны мен мақсаттарының өзгеріп отыратын құбылыс екендігі негізделді;

- елімізде құқықтық мемлекет орнату кезінде тұлғаның құқықтық мәдениетін көтеру ісін кешенді шаралар арқылы жүзеге асыру керек. Құқықтық сауаттылықты арттыруға бағытталған іс-әрекеттер, шаралар жолға қойылуы тиіс. Осыған байланысты біршама ұсыныстар келтірілді.

Жұмыстың сыннан өтуі. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті заң факультеті мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасында орындалды. Зерттеудің теориялық түйіндері мен негізгі қорытындылары кафедра жиналысында және әртүрлі ғылыми семинарларда талқыланды.

Сондай-ақ, диссертацияның басты қағидалары мен ой-түйіндері келесідей ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияда: Заң ғылымдарының докторы, профессор В.А. Кимнің 90-жылдығына арналған «Конституционализм және Қазақстан Республикасында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің

өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясында баяндалды.

Жұмыстың құрылымы мен көлемі. Жұмыс құрылымы зерттеудің негізгі мақсаты мен міндеттеріне сай келеді. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен, сегіз бөлімшеден, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 ҚҰҚЫҚТЫ ТҮСІНУ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ТҮСІНУДІҢ БАСТАПҚЫ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

1.1 Құқықты түсіну ғылыми танудың объектісі ретінде

Заманауи заң ғылымының алдында отандық құқықтағы билік құрып келген бұрынғы құқықтық идеялар мен түсініктерді қайта ой елегінен өткізу міндеті тұр. Құқықтық мәдениеттің терең мәніне, оның объективті ішкі заңдылықтарына, даму мәселелеріне жету үшін құқық теориясының іргелі түсінігі – «құқықты түсінуді» анықтау қажет. Осы орайда Л.И. Петражицкийдің «егер құқықтың ғылыми анықтамасы болмаса, құқық туралы ғылым да болмайды, өйткені біріншіден, бұл ұғымсыз құқықтанудың бір де бір ұғымын аша алмаймыз, екіншіден құқық ұғымынсыз басқа ғылым салаларының ішінен құқық туралы ғылым ережелерін шығара алмаймыз. Құқық ұғымынсыз оның өзін зерттеу мүмкін емес, яғни жалпы құқық туралы ғылым саласындағы ғылыми еңбектер жазу мүмкін емес» [3, 89 б.] деген пайымдауы назар аударарлық мәселе болып табылады. Құқықты түсіну тек қана құқықтың түсінігін ашуды білдіріп қоймайды, сонымен қатар құқықтың мағынасына жетуді, оның генезисі мен даму тенденцияларын танып білуді де қамтиды. Ендеше осы сұрақтарға жауап іздеп көрсек. Ең алдымен осы кезге дейінгі ғалымдардың құқық ұғымына деген көзқарастарын талдасақ.

"Құқық" терминінің көптеген мәні бар, ол заң ғылымында, күнделікті өмірде және қызмет бабында қолданылады. Кең мағыналы түсінік болғандықтан, әрбір адамның құқықтың мәні туралы қандай да бір пікірі қалыптасатыны сөзсіз.

Заң ғылымында "құқық" термині бірнеше мағынада қолданылады. Біріншіден, "құқық"- ресми түрде танылған жеке және заңды тұлғалардың заңға сүйене отырып, әрекет жасау мүмкіндігі. Мысалы, азаматтардың еңбек ету бостандығы, білім алу, меншік иесі болу, кәсіпкерлікпен шұғылдану құқығы. Заңды тұлғалардың да құқықтық мүмкіндіктері болады. Осы келтірілген жағдайларда "құқық" түсінігі субъективтік (тұлғалық) мағынада қолданылады.

Субъективтік (тұлғалық) құқық - тұлғалардың мүддесін қанағаттандыру мақсатымен құқықтық нормалардың құқық тұлғаларына берген құқықтық мүмкіндіктері. Мұндай мүмкіндіктер құқықтық қатынастарға қатысатын тұлғалардың мінез-құлқының шегін анықтайды. Тұлғаның құқығы құқықтық қатынасқа қатысушы басқа тұлғаның құқығымен байланысты болғандықтан, екі жақта да құқықтық міндеттер пайда болады. Демек, құқықтық қатынасқа қатысушыларда құқықпен қатар құқықтық міндеттер де туындайды. Басқаша айтқанда, тұлғаларда құқықпен бірге құқықтық міндет те болады. Мысалы, әр азаматтың оқып, білім алуға құқығы бар. Сол құқықты пайдаланып, оқуға түскеннен кейін азамат оқу орнының ішкі тәртібіне бағынуға, оқу бағдарламасын орындауға міндетті.

Заңды тұлға кәсіпкерлікпен шұғылданып, заңдық негізде мүлікке ие болуға хақылы. Ол мүлікті өз игілігі үшін пайдаланады. Сонымен қатар, өз мүлкін

пайдаланғанда қоғамның, басқа адамдардың мүдделеріне зиян келтірмеуі керек. Сондықтан Қазақстан Республикасының Конституциясында былай деп жазылған: "Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс" [1].

Айтылғаннан шығатын қорытынды: құқықсыз міндет болмайды, міндетсіз құқық болмайды. Бұл жағдай әлеуметтік әділеттікті баянды етеді.

Субъективтік (тұлғалық) құқықтық міндет - құқықтық мүмкіндік берілген құқық тұлғасының заңды мүддесін (талабын) орындату үшін басқа құқық тұлғасына жүктелген міндет. Бұл міндет құқықтық қатынастарға қатысу нәтижесінде жүзеге асырылып, мемлекеттің мәжбүрлеуі арқылы (міндетті орындамаған жағдайда) қамтамасыз етіледі.

Екіншіден, "құқық" дегеніміз құқық нормаларының жүйеге келтірілген жиынтығы. Бұл объективтік мағынадағы құқық, себебі олардың жасалуы жеке адамның еркіне байланысты емес. Сонымен, объективтік мағынадағы құқық жеке нормаларға бөлінбейтін, тұтас құбылыс болып саналады. Мысалы, Қазақстанның құқығы туралы Конституция былай дейді: "Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады" [1].

Үшіншіден, "құқық" термині оқу пәнін білдіретін ұғым ретінде қолданылады. Құқық пәндері түрлі салаларға бөлінеді: конституциялық құқық, әкімшілік құқық, еңбек құқығы, отбасы құқығы, азаматтық құқық, қылмыстық құқық, қаржылық құқық, т.б. Құқық саласы - өзара туыстас қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Мысалы, азаматтық құқық - мүліктік және мүліктік емес қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Қылмыстық құқық - қылмыс жасауға, жазалауға байланысты қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Төртіншіден, "құқық" термині тұлғалық құқық пен объективтік құқықтың жиынтығы ретінде де қолданылады. Осыған байланысты "құқық жүйесі" деген түсінік бар. Мысалы, қазіргі жағдайда елімізде Қазақстанның, құқық жүйесі қалыптасуда.

Құқық пәндерін оқып, құқықтың мәнін терең түсінген адам оның түрлі жағдайда мағынасы әр түрлі болатынын да анықтай алады. Мұның өзі құқықтың өте күрделі әлеуметтік құбылыс екендігінің белгісі.

Құқықтың түрлі түсінігінің болуы - оның әлеуметтік мәнінің де әр түрлі болуының негізі. Егер құқықты тұлғалармен байланыстырса, тұлғалардың мемлекетте, қоғамда құқықтық мәртебесі қандай екенін анықтау, түсіну қажеттігі туады. Азаматтарға сан килы құқықтар мен бостандықтар берілсе, оларды жүзеге асыру мүмкіндігі жасалса, онда қоғамда шынайы теңдік орнатылған болып есептеледі. Ал, объективтік құқық туралы сөз болғанда, мемлекетте қалыптасқан заңдар жүйесі әлеуметтік тұрғыдан сипатталады. Әрине, құқық туралы зерттеушілердің көзқарасы бір жерден шығып, бір текті

болады деп айтуға болмайды. Негізінен, құқықты таптық және жалпы әлеуметтік тұрғыдан түсіндіру ғылымда кен орын алып келді. Маркстік ілім құқықты, оған байланысты құбылыстарды тек таптық тұрғыдан ғана зерттейді. Бұл ілім бойынша құқық - үстем таптың саяси құралы, тек соның жоғын жоқтап, мүддесін қорғайды. Ал өркениеттік тұрғыдағы ілім бойынша құқық қоғамдағы барлық адамдардың еркін білдіріп, олардың мүдделерін қорғайтын құрал болып саналады. Қандай ілім болса да құқықтың әлеуметтік мәні бар екенін теріске шығармайды. Бірақ маркстік ілім құқықтың әлеуметтік мәнін өте тар тұрғыдан түсіндіруге тырысады. Әрине, құл иеленушілік дәуірде құқық ашықтан-ашық тек құл иеленушілердің мүдделерін қорғап, құлдарды сөйлейтін мүлікке теңегені белгілі. Бірақ бұл көзқарасты барлық қоғамдарға, түрлі сатыдағы мемлекеттерге телуге болмайды. Құқық тек үстем таптың еркін білдіретін болса, ондай қоғамда үздіксіз тап тартысы орын алып, ақырында ол құлдырап жойылады. Қазіргі замандағы өркениетті мемлекеттерде құқық барлық азаматтардың еркін білдіретін саяси құралға айнала бастағанын мойындау керек. Қазақстан мемлекетінде қалыптасып келе жатқан құқыққа да осындай жалпы әлеуметтік тұрғыдан қарау шындыққа сай келеді десек, қателеспейміз. Қазақстан Республикасында қабылданған заңдарды талдайтын болсақ, олардың қандай да болсын әлеуметтік топтарды кемсітетінін немесе белгілі бір топқа артықшылық жасайтынын таба алмаймыз. Демек, Қазақстан заңдары барлық әлеуметтік топтардың еркін білдіріп, олардың заңды мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған.

Құқықтың жалпы әлеуметтік мәнін мойындай отырып, оған мынадай анықтама беруге болады.

Құқық (объективтік тұрғыдан қарағанда) - адам мен қоғамның жаратылысымен байланысты тұлғаның бостандығын білдіретін, қоғамдық қатынастарды реттейтін, ресми құжаттарда анықталған, мемлекеттің күшімен қамтамасыз етілетін құқықтық нормалардың жиынтығы [3, 256 б.].

Енді, құқықтың негізгі белгілерін қарастырайық.

Жүйелілігі. Құқық – бірнеше бөліктен тұратын жүйелі құрылыс. Оның бір бөлігі – табиғи құқықтың мазмұны адам мен қоғамның табиғатына байланысты әлеуметтік-құқықтық талаптармен анықталады. Мысалы, адамның өмірі, денсаулығы табиғи құбылыстар. Оларды сақтауға, қорғауға, қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық нормалар табиғи құқыққа жатады. Қазақстан Республикасының Конституциясында былай деп жазылған:

“Әркімнің өмір сүруге құқығы бар. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ” [1]. Құқықтық жүйенің екінші бөлігі – мемлекеттегі қолданылатын барлық заңдардың жиынтығы. Құқықтық жүйенің үшінші бөлігі – субъективтік (тұлғалық) құқықтар. Осы айтылған бөліктер бірімен-бірі табиғи түрде байланысты, бірінсіз басқаларын түсінуге, жүзеге асыруға болмайды. Мысалы, тек әр адамның өмір сүруге құқығы бар деп жарияланса, оның жүзеге асырылуы қамтамасыз етілмесе, адамның өз өмірін сақтауға, қорғауға мүмкіндігі болмаса, аталған құқық қағаз бетінде ғана жазылып қалған болар еді. Адам өзіне қажетті рухани және мүліктік игілікті пайдалану үшін өзі белсенді әрекет жасауы керек. Адамның әлеуметтік-құқықтық талаптарының

мағынасы – оны мемлекеттің тануы, қорғауы, қажет болған жағдайда қамтамасыз етуі.

Нормативтік сипаты – құқықтың негізгі белгілерінің бірі. Құқық қағидалардан, ережелерден, рәсімдерден тұрады. Қағида – тұлғалардың мінез-құлықтары туралы ереже. Былайша айтқанда, қоғамдық қатынасқа қатысушылар өз іс-әрекеттерін, мінезін белгілі ережеде көрсетілген қалыпқа (кисынға) бейімдеулері қажет. Сондықтан құқықтың нормалары – тұлғалардың іс-әрекетінің, мінез-құлқының үлгісі. Мысалы, әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 19-бап). Тұлғалардың мінез-құлқын анықтау арқылы құқық нормалары қоғамдық қатынастарды қажетті арнаға бағыттап, жолға салады, реттейді, жөндейді, ұйымдастырады, тұрақтандырады, бассыздықтан қорғайды.

Формалды анықтылық – құқықтың тағы да бір маңызды белгісі. Ол құқықтың мемлекетпен байланысты екенін көрсетеді. Құқықты, оны құратын заңдарды, басқа да нормативтік актілерді жасайтын, жалпы алғанда, мемлекет. Мемлекет органдардан тұрады, демек, мемлекет органдары заңдарды жасайды. Заң - ережелер жиынтығы. Олар жай ережелер емес, мемлекет атымен жасалатын болғандықтан ресми сипаты бар ережелер. Әрбір ереже, қағида тұлғалардың мінез-құлқы туралы заң шығарушының ойын анықтап, түсінікті түрде тұжырымдайды. Қағидада артық сөз болмауы керек, оның әрбір сөзінің әлеуметтік мәні болады, себебі ол қоғамдық қатынасқа қатысатын тұлғалардың мінез-құлқын анықтау арқылы олардың тағдырына әсер етеді.

Құқықтың енді бір белгісі - мемлекеттің күшіне сүйенуі. Егер мемлекет құқық қағидаларының жүзеге асырылуына, дұрыс қолданылуын қамтамасыз етпесе, олар тек қағаз бетінде ғана жазылып қалған болар еді. Мемлекет, оның органдары тұлғалардың құқықтарын жүзеге асыруға жәрдемдеседі, жағдай жасайды. Мысалы, Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша елімізде азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалады. Занда көрсетілген категориядағы мұқтаж азаматтарға тұрғын үй заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан олардың шама-шарқы көтеретін ақыға беріледі. Егер азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қол сұғылса, мемлекет оларды қорғайды. Занды бұзғандар құқықтық жауапқа тартылады, мүмкіндігінше бұзылған құқық орнына келтіріледі.

Құқықтың тағы бір белгісі – адамдардың еркін білдіруі. Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы - халық деп жазылған. Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқышы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді. Сонымен, халық заңдарды өзі тікелей қабылдай алады. Мұндай жағдайда заң тікелей халықтың еркін паш етеді.

Құқық – адамзаттың әділдік және азаттық идеяларына негізделіп, көбінесе заңдарда баянды етілетін, қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалар жүйесі.

Көне заманнан оқымыстылар құқықтың мәні мен мазмұнын түсінбекші болып, оған сан қилы анықтамалар берген. Оның түсінігі мен мәнін

анықтаудың үш жолын айтуға болады. 1) нормативті тұрғыдан қарау, былайша айтқанда, құқықты заң нормаларының жүйесі деп санау; 2) социологиялық тұрғыдан қарау, яғни, құқықты реттелетін қоғамдық қатынастармен ұқсас деп санау; 3) философиялық тұрғыдан қарау, яғни құқықты бостандық пен әділдік деңгейімен байланыстыру.

Құқықты социологиялық және философиялық тұрғыдан қарағанда ол өте кең түсінік болып, оған құқық нормаларымен қатар құқықтық сана, құқықтық қатынастар да жатады.

Құқыққа, ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде қарасақ оған жалпы және айрықша белгілер тән екендігін байқаймыз.

1. Құқық жазылған нормалардан тұрады. Нормативтік тек құқыққа тән жағдай емес. Ол адамның табиғатымен байланысты және кез келген әлеуметтік ұйымға тән. Нормативтік дегеніміз адамдардың ой жүйесін, қоғамдық өмірін тәртіптеп, соның нәтижесінде белгілі ережелерге бағындыру.

2. Құқық әділдік және бостандық идеяларын білдіреді. Әділдік пен бостандыққа адамзат ежелден ұмтылып, оларды армандаған. Әділдік - адамның игілігіне бағытталған жағдай, ол басқа адамның мүддесіне зиян келтірмейді, қоғамға пайдалы. Осы талаптарға сай келетін адамның әрекеттері әділ болып саналады. Марксизм-ленинизм негізін қалаушылары әділдікті тек таптық мүдделермен байланыстырады.

Бостандық - адамнан ажыратылмайтын қасиет. Тек бостандық болса ғана адам лайықты өмір сүре алады, барлық өзіне тән шығармашылық мүмкіндіктерін аша алады.

3. Құқықтың бейнелейтін объектілері болады. Олар - билік, мемлекет, қоғамдағы тәртіп. Солар арқылы әділдік пен бостандық жүзеге асырылады. Әрине, әділдік пен бостандық шектелсе де, сол аталған құбылыстар арқылы жүзеге асырылады. Құқықтың нормалары мен мемлекет органдарының арасында қайшылықтар, үйлеспеушіліктер болуы мүмкін. Заңдарда адамдардың құқықтары мен бостандықтары жарияланғанымен, мемлекет органдары олардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етпеуі де мүмкін.

4. Құқық адамның іс-әрекетін реттейді, оның ойына, сезіміне әсер етеді. Егер адам заңдарда әділдік пен бостандық баянды етілетініне көзі жетсе, оларды орындау қажет деп есептейді. Мұндай жағдайда адам өз еркімен заң талабын орындайды. Заң талабын бұзса, кінәліге мәжбүрлеу шаралары қолданылады.

5. Құқық нормативтік актілер түрінде қалыптасады. Оларда адамдардың еркі баянды етіледі. Адамдардың еркін заң шығаратын орган ресмилендіреді. Сондықтан құқық – мемлекет таныған адамдардың еркі. Егер құқық әділдік пен бостандықты паш етсе, ол жалпы халықтық құқық деп саналады.

6. Құқықтың формалды анықтылығы. Заңдарда бекітілген нормативті нұсқаулар ерекше қасиетке ие болады. Ол - формалды анықтылық. Оның белгілері: айқындығы, бір мағыналылығы, қысқалығы. Бұл құқық субъектісінің не нәрсені істеуге болады, нені болмайтындығын білуіне ыңғайлы, әрі қолайлы. Мысалы, біреудің мүлкін ұрлау - қылмыс.

7. Құқықтың жүйелілігі – оның тағы бір қасиеті. Зандарда жазылған құқықтық нормалар өзара байланысты, үйлесімді болады. Құқықтың нормалары тек осындай негізде жазылып, қалыптасса ғана құқық өзінің борышын орындауға қабілетті болады.

8. Құқықтың тағы бір қасиеті - оның өзгермелілігі. Қоғамдық өмір сіресіп қалмай, құбылып, өзгеріп тұрады. Соған сәйкес құқық нормалары да өзгерген қатынастарды лайықты түрде реттеу үшін өзгеріп тұруы қажет. Осыған байланысты ескірген заңдар күшін жояды, жаңа заңдар қабылданады. Құқық біркелкі қалыпты түрде адамдарға қолданылады. Осының өзі құқықта теңсіздіктің баянды етілетінін байқатады. Адамдар әр түрлі: біреу әлсіз, біреудің қабілеті мол, екіншісінікі кем, біреудің отбасы бар, біреу бойдақ. Адамдардың мұндай айырмашылығын заң ескере бермейді. Сондықтан заң адамдарды іс жүзінде теңдестіре алмайды. Әрине, өмірдің кейбір салаларында, мысалы, саяси құқықтармен пайдаланғанда барлық азаматтардың жағдайы бірдей.

9. Құқықты мемлекет қорғайды. Құқықтың барлық нормаларының талаптарын адамдар өз еркімен орындай бермейді. Соған байланысты мемлекет құқық талабын бұзғандарға мәжбүрлеу тәсілін қолданады. Мұндай қорғау болмаса, құқық жоқ деп есептеу керек.

Құқықтың үш "алтын" тірегі бар: имандылық, өмірдің материалдық жағдайлары және мемлекет. Құқық түсінігі имандылыққа, әдептілікке тіреледі. Құқық имандылық негізінде пайда болады. Иmandылықтың өзі де адамдар арасындағы қатынастарды реттейтін күш. Әрине, имандылықтың талаптары заң емес, тек ізгілікке, адамгершілікке өнегелікке негізделеді. Оның қағидаларын орындататын ұйымдастырылған күш жоқ. Иmandылық тек арға, ұятқа арқа сүйейді, жұртшылықтың пікіріне негізделеді. Ал құқық имандылықтан нәр алады, неғұрлым құқықтың нормалары имандылық шарттарына сәйкес келсе, соғұрлым олардың сапасы да, абыройы да жоғары болады. Иmandылық әділетсіздікті, жауыздықты, зорлық-зомбылық, ұрлық, тағы сондай теріс қылықтарды айыптайды. Бірақ ондай қылықтар үшін жаза қолдануға қажетті құралы жоқ. Иmandылықтың ең күшті құралы - жұртшылықтың пікірі. Құқық та теріс қылықтарға тыйым салады. Тек тыйым салып қана қоймайды, кінәлі адамдарды жазалау шараларында белгілейді, сол шараларды қолданатын мемлекет органдарының күшіне сүйенеді. Сөйтіп, құқық нормалары арқылы мемлекет имандылық талаптарына ресми мағына береді, соның нәтижесінде қоғамдық қатынастарды реттейді. Иmandылықтың талаптары жалпылама түрде болады, олардың анықтамасы, дәл түсінігі жоқ. Айталық, ұрыны, зорлықшылды, өсекшіні жаман адам деп айыптайды. Ал құқық мұндай адамдардың іс-әрекетіне мейлінше дәл, бұлтартпайтын анықтама беріп, тиісті құқықтық норманың мазмұнына жатқызады.

Құқықтың тағы бір тірегі - адамдардың өмір сүру жағдайлары, олардың шаруашылығы. Адамзаттың өмір сүруі өндіріске байланысты. Өндіріс тиімді, нәтижелі болу үшін оны ұйымдастыру, оның дамуына қажетті жағдай туғызу керек. Бұл тек мемлекеттің қолынан келетін іс. Мемлекеттің өндіріске, шаруашылыққа әсер ету дәрежесі қоғамда қалыптасқан меншік түрлеріне

байланысты. Қазір Қазақстанда меншіктің екі түрі бар: мемлекеттік меншік және жеке меншік. Мемлекет өз меншігін тек қана реттеп қоймайды, сонымен қатар оны дамыту үшін басқарады. Ал жеке меншікке негізделген өндірісті иесі заңда белгіленген тәртіпке сүйене отырып, өзі басқарады. Демек, мемлекет екі меншікке негізделген өндірістің дамуын реттеу үшін құқықтың мүмкіндігін пайдаланады. Соның нәтижесінде құқықтың өзі де өзгереді, дамиды, өндірістік қатынастарды реттеуге бейімделеді.

Осы айтылғандардан байқалатыны - құқық қалыптасуының екі кезі, яғни бастауы бар екен. Құқық нормаларын жасауға халық тікелей қатысады. Бірақ халық тек өте маңызды мемлекеттік мәселелерді шешу қажет болғанда, басқа жолмен оларды шешуге болмайтын жағдайда ғана заңдарды тікелей қабылдайды. Демек, халық заңды ерекше жағдайда қабылдайды. Әдетте, заңдарды, басқа да нормативтік актілерді тиісті мемлекет органдары жасайды. Сондықтан құқық нормаларының басым көпшілігін мемлекет шығарады.

Мемлекеттің қызметі құқық нормаларын қалыптастырумен аяқталмайды, қайта оның қызметі сол құқық нормалары заңда белгіленіп іске қосылған сәттен басталады деуге болады. Құқық нормаларының талаптары өздігінен жүзеге аспайды. Оларды жүзеге асыру үшін, талаптарын орындату мақсатында мемлекет түрлі әдістер қолданып алуан қызметтер атқарады. Егер құқықтық нормалардың талаптары орындалмаса, бұзылса, мемлекет кінәлі адамдарға тиісті шаралар қолданады. Сөйтіп, құқық нормалары мемлекеттің ырқына негізделіп, жүзеге асырылады.

Құқық нормалары адамға бостандық беріп қана қоймайды, сол бостандықты қамтамасыз ететін орасан зор күш - мемлекетке сүйенеді. Құқықтың тірегі, оның күш-қуаты беделі мен абыройы - мемлекет.

Құқықтың әлеуметтік мақсаты оның атқаратын қызметінен байқалады. Оның қызметі қоғамдық қатынастарға, адамдардың мінез-құлқына, іс-әрекеттеріне әсер етуге бағытталады. Құқық қызметінің негізгі бағыттары мыналар: 1) Реттеу қызметі. Бұл қызметтің мәні - қоғамдық қатынастарды баянды ету, тұрақтандыру. Мысалы, құқық нормалары азаматтардың түрлі жағдайлардағы құқықтық мәртебесін анықтайды. Конституция азаматтарға сан қилы құқықтар мен бостандықтар береді және соларды пайдалану үшін тиісті қоғамдық қатынастарға қатысу мүмкіндіктерін туғызады. Құқықтар мен бостандықтар тұрақты құбылыстар, өзінің мәнін, күшін жоғалтпайды, оларды үнемі пайдалануға болады. Сондықтан құқықтар мен бостандықтарды паш ететін құқықтық нормалар әрдайым қоғамдық қатынастарды реттейтін құрал болып саналады; 2) Тыйым салу қызметі. Құқықтық нормалар жеке адамның, қоғамның және мемлекет органының зиянды іс-әрекеттеріне тыйым салады. Зиянды іс-әрекеттердің алдын алуға арналған құқықтық нормалар адамдарға, ұйымдарға міндет жүктейді, зиянды істен сақтандырады, құқықтық нормалардың қағидаларын бұзбауды талап етеді; 3) Заңды игіліктерді қорғау қызметі. Адамдарға, ұйымдарға, бірлестіктерге құқықтар мен бостандықтар белгілі бір игілікті пайдалану үшін, өз қажетін (рухани, материалдық, т.с.с.) қанағаттандыру үшін беріледі. Мысалы, әркімнің өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар. Оған ешкім қол сұға алмайды. Егер адамды заңсыз

бас бостандығынан айыратын болса, кінәлі адам құқықтық жауапқа тартылады. Заңда көзделген реттерде ғана және тек соттың немесе прокурордың рұқсатымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады. Соның өзінде де тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі. Тұрғын үйге қол сұғылмауы керек. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Заңға сәйкес пайда болған меншікті мемлекет қорғайды. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Кәсіпкерлікпен шұғылдану - азаматтардың негізгі құқықтарына жатады. Мемлекет кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне кепілдік береді және оны қорғау мен қолдауды қамтамасыз етеді.

Құқықтық нормалар адамдардың, ұйымдардың, бірлестіктердің құқықтары мен бостандықтарын паш етумен қатар, оларды қорғау жолдарын, әдістерін, мүмкіндіктерін жан-жақты қарастырады.

4. Құқықтың тәрбиелік қызметі де ерекше. Құқықтың нормалары адамдардың санасына әсер ету арқылы құқықтық мәдениетті қалыптастырады. Сонымен қатар, құқық заңды бұзудың алдын алу қызметін де атқарады. Осы айтылғандар құқықтың экономикалық, әлеуметтік, идеология салаларындағы қызметіне жатады. Осыларға қоса құқық мемлекетті, қоғамды және азаматтардың заңды мүдделерін қорғау қызметін де жүзеге асырады.

Құқық принциптері - құқықтың мәнін білдіруде оған негіз болатын идеялар мен бастаулар. Ол идеялар әділеттік пен бостандықтың сара жолын қорытындылау арқылы шығарылады.

Құқық принциптері әділдік, дұрыстық көрсеткіші болғандықтан, тұрақтылығымен ерекшеленеді, олардың ұзақ уақыт бойы өзгермеуі құқықтық нормалардан айырмашылығы болып табылады.

Құқықтық принциптер нормаларда, заңдарда тікелей немесе жанамай білінеді.

Әділет және бостандық идеяларын дамытатын құқықтық принциптердің ең бастылары - демократиялық, ұлтаралық пәтуа (келісім), заңдылық, адамгершілік, азаматтардың заң алдында тең болуы (теңқұқықтылығы) [4, 97-98 бб.].

1.2 Құқықты танудың негізгі бағыттары, даулы мәселелері

М.Т. Баймахановтың пікірі бойынша, «құқықты түсіну мәселесі күмәнсіз заң ғылымында ерекше орын алады. Ол тек қана құқықтанудың көптеген міндеттерімен тікелей байланысты ғана емес, сондай-ақ олардың көпшілігінің қойылымына, негізделуіне, шешілуіне тікелей немесе жанама түрде әсер етіп отырады, соның ішінде көбінесе адамдардың іс-әрекетіне құқықтық әсер етудің сипатын анықтау, құқықтық реттеу шекарасын нақты анықтауда, ғылыми ізденістердің әрі қарай жол таңдауы мен дамуына әсер етеді. Құқықты түсіну құқықтың рөлі мен қызметі, қоғамға әсер етуді реттейтін механизмі туралы көзқарастарымыздың өзегін құраушы, құқықтанудың күллі ғылыми-теориялық және методологиялық әлеуетін өзіне шоғырландырады» [5, 93 б]. Құқықтың қалыптасуы адамзаттың мақсатты қызметінің нәтижесі. Аталған үдеріс

құқықты тануды, оны қабылдауды (бағалау) және оған бұртұтас әлеуметтік құбылыс ретінде қарауды қамтиды. Бұл «мәңгі» өмір сүретін үдеріс, себебі, қоғам өз дамуының әрбір кезеңінде құқықтың жаңа сапасын, қасиеттерін және қырларын ашып отырады. Құқықты түсінудегі теориялардың алуан түрлі болуы ұлттық және жергілікті дәстүрлермен, философиялық және идеологиялық көзқарастармен, тарихи және әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктермен байланысты. И. Кант мұндай пікірлердің көптігін және құқықтық күрделі табиғатын ескере отырып, «заңгерлер әлі де құқықтың анықтамасын іздестіруде» [6, 256 б.] деп айтып кеткен. Құқық түрлі әлеуметтік топтар, таптар, элиталардың мүдделерін қанағаттандыратындықтан, түрлі мақсаттарда пайданалуы мүмкін.

Құқықтың келесідей негізгі тұжырымдамалары бар: табиғи құқық, тарихи, нормативистік, материалистік, психологиялық және социологиялық.

Табиғи-құқықтық теория XVII-XVIII ғасырларда буржуазиялық революция кезінде қалыптасты. Бұл теорияның корнекті өкілдері – Т. Гоббс, Дж. Локк, А.Н. Радищев және т.б.

Табиғи-құқықтық ілімнің басты идеялары болып мыналар табылады:

1) бұл доктринаның шеңберінде құқық пен заң ажыратылады. Мемлекет қабылдайтын заңдармен, яғни, позитивтік құқықпен қатар адамға тумысынан тән, жоғары, «табиғи» құқық болады. Бұл адамға табиғи жолмен берілген ажырамас құқықтар (өмір сүру, бостандық, теңдік) және олар позитивтік құқықтың өлшемі болып табылады;

2) құқық іс жүзінде өнегелікпен теңестіріледі. Бұл теория өкілдерінің пікірінше, әділдік, бостандық, теңдік сияқты абстрактілі адамгершілік құндылықтар құқықтың негізін құрайды, құқық шығармашылық және құқық қолдану үдерістеріне ықпал етеді;

3) адам құқықтарының бастамасы заңнамадан емес, «адам табиғатының» өзінен бастау алады, құқықтар не тумысынан, не Құдаймен беріледі [7, 256 б.]

Артықшылықтары:

- бұл озық доктрина ескірген феодалдық қатынастардың орнына жаңа, әлдеқайда еркін құрылысты орнатқан алғашқы буржуазиялық революцияларға негіз болды:

- табиғи-құқықтық теориясының жақтаушылары заңдардың құқықтық сипатта болмауы мүмкін екенін, бірақ, олардың құқыққа және әділдік, бостандық, теңдік сияқты адамгершілік құндылықтарына сәйкес болуы тиіс екенін орынды атап өткен;

- адам құқықтарының қайнар көзі ретінде не табиғатты, не Құдайды таниды және сол арқылы шенеуніктер мен мемлекеттік құрылымдардың әділетсіздігіне жол бермейді.

Кемшіліктері:

- Құқықты бұлайша түсіну (абстрактілі адамгершілік құндылықтары ретінде) оның формальды-құқықтық қасиеттерін кемсітеді. Нәтижесінде заңды және заңға қайшы әрекеттердің арасындағы нақты өлшемдер жоғалады, себебі, адамдардың әділдікке қатысты түсінігі әртүрлі болғандықтан, оны әділдік тұрғысынан анықтау қиынға соғады;

- Құқықты осы теория тұрғысынан түсіну құқықтық санамен тығыз байланысты, ал халықтың құқықтық санасының деңгейі түрлі болатыны белгілі.

Құқықтың тарихи мектебі XVIII ғ. Соңында - XIX ғ. Басында қалыптасты. Оның өкілдері – Г.Гуго, К.Ф. Савиньи, Г. Пухта және т.б.

Бұл доктринаның негізгі идеялары:

1) Құқық – тіл сияқты тарихи құбылыс, шартпен не қандай да бір тұлғаның нұсқауымен енгізілмейді, ол біртіндеп пайда болады және дамиды;

2) Құқық – ең алдымен құқықтық әдет-ғұрыптар (яғни, заңды салдарды туғызатын, тарихи тұрғыдан қалыптасқан жүріс-тұрыс ережелері). Ал заңдар ұлттық рухтан, халық санасының түпкірінен бастау алатын әдет құқығынан туындайды;

3) Феодализм заманында пайда болған бұл теорияның өкілдері адам құқықтарын жоққа шығарады, себебі сол сөзше сөзше кезеңнің әдет-ғұрыптарында адамның табиғи құқықтары көрініс таппады [8, 26 б.].

Артықшылықтары:

- Алғаш рет құқықтың мәдени-тарихи және ұлттық ерекшеліктеріне, оларды құқықшығармашылық үдерісінде ескерудің қажеттілігіне көңіл бөлді;

- Құқықтың табиғи (эволюциялық) жолымен дамиды дұрыс аталып өткен, яғни, заң шығарушы құқықтық нормаларды өз қалауы бойынша шығара алмайды;

- Құқықтық әдет-ғұрыптың уақытпен дәлелденгенін, тұрақты жүріс-тұрыс ережелері ретіндегі мәні орынды аталып өткен.

Кемшіліктері:

- Бұл теория табиғи құқықтық доктринамен француз революциясының идеяларына кері реакция ретінде пайда болды және ескі феодализмнің идеологиясын жақтады;

- Оның өкілдері заңнамамен салыстырғанда құқықтық әдет-ғұрыптардың ролін асыра бағалаған, ал жаңа экономикалық жағдайларда әдет-ғұрыптар нарықтық қатынастарды толыққанды реттеуге шамасы келмеді.

Құқықтың нормативистік теориясы XX ғасырда шарықтау шегіне жетті. Оның өкілдері – Р.Штаммлер, П.И.Новгородцев, Г. Кельзен және т.б. Бұл ілімнің идеялары келесідей:

1) Құқықты құқықтық нормалар жүйесі (пирамидасы) ретінде тану басшылыққа алынды. Мұнда заң шығарушы қабылдаған «негізгі (егеменді) норма» жүйесінің ең басында тұрады және әр бір төменгі норма өз заңдылығын жоғары тұрған нормадан алып отырады;

2) Кельзеннің пікірінше, құқық – міндеттілік саласы. Ол міндеттеусіз жүзеге асырылуы мүмкін емес және оның күші жүріс-тұрыстың құқықтық ережелер жүйесінің қисындылығы мен үйлесімділігіне байланысты. Сондықтан, Кельзеннің ойынша, ғылым құқықтық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және өзге де өлшемдерден бөлек «таза күйінде» зерттеуі тиіс;

3) Нормалар пирамидасының негізін жекелеген актілер – соттардың шешімдері, шарттар, әкімшіліктің актілері құрайды. Бұл актілерде құқықтың ұғымына енді және негізгі нормаға (Конституцияға) сәйкес болуы тиіс [9, 51 б.].

Артықшылықтары:

- Құқықтың нормативтілік сияқты айқындаушы қасиеті дұрыс аталып өткен және құқықтық нормалардың заңды күшіне қарай иерархиясының қажеттілігіне көңіл бөлген;

- Аталған теория шеңберінде нормативтілік құқықтың формальды анықталуымен органикалық тұрғыдан байланысты болады. Бұл құқықтық талаптарды басшылыққа алу мүмкіндігін елеулі түрде жеңілдетеді және субъектілерге соңғы нормативтік актілердің мәтінімен танысуға мүмкіндік береді;

- Мемлекеттің қоғамдық дамуына ықпал етуінің кең мүмкіндіктері танылады, себебі, тек мемлекет негізгі норманы белгілеп, қамтамасыз етеді.

Кемшіліктері:

- Бұл теорияның өкілдері құқықтың мазмұндық жағын (тұлғаның құқықтары, құқықтық нормалардың адамгершілік бастамалары, олардың қоғамдық дамудың объективтік қажеттіліктеріне сәкестігі және т.б.) елеместен, формальды жағына көп көңіл бөледі. Нәтижесінде олар құқықтың әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани факторлармен байланысын жете бағаламайды;

- Кельзен негізгі норманы заң шығарушы қабылдайтынын тани отырып, мемлекеттің тиімді құқықтық нормаларды бекітудегі рөлін асыра бағалайды. Ал іс жүзінде түрлі себептерге байланысты мемлекет ескірген және өзге де нормаларды қолдануы мүмкін.

Материалстік теория XIX –XX ғасырларда пайда болады. Оның көрнекті өкілдері – Карл Маркс, Ф. Энгельс, В.И. Ленин, Г.В. Плеханов. Бұл доктринаның негізгі идеялары:

1) Құқық үстем таптың заңға айналдырылған еркі, яғни, таптық құбылыс ретінде түсіндіріледі;

2) Құқық ретінде көрініс табатын таптық еріктің мазмұнына өндірістік қатынастар әсер етеді. Мұндай қатынастардың субъектілері болып, қолында мемлекеттік билік бар меншік иелерінің табы танылады;

3) Құқық таптық еріктің мемлекеттік-нормативтік нысанда көрініс табуымен сипатталатын әлеуметтік құбылыс. Құқық – мемлекетпен бекітілген және қорғалатын нормалардың жиынтығы [10, 32 б.].

Артықшылықтары:

- Бұл теория өкілдері құқықты заң (яғни, формальды түрде анықталған нормативтік акт) ретінде түсінгендіктен, олар құқыққа сәйкестілік пен құқыққа қайшылықтың айқын өлшемдерін ажырата білген;

- Құқықтың оған елеулі түрде ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланысын көрсетеді;

- Құқықтың мемлекетпен тығыз байланысына, мемлекеттің құқықтық нормаларды бекітіп, оларды жүзеге асыруды қамтамасыз ететініне көңіл бөлінді.

Кемшіліктері:

- Жалпы адамзаттық қағидаларды елеместен, құқықтағы таптық бастамалардың рөлін асыра бағалап, құқықтың өмір сүруін теп таптық қоғаммен байланыстырады;

- Құқықты материалдық факторлармен, экономикалық детерминизммен асыра байланыстырды және құқыққа ықпал ететін басқа да себептер мен жағдайлардың мәнін жеткілікті ескермеді.

Құқықтың психологиялық теориясы XX ғасырда толығымен қалыптасып біткен. Оның өкілдері – Л.И. Петражицкий, А. Росс, И. Рейснер және т.б.

Бұл доктринаның негізгі идеялары:

1) Адамдардың психикасы – қоғамның, соның ішінде мораль, құқық және мемлекеттің дамуына ықпал ететін фактор;

2) Құқықтың ұғымы мен мәні заң шығарушының қызметінен бастама алмайды. Ол, ең алдымен, психологиялық заңдылықтардан, яғни адамдардың императивтік-атрибутивтік сипатқа ие құқықтық эмоцияларынан туындайды. Эмоциялар белгілі бір әрекеттерге өкілеттілік алумен (атрибутивтік норма) және белгілі бір әрекетті істеу міндетімен (императивтік норма) байланысты сезімдерді білдіреді;

3) Барлық құқықтық сезімдер құқықтың екі түріне қарай позитивтік (мемлекеттен шығатын) және интуитивтік (жеке, автономдық) деп бөлінеді. Бұл сезімдер бірімен-бірі байланысты болмауы мүмкін. Интуитивтік құқық позитивтік құқыққа қарағанда адамдардың жүріс-тұрысын шын мәнінде реттейді және сол себепті «шын мәніндегі» құқық ретінде қарастырылуы тиіс. Интуитивтік құқықтағы сезімдердің түрлеріне құмар ойындардағы қарызға байланысты уайымдау, балалардың ойындағы өз міндеттеріне қатысты уайымдауы жатады және олар тиісінше «құмар ойындар» құқығын», «балалар құқығын» туындатады [11, 38 б.].

Артықшылықтары:

- Психологиялық сеттерге және олардың құқықтың әрекет ету үдерісіндегі рөліне көңіл бөлінген. Бұдан шығатын қорытынды – әлеуметтік психологияны ескерместен, заңдарды шығаруға болмайды, жеке тұлғаның психологиялық табиғатын ескерместен, заңдарды қолдануға болмайды;

- құқықтық реттеудегі және қоғамның құқықтық жүйесіндегі құқықтық сананың рөліне ерекше көңіл бөлінген.

Кемшіліктері;

- Бұл теорияның өкілдері құқықтың табиғатына елеулі түрде ықпал ететін басқа факторларды (әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени және т.б.) елеместен, психологиялық факторлардың рөлін асыра бағалаған;

- «шын мәніндегі» (интуитивтік) құқық мемлекеттен тыс болып, формальды анықталған сипатты иеленбейтініне байланысты бұл теорияда құқыққа сай және құқыққа қайшы әрекеттің, заңдылық пен заңсыздықтың нақты өлшемдері жоқ.

Құқықтық социологиялық теориясы XX ғасырда қалыптасты. Оның өкілдері – Е. Эрлих, Жени, С.А. Муромцев, Р. Пауд.

Бұл ілімнің негізгі идеялары:

1) Құқық пен заңды ажыратады, дегенмен бұл теорияның ұстанымдары табиғи-құқықтық доктринаның ұстанымдарына ұқсамайды. Құқық табиғи құқықтар мен заңдар емес, заңдарды жүзеге асырудан көрініс табады;

2) құқық ретінде заңды әрекеттер, тәжірибе, құқықтық тәртіп, заңдарды қолдану және басқа да құбыыстар түсіндіріледі. Құқық – құқықтық қатынастар субъектілерінің: жеке және заңды тұлғалардың нақты жүріс-тұрысы. Осыдан бұл доктринаның басқа да атауы туындайды – «тірі» құқық теориясы;

3) мұндай «тірі» құқықты ең алдымен судьялар өз қызметі барысында қалыптастырады. Олар тиісті шешім қабылдау арқылы құқық шығармашылық субъектілері ретінде әрекет ете отырып, заңдарды құқықпен «толтырады» [12, 251 б.].

Артықшылықтары:

- Ол ең алдымен құқықты жүзеге асыруға, оны тәжірибеде қолдануға көңіл бөледі;

- Құқықтың мазмұны ретінде қоғамдық қатынастардың басымдылығын бекітеді;

- Мемлекеттің экономикаға араласуын шектеумен, басқаруды орталықсыздандыруымен жақсы үйлестіреді.

Кемшіліктері:

- Егер құқық ретінде заңдарды жүзеге асыруды, нақты құқықтық тәртіпті түсінетін болсақ, құқыққа сәйкестік пен құқыққа қайшылық арасында нақты шек жоғалады, себебі, жүзеге асыру заңды да, заңға қайшы да болуы мүмкін;

- Құқық шығармашылық қызметі басым көпшілік жағдайда судьялар мен әкімшілік қызметкерлер атқаратындықтан, құқықты дұрыс қолданбау, пайдакүнем лауазымды тұлғалар тарапынан әділетсіздік қауіпі жоғарылайды.

Осылайынша, тарихи тұрғыдан құқық түрліше бағаланатын және бағалануда. Аталған теориялар құқықты түсінудегі, қоғамның құқықтық дүниетанымын өзгертудегі елеулі қадамдар. Бұл ілімдер тәжірибеде талай рет өздерінің қажеттілігін растаған. Аталған доктриналардың әрқайсысының өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Теорияларды сипаттауда осындай артықшылықтар мен кемшіліктерді білудің маңызы зор.

Құқық – қоғамдық қатынастардың барлық жеке және ұжымдық қатысушыларының мүдделеріне ықпал ететін күрделі және көп мағыналы құбылыс. Құқыққа қатысты ғылыми даулар әрқашан болған және қазіргі кезде де кездеседі. Кезінде И. Кант айтып кеткендей, «заңгерлер әлі де құқықтың анықтамасын іздестіруде» [5, 93 б.]. Бұл феноменді түсіндіруде түрлі көзқарастар қалыптасқан. Құқықтың мәні, табиғаты, мақсаты мен оның қоғам өміріндегі рөлін түсіндіретін көптеген мектептер, бағыттар және доктриналар бар.

Ал енді құқықты түсінуде қазіргі заманғы көзқарастарға тоқталайық. Әсіресе, заңгер ғалымдар пікірталас жүргізіп, өз көзқарастарын білдіріп жататын мәселелерді қарастырып өткеніміз жөн. Бұл көзқарастар мен пікірлер түрлі сипатты иеленіп қана қоймай, кейбір жағдайларда бірін-бірі жоққа шығарады немесе қарама-қайшы сипатқа ие.

Нәтижесінде шынайы өмірдегі құқықтың не екенін, оның қандай болуы тиіс екені әлі күнге дейін даулы мәселе болып отыр. Құқықты түсінуде пікірлердің көптігі орын алған. Аталған құбылысқа қатысты тұжырымдар мен көзқарастардың кейбіреуіне тоқталып өтейік.

1 Құқық мемлекетпен қорғалатын және сақталатын қатынастардың *іс жүзіндегі тәртібі*. Шын мәнінде бұл бұрынғы заманның белгілі құқықтық көзқарастарына қайтып оралу. Бұл тезис тұрғысынан билік, шенеуніктер, бюрократия және аппараттың кез-келген әрекеттерін «құқық» ретінде қарастыруға болады. Себебі, қолында билігі бар топтардың негізінен өздеріне ыңғайлы және пайдалы қатынастар тәртібін орнататыны белгілі. Бұл тұрғыда күшті заңсыз қолдану да құқыққа сай деп танылады.

Сондай-ақ, «қатынастардың іс жүзіндегі тәртібі» (құқық) қалайынша сол қатынастар тәртібін реттейді, қорғайды және сақтайды? Бұл ретте реттеу құралы реттеу объектісімен, ал шынайы өмір оны ұйымдастырудың, бір ретке келтірудің құралдарымен тұтасып кетеді. Бұл теориялық тұрғыдан дұрыс емес. Мұндай көзқарастың әдістемелік жағынан қате және қолданылуы мүмкін емес екені анық. Ол тәжірибеде қолайсыз салдарға – ретсіздіктер, бассыздықтар және асыра пайдаланушылыққа әкеліп соғуы мүмкін. Құқықты іс жүзіндегі қатынастарға теңестіру кеңестік революциядан кейінгі кезде кеңінен таралады, бірақ ол қазіргі кезде де сирек болса да кездеседі.

2 Құқық - демократиялық жолмен сайланған өкілдік органдар қабылдайтын және халықтың егеменді еркін білдіретін заңдар емес, ал жалпы (абстрактілі) «демократиялық құндылықтар», гуманизм, адамгершілік, әділеттілік қағидалары. Бірақ, құқық туралы мұндай айқын емес көзқарастар құқықтық тәртіпті қалыптастыруды күрделендіреді және оны нығайтуға қатысты міндеттерді орындауды қиындатады. Себебі, аталған қағидалар мен идеялардың жоғарғы мәнге ие екендігіне қарамастан, қажетті құралдарсыз өздігінше құқыққа сәйкес және құқыққа қайшы, заңды және заңға қайшының өлшемдері бола алмайды, яғни, қоғамда тұрақтылық пен ұйымдастырушылықты қамтамасыз ете алмайды. Құқықтың нормативтік негізі жойылады, оның реттеуші рөлі төмендейді. Бүгінгі таңда бұл айқын көрініс табуда.

Бұл жағдайда волонтаризм (өмірдің негізі ерік деп санайтын реакцияшыл философиялық ағым) мен заңсыздыққа жол ашылады, себебі, түрлі саяси субъектілер, соның ішінде билік өкілдері, бостандық, демократия мен моральды түрліше түсінеді және олар түрлі мағынаға ие болып келеді. Бұл орайда заңдар (қалыпты, адамгершілік сипатқа ие, барлық процедураларды сақтай отырып қабылданған) жоғарыда аталған идеяларды білдіре алмайды ма деген сұрақ туындайды. Қандай-да бір заңның (құқықтық) немесе (құқыққа қайшы) екенін кім және қалай анықтауы тиіс? Қандай өлшемдер басшылыққа алынуы тиіс? Кімдер төрешілік етеді?

Әрине, құқық және заң санаттары бір мағнаны білдірмейді. Заң – құқықтың көрініс табу нысандарының бірі. Ол мейлінше өркениетті және жетілген (мәтіндік) сипатқа ие. Оларды бір-біріне теңеуге болмайды. Бірақ бұл екі ұғымды шамадан тіс бір-біріне қарсы қою да оның нәтижеге әкеп соқпайды. Мұндай жағдай құқықтық нигилизмнің туындауына әкеп соғады. Жетілмеген, құқыққа қайшы заңдар әрқашанда болған және болады да. Және тек осы негіз бойынша заңның мәнін төмендету дұрыс емес. Әсіресе, елде кеңінен етек

жайған қылмыстылық жағдайында мұндай ұстанымның кері нәтижелерге әкеп соғатыны анық.

Мемлекетте тәртіп орнатып, заңдылықты бекіту, жауапкершілікті арттырудың қажеттілігі даусыз. Бұл міндеттерді құр сөзбен, абстрактілі құндылықтардың көмегін шешу мүмкін емес. Өмір мен тәжірибе көрсетіп отырғандай, «жазылған» және «жазылмаған» құқықты біріктіріп пайдаланғанда ғана көздеген мақсаттарға жетуге болады. Не заң, не құқық деген жалған таңдаудан бас тарту қажет. Бұлар бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды.

3 Билік құқығы мен азаматтық қоғам құқығын ажырата білу қажет. С.С. Алексеев атап өткендей «егер құқық заңдардан және басқа да нормативтік қайнар көздерден көрініс тапса, ол қашанда қандай да бір тәртіпті орнатуға жағдай жасайды, бассыздықтар мен заңсыздыққа қарсы тұруға көмектеседі» [13, 56 б.]. Жазылған құқық ретсіз бассыздықтар мен революциялық әрекеттермен салыстырғанда анағұрлым жоғары тұрады.

Дегенмен, бұл көзқарасқа сәйкес, құқық екі түрлі мағынада көрініс табады және ол көп жағдайда құқық субъектілері үшін түсініксіз болады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, «билік құқығы» биліктің қолындағы құрал қызметін атқарады. Бұл – «жаман», тоталитарлық, әділетсіз құқық. Ал «азаматтық қоғам құқығы» керісінше, адамның табиғи құқықтарына сүйене отырып, биліктен жоғары тұруы, оның әділетсіз, құқық бұзатын әрекеттерін шектеп отыруы тиіс. Бұдан құқықтық мемлекеттің мәні көрініс табады. Алайда, бұл жерде барлығы биліктің сипаты мен табиғатына тәуелді болады.

Азаматтық қоғамдағы билік шынайы демократиялық, легитимді сипатты иеленіп, барлық азаматтардың мүдделері мен идеяларын білдіруі тиіс. Яғни, азаматтық қоғамдағы құқық «билік құқығы» емес, бүкіл қоғамның құқығы болуы тиіс. Құқықтың мұндай «типтерін» ажыратудың қажеті жоқ. Бұл тұжырым айтарлықтай қарсы пікірлер туғызбағанымен, қазіргі кезде біртұтас құбылыс ретіндегі құқықтың мәнін толық аша алмайды.

4 Құқықтық және заңды жауапкершілік бір мағнаны білдірмейтіні сияқты құқықтық және заңды нормалар да бір мағнаны білдірмейді. Құқықтық қатынастар міндетті түрде құқықтық нормалардың негізінде туындайды, олар табиғи қажеттілікке қарай да дамуы мүмкін. Аталған тұжырымдар, ең алдымен, сол ұғымдардың генезисіне негізделеді. «Құқықтық нормалардың тарихи тұрғыдан пайда болуы мен қалыптасуы олардың заңды түрде бекітілуіне дейін жүзеге асырылады және олардың қызмет ету механизмі құқықтық сананың реттеуші рөліне ұқсас». Құқықтық нормалар заңдарда бекітілген соң заңды нормаларға айналады. Шын мәнінде «ежелгі заманда жеке және іс жүзіндегі қатынастар қарапайым түрде құқық деп танылған. Ал азаматтық қоғамның дамуымен құқық пен құқықтық қатынастар өзгеріп, өркениетті қоғамда «құқықтық» және «заңды» ұғымдары бір мағнада қабылданатынын айтып отыр. Оларды заң шығарушылық, атқарушылық және өзге биліктік қызметтерде, нормативтік актілерде ажыратып қарастырылмайды. Кез келген құбылыстың пайда болуын, яғни, олардың ғасырлар бұрынғы бастапқы жағдайы мен мазмұнын және қазіргі жағдайын ажырата білу қажет.

5 Табиғи және позитивтік құқықтарды негізсіз және шамадан тыс ажыратылуы. Негізінде табиғи құқық доктринасы позитивтік игі заңдардың мәнін және олардың рөлі мен қажеттілігін жоққа шығарған емес. Ол тек адамның тумысынан берілетін ажыратылмайтын құқықтарына басымдылық берген және жекелеген мемлекеттер қабылдайтын заңды актілердің аталған құқықтарға сәйкес келуі тиіс екендігін айтқан. Құқықтың аталған түрлері бірімен-бірі қарама-қайшылыққа келмей, тығыз байланыста болуы қажет.

И.А. Ильин айтып кеткендей: «Позитивтік игі құқықтың басты мақсаты – табиғи құқықтың мазмұнын өз бойына сіңіру және шынайы өмірдің жағдайларына бейімді, осы заманның талаптарына сай сыртқы жүріс-тұрыс ережелеріне айналдыру, аталған ережелерге мағыналы нысан беріп, жазбаша бекіту арқылы адамдардың санасын мен еркіне енгізу. Игі құқық – табиғи құқықты қолданудың тиімді нысаны» [14, 161 б.].

Бүгінгі таңда адам құқықтары мен бостандықтарын заңды кепіл ету және қорғауда заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің рөлін арттыру өте маңызды. Себебі, бұл жағдай қоғамда аса күрделі және шешім таппай отырған мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекеттің Нгізгі заңында адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті ретінде танылады. Мемлекет бұл міндетін қолданыстағы заңнаманың (позитивтік құқық) негізінде жүзеге асырылады.

6 Құқықты нормативтік және кең мағынада түсіну – ғылымда дәстүрге айналған дау және белгілі бір дәрежеде ғалымдарды жалықтырып үлгерді. Бұл мәселе ХХ ғасырдың 50-жылдары пайда болып, әлі күнге дейін созылуда. Құқықты нормативтік және кең мағынада түсінудің мәні келесідей жағдаймен байланысты. Бірқатар ғалымдар құқықты таза нормативтік құбылыс ретінде таныса, ал екіншілері, құқықтың құрамына нормалармен қатар құқықтық сана, құқықтық қатынастар, адам құқықтары сияқты қосымша компоненттерді қосып, құқық ұғымын кеңейтуге тырысады.

Дегенмен, бұл ұстанымдардың арасында айтарлықтай қарама-қайшылықтар жоқ, себебі «нормативистер» құқықты статикалық емес, динамикалық жағдайда қарастырылатынын атап өтеді. Яғни, құқық әрекет ету, жүзеге асырылу барысында зерттеледі. Құқық дәл осындай жағдайда өмір сүріп, дамиды. Өз кезегінде, құқықты кең мағынада түсінуді жақтаушылар нормаларды құқық ұғымынан ешқашан ажыратпағанын атап өтеді. Кезінде И.А. Ильин «құқық туралы кез-келген ілім ақыр соңында нормаға келіп тіреледі» [14, 161 б.] деп айтып кеткен. Оның пікірінше, «заңгерлердің арасында кеңінен танылуға жататын қандай да бір тезис бар болса, ол – құқықты құқықтық норма немесе нормалар жиынтығы деп танитын тезис. Бұл ережені танудан бас тартқан заңгер барлығын таң қалдырар еді». Алайда, бұл ұстанымның өкілдері аталған пікірмен келісе отырып, құқық тек нормалар жиынтығы емес, ол одан да ауқымды, бай сипатқа ие деп тұжырым жасайды.

Бұл көзқарастардың әрқайсысының өз дәлелдемелері, өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Және олардың бірін дұрыс, екіншісін бұрыс немесе бірін жақсы, екіншісін жаман деп айтуға болмайды. Олар бірін-бірі толықтыратын көзқарастар. Екі теорияның да өмір сүруге құқығы бар. Тек қай

тұжырымдаманың негізді және шынайы сипатқа ие екендігі, ақиқатқа, қазіргі заманғы жағдайға жақын екендігі маңызды. Құқықты кең мағынада түсіну құқықтық жүйе ұғымына сәйкес келеді.

Д.А. Керимовтың пікірінше, «80-жылдары құқықтық жүйе идеясын ұсынудың өзі құқықты тар және кең мағынада түсінуді жақтаушылардың арасында келісім орнатты» [11, 324 б.]. Біз де бұл пікірмен келісеміз, себебі, құқықтың ұғымын кеңейтіп, оған нормалармен қатар басқа да бірқатар элементтерді еңгізуге ұмтылғандар шынайы өмірді көрсете алатын жаңа санатқа қол жеткізді. Бұл тұрғыда құқықтық жүйе тұжырымдамасын негіздеу аталған мәселенің сәтті шешімі болып табылды.

Нормативтік көзқарастың артықшылығы – құқықтың реттеуші функциясына көңіл бөлуінде. Бұл жағдайда құқық қоғамдық қатынастардың ерекше, ресми, өркениетті, жалпы көпшілікпен танылған және мейлінше тиімді реттеу құралы, бүкіл қоғамның мемлекеттік еркін, жария билік органдары шығаратын заңдарда және өзге де құқықтық актілерде бекітілген жүйеленген нысандағы ерікті көрсету нысаны ретінде қарастырылады. Бұл қазіргі заманғы жағдайға жақсы үйлеседі, елде тәртіп орнату, заңсыздықпен күресу міндеттеріне жауап береді. Бұл тұрғыда құқықты нормативтік негізде түсіну оны кең мағынада түсінуге қарағанда анағұрлым өзекті және тиімді болып табылады.

Ал бұл көзқарастың кемшілігі – құқықты мемлекетпен шамадан тыс байланыстырады, бұл жағдайда құқық еріксіз мемлекеттің билік құралына айналады. Құқық тек «жоғарыдан» ғана емес, соған қоса «төменнен» де, халықтың түп-тамырынан, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерден, жеке өзін-өзі реттеуден қалыптасатыны және мемлекет бұл жағдайда құқықтың осындай жолмен қалыптасатынымен еріксіз келісетіні ескерілмей жатады. Басқаша айтар болсақ, билік – құқықты қалыптастыратын жалғыз күш емес, ол тек ерікті жинақтаушы. Құқық заң шығарушының қолы мен мөрімен расталып қана қоймайды, ол одан да ауқымды мәнге ие [7, 71 б.].

Құқықтық нормалардың кең қатарын қоғамдық және басқа да мемлекеттік емес ұйымдар шығарады. Бұл жағдайда құқықтың қайнар көздері болып құқықтық прецеденттер, сот тәжірибесі, нормативтік шарттар, адам құқықтары табылады. Жалпы алғанда құқықты бүкіл қоғам қалыптастырады, дегенмен, ол ақыр соңында қоғамның ресми өкілі болып табылатын мемлекеттің атынан шығады. Және ешкім де мемлекеттің еркіне қарсы немесе одан тыс құқық шығара алмайды, бұл - мемлекеттің айрықша құзіреті. Бұлай болмаған жағдайда биліктің егемендігіне күмән туады. Дегенмен, аутентикалық және өкілеттік берілген құқық та болады, бірақ, өкілеттік берілген құқық мемлекеттік емес деген мағынаны білдірмейді.

Құқыққа қатысты нормативтік көзқарасты түрліше түсінуге болады, себебі, онда көңіл аударарлық сәттер көп. Бұл көзқарас өз эволюциясы барысында көптеген кезеңдерден өтті. Бұған дейін нормативистер құқыққа қатысты айтқан пікірлер («құқық – үстем таптың заңдастырылған еркі», «құқық таптық-еріктік сипатқа ие» және т.б.) қазіргі кезде ескірген. Құқықтың материалистік ерекшеліктері негізге алынып, оның мазмұнына ықпал ететін басқа да

объективтік және субъективтік факторлар еленбей жататын; мәжбүрлеудің рөлі шамадан тыс бағаланады [15, 24 б.]. Жалпы айтқанда, құқық А.Я. Вышинскийдің ұстанымдары бойынша түсіндірілді.

Құқықты кең мағынада түсінудің артықшылығы – оны жақтаушылар құқықты ең алдымен аса маңызды әлеуметтік, мәдени және адамгершілік құндылық ретінде қарастырады, құқықты мемлекеттің нышаны ретінде қарастырумен шектелмейді, керісінше, мемлекет құқыққа негізделіп, онымен шектелуі тиіс. Құқықтық мемлекеттіліктің мәні осыдан көрініс табады. Олар құқық пен заңды ажыратады және осы орайда Ежелгі Рим заңгерлерінің келесідей әйгілі қағидасын басшылыққа алады: «Құқыққа қайшылық заң нысанында көрініс тапса да, құқыққа қайшы болып қалады». Бұл ағым авторларының артықшылығы олар құқықты тар мағынада түсінуді жеңіп, «құқық – үстем таптың заңдастырылған еркі» деген ескі және қате формуладан бас тартып, адам құқықтарын жоғары қойды, ұлттық құқықты халықаралық стандарттарға сәйкестендіру қажеттілігін көрсетті және сол арқылы құқықтық теорияның даму бағытын өзгертті. Әрине, мұнда белгілі-бір сәтсіздіктер де орын алып отырды. Бұл дұрыс бағыттағы маңызды қадам, «қайта құру» және кейінгі «реформаторлық» кезеңдердегі жаңа тенденция ретінде көрініс тапты.

Ал бұл көзқарастың кемшілігі – құқықтың реттеушілік функциясын, оның тәжірибеге бағытталғандығы мен қызметтік рөлін объективті түрде кемсітеді; құқықтың қоғамдық қатынастарды тиімді ретту құралы, заңдылық пен құқықтық тәртіптің нормативтік негізі ретінде орнын жете бағаламайды. Себебі, құқық шамадан тыс кең түрде көптеген құрамдас бөліктерден (құқықтық қатынастар, құқықтық сана және т.б.) тұрады және субъектілердің құқыққа сай немесе құқыққа қайшы жүріс-тұрысының нақты және айқын өлшемі бола алмайды. Құқықты шамадан тыс еркін және абстрактілі түрде түсіндіруге болмайды. Бұлай болмаған жағдайда, әйгілі француз заңгері П. Сандевуар атап өткендей, «құқық ерікті нормалар жиынтығына айналады және өз еркіне қарай сақтауға немесе елемеуге болады» [16, 306 б.].

Соңғы кездері табиғи және позитивтік құқықтардың өзара жақындасу және сіңісу тенденциясы және мұның негізінде құқықты түсінумен байланысты түрлі көзқарастардың бірігуі байқалады. Бұл көзқарастардың барлығына ортақ белгі – олардың ешқайсысы құқықтың нормативтілігін жоққа шығармайды. Тіпті, құқықты кең мағынада түсінуді де нормативтік немесе нормативтілікке қарсы деп санауға болмайды. Бұл тұрғыда құқықты «кең мағынада» және «нормативтік» түрде түсіну деген сөздердің өзі дұрыс емес. Себебі, бұл екі тұжырымдама да құқықтың нормативтілігінен бастау алады. Тек олардың біреуі құқықтың мазмұнын кеңейтіп, оған нормалармен қоса басқа да бірқатар қосымша элементтерді еңгізеді.

Бұл орайда Г.В. Мальцевтің пікірімен толығымен келісеміз. Оның пікірінше, «құқықты қалай анықтасаң да, ол өзінің нормативтік сипатын жоғалтпайды және өзгертпейді. Бұл жағдайды елемейтін кез келген тұжырымдама қате және зиянды. Дәл осылай құқықты «кең» мағынада түсінуді де жоққа шығаруға болмайды, себебі, құқық болмыстың түрлі деңгейлерінде

көрініс табады және құқықтық нормалар жиынтығы ретіндегі құқық біз ойлағаннан да әлдеқайда күрделі және ауқымды» [7, 33-34 бб.].

Осылайша, құқықты түсінудегі аталған екі көзқарас бірін-бірі жоққа шығармайды. Табиғи және позитивтік құқықтың арақатынасына келетін болсақ, олардың бір-бірімен тығыз байланыста болу процесі В.М. Шафировтың еңбегінде жан-жақты қарастырылған [17, 11-12 б.].

Құқық туралы жоғарыда айтылған көзқарастардың көптігі сырт көзге теориялық тұрғыдан келіспеушілік орын алғандай болып көрінуі мүмкін, себебі, заңгерлер арасында бір ортақ пікірге келу мүмкін болмай отыр. Бір жағынан, ғылымда пікірталас пен түрлі көзқарастың орын алуы қалыпты жағдай деп танылады. Ал екінші жағынан, құқық туралы мәселеде мұндай қарама-қайшылықтардың орын алуы қарапайым азаматтарға олардың күнделікті өмірінде қиындықтар туғызуы мүмкін.

Біреулер «құқық» сөзін естігенде Адам және азаматтардың жалпы декларациясын, ал екіншілер – Қылмыстық кодексті есіне алады [5, 463 б.]. Яғни, бұл феноменді қабылдау диапазоны осындай сипатқа ие. Сонымен қатар, күнделікті жағдайда «құқық» термині кейбірде мүлдем құқықтық саламен байланыспайды (мысалы, белгілі-бір нәрсеге қатысты моральдық құқық, өлең айту, оқу, ән тыңдау және т.б.).

Құқықты түсінуге қатысты пікірталастар стакан туралы атақты дауды еске түсіреді. Оны біреулер жартылай тола, ал екіншілер жартылай бос да санауы мүмкін. Алайда, мұнда ешқандай таңданатын нәрсе жоқ. Құқық қасиеттерінің күрделілігі мен байлығын көрсете отырып, америка заңгері Л. Фридман «құқық шыны сияқты осал, сабынның көбігіндей тұрақсыз, уақыт сияқты ұстатпайды» деп атап өткен. Таным теориясы бір құбылысқа қатысты бірнеше анықтаманың болуын жоққа шығармайтыны белгілі [18, 8 б.].

1.3 Құқықты түсіну тұлғаның құқықтық мәдениетінің негізі

Құқықтық мәдениет мәселесін жеке тұлға құқығынан бөліп-жарып қарауға болмайды. Өйткені жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің деңгейі, құқықты сақтауға құлшынысы, оның құқықтық дамуының көрсеткіші, іс-әрекетінің осыған бағытталуы секілді факторлар жалпы құқықтық мәдениеттің көрінісі болып табылады. Сондықтан да бұл категориялар өзара тығыз байланыста және бірін-бірі үнемі толықтырып отырады. Жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің қалыптасуы сан қырлы жағдаяттармен, түрлі құрамдас бөліктермен, сандық және сапалық арақатынастармен, объективті және субъективті факторлармен, олардың түрлі қалыбымен, даму динамикасымен сипатталады.

Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті дегеніміз жалпы алғанда, адамның өзін-өзі құқық саласында ұстау мәселесі болып табылады. Ал құқықтық мәдениет болса, жеке тұлғаның құқықтық сипаты бар жағдайларда іс-әрекетінің құқыққа бағытталып жасалуын қамтамасыз ететін тұлғаның бойындағы кешенді қасиеттері болып табылады. Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті оның санасында қалыптасқан рухани-құқықтық, идеологиялық, психологиялық

ерекшеліктерге тікелей қатысты. Өйткені құқық субъектісі болып табылатын тұлғаның іс-әрекеті оның құқық-хақтарымен, көзқарас, идеяларымен, эмоцияларымен және санасымен байланысты болып келеді. Бұл тұрғыдан алғанда, тұлғаның құқықтық мәдениеті оның саналық сапасы мен мазмұнына келіп тіреледі.

Бүгінгі таңға дейін заңдық әдебиеттерде сана жеке тұлғаның құқықтық мәдениетін анықтайтын фактор ретінде қарастырылмады. Осыған байланысты біз тұлғаның құқықтық санасының қалыптасуына және оның құқық саласында өзін-өзі ұстауына және тұлғаның құқықтық мәдениетіне үлкен ықпал ететін сананың түрлеріне тоқталуды жөн көрдік.

1. Жеке, дербес сана – жеке «Менің – эгосын» тануға негізделген. Мұндайда тұлға өзін *Homo sapiens*-терге жататын және өзі секілділердің қоғамында өмір сүріп жатқан индивид ретінде қабылдайды. Осының септігімен тұлғаның санасы тәрбиеленеді және пайда болады. Сананың мұндай түрі ең аз дегенде, сол қоғамда әрекет ететін этикалық, құқықтық, мәдениеттік нормаларды біліп, құрметтеп, сақтауға жеткілікті болатындай деңгейде дамытылуы тиіс. Жанұя, мектеп және жалпы мемлекет тұлғаның индивидуалдығын дамытуға көмектесе алады, тіпті көмектесуге тиіс. Бірақ, 3-4 жаста бұршік жарып, өмірінің соңына дейін өз жалғасын табатын бұл сана түрінің дамуына ең көп жауапкершілікті сол тұлғаның өзі алуы тиіс. Жеке тұлғалық сананың жоғарғы деңгейде қалыптасуы ол тұлғаның жеке тұлға ретінде, зиялы кісі ретінде орнын тапқандығын көрсетеді. Яки, жалпы адами құндылықтар негізінде мәдениетті қалыптастырып, дамытып, тарататын, сонымен қатар, қоғамға, адамдық құндылықтарға қарсы, тексіздіктермен күресетін толық адам ретінде қалыптасқандығы болып есептеледі [19, 88 б.].

2. Кәсіби сана – бұл сана тұлғаның өзін қандай да бір маман иесі ретінде тануына байланысты туындайды. Тұлғаның өзін-өзі жетілдіруге деген құлшынысы оның өзін маман ретінде де шеберлігін шыңдауға ынталандырады. Әсіресе, бұл заңгерлерге қатысты, себебі олар өмірін заңға қызмет етуге атаған жандар.

3. Ұлттық-мемлекеттік сана – қандай да бір ұлт, қандай да бір халыққа тиесілі болуға байланысты қалыптасады. Бұл сананың көрінісін әдетте азаматтық патриотизм деп атайды. Бұл сана арқылы адам өзін ортақ ішкі нарық негізінде экономикалық байланыстарын нығайтқан, бір тілді қолданатын, құндылық жайындағы түсініктері жақын, мәдениеттері туыс, бір территорияға шоғырланған тайпалар мен ұлыстардан құралған адамдардың бір тарихи этникалық тобына жатқызады. Осыған байланысты, әр халықтың негізінде ұлттық-идеялық, әлеуметтік-саяси, адамгершілік-құндылықтық, мәдени, тілдік, экономикалық бірлік жатады. Ол формальді түрде, сол қауымдастықтың өзін-өзі басқаруының ең жоғарғы көрінісі ретіндегі ортақ территориямен белгіленіп, шектеледі. Бұдан шығатын қорытынды, ұлт дегеніміз ұлттық санасы бар, басқаруды ұйымдастыратын, өзін-өзі қорғайтын жүйесі бар, мемлекет атты үлкен қоғамдық ұйымға біріккен, дәстүрі, құндылығы, салты, тарихы, ұлттық мүдделері және мақсаты бар азаматтардың жақсы ұйымдасқан ортақ социумы.

4. Гуманистік сана- антропоцентризмге негізделген. Ол арқылы тұлға өзінің бүкіл адамзатқа жекелей алғанда, өз кезеңінің ұрпағына жатқызады. Тұлға өзін біртұтас планетарлық қауымдастық мүшесі, жердегі адам өркениетінің өкілі, белгілі бір қалыптасқан жағдаяттарға байланысты Жер атты планетаны мекендеп, сол кеңістікте өзін дамыту, жетілдіру мақсатында жүрген адам ретінде біледі. Осы сана арқылы адамда «жақсы» мен «жаманды», яки неосфералық және негасфералық дамуды ажырата алатын түйсік, сезім пайда болады.

Бұған кереағар жағдайдағы іс-әрекетінде ауытқу бар тұлғаларды алатын болсақ, оларды да сипаттайтын бірнеше сана түрі бар [20, 113 б.].

5. Криминогендік сана – бұзылған немесе дамымай қалған сана болып табылады. Бұл дұрыс тәрбие бермеудің немесе тәрбиенің түбегейлі жоқ болуынан туындайтын нәтиже. Мұндай жағдайда тұлға жартылай немесе толық деморализацияланады(ондай адамда саналылық элементтері жоғалады, сонымен қатар, өтірікке бейімділік, қорқақтық, дөрекілік, сараңдық, демагогия, зияндылық, ұятсыздық, қызғаншақтық секілді жаман әдеттер көрініс береді). Мұндай индевид қоғамдасып өмір сүрудің этикалық нормаларын сақтамайды, ондай жаннан мәдениеттің салқынын да сезбейсің. Тіпті нашар жағдайда, бұл сана өсек, ұрлық, бұзақылық, алаяқтық, күш көрсету, доқ көрсету, терроризм, аяусыздық секілді жаман қасиеттермен көрініс алуы мүмкін. Мұндай жан зиянын тек жан- жануарға емес адамға да тигізе алады. Оған ұрып-соғып, алдап-арбау түк емес. Қауіпті жарылғыш заттарды жасап, жару немесе ол жайында жалған ақпарат беру де сөз емес.

Осы қатарға деидеологияландырылған сананы да жатқызуға болады. Ол көбіне қандай да бір саяси мүддесінің болмауынан, елінде және әлемде болып жатқан оқиғаларға немқұрайлылық, айналада болып жатқан құбылыстарға селқос қарым-қатынас, саяси партиялар насихаттап жатқан идеялар мен қағидаларды танып-білуге деген құлшыныстың болмауы, бір позитивті қоғамдық партияға кірігуге талпынбаумен, кейде керісінше, қоғам үшін зияны айдан анық топтарға қосылуымен көрініс табады.

6. Кәсіби жоғалған сана – зиян беруші бәсекемен айналысатын, яки жасанды, көшірме, алдамшы өнімдерді (жасанды ақша жасаушылар, суррогатты сыра, жасанды бағалы тастар және картиналар және т.б.) шығаратын адамдарда кездеседі. Мұнда ұжымдасқан қисық сананы да кіргізуге болады. Яки пайдалы мамандықты алуға, өзінің мамандандырылған білімін, шеберлігін шыңдауға деген құлшыныстың болмауы, өз еңбегінің нәтижесіне алаңдамау, селқостық, немқұрайлылық, жауапкерсіздік және т.б. Бұл сананың ең жағымсыз жағдайында олардың антиқоғамдық, қоғамға, ұлтқа, мемлекет мүддесіне қарсы сипатқа ие топтар мен кландардың құрылуы.

7. Ұлтқа қарсы сана – патриотизм сезімін жоғалтудың жоғарғы формасы болып табылады. Мұндай «азаматтардың» құқықтары қашан да міндеттерінен жоғары тұрады. Олардың барлық әрекеті сол құқықтарын кеңейтуге бағытталған. Нәтижесінде, олардың арасынан сатқындар, мемлекет мүддесіне қарсы жұмыс жасайтындар ортаға шығады. Олар сыртқы қас күштердің мүддесі

үшін де жұмыс жасайды. Отанды сатқаны үшін барлық мемлекеттерде жоғарғы жаза қарастырылған.

Бұған деидеологияланған сананы да жатқызуға болады. Ол қандай да бір саяси мүдделердің болмауы, елде және әлемде болып жатқан оқиғаларға қатынаспаушылық, айналада болып жатқан құбылыстарға инфантильдік қатынас, саяси партиялардың ұсынып жатқан идеялар мен қағидаларды түсінуге тырыспау, қандай да бір позитивті қоғамдық саяси ұйымға кіруге талпынбау, керісінше, қоғамның дамуына кедергі келтіретін ұйымдарға кірігу.

8. Антигуманистік сана – адамның негативті әрекетінің жоғарғы көрінісі болып табылады, мұндай жағдайда ол адамға қарсы қылмысқа бағытталады. Бұлардың қатарына жаппай қырып-жою қаруларын жасау және қолдану, жердегі адам өркениетін құртатын қадамға апаратын химикаттарды, бактериялар мен ауруларды ойлап табу және тарату секілді қадамдарды жатқызуға болады. Әлбетте, әрбір тұлғадағы оң және теріс сананың қалыптасуының деңгейі әртүрлі болып келеді. Ол негізінен, адамның амалы, көзқарасы, өмір сүру үлгісі және мәдениетінің деңгейімен өлшенеді.

Құқықтық мәдениет қоғам өмірі шарттарының барлық кешені негізінде қалыптасады және тұлғаны іштей байытып, түрлі құқықтық жағдайларда өзін дұрыс ұстай білуімен сипатталады. Құқықтық мәдениет ең алдымен, ол тұлғаның қоғамдық-маңызды қызметті меңгеру деңгейі болып табылады. Мұндағы меңгеру сөзімен меңзегіміз келіп отырғаны, адамның бір нәрсені игеруі, игергенін түрлендіріп, қоғамдық тәжірибеде қолданғаны болып келеді.

Құқықтық мәдениет құқықты біліп, оның қажеттілігі мен әділеттілігіне сенумен шектелмейді. Ол сонымен қатар, нормативтік актті интеллектуалдық деңгейде қабыл алып, оны сіңіруге эмоцияналдық тұрғыдан дайын болу болып табылады. Себебі, ол адамгершілік пен құқықтың тоғысқан тұсы. Біздің түсінігімізде, тұлғаның құқықтық мәдениеті – заңға деген құрмет пен сыни көзқараспен ұштасқан. Яки, заңның жалпы адамдық құндылықтар мен тұлғаның табиғи құқықтары, бостандығына қатысты қаншалықты әділ екендігіне сараптау жүргізуді меңзеп отырмыз.

Тұлғаның құқықтық мәдениетінің қалыптасуын шартты түрде екіге бөліп қарастырсақ болады – қалыптасу кезеңі және тұрақты құқықтық мәдениет кезеңі. Бұл кезеңдер бір-бірінен сандық және сапалық тұрғыдан ерекшеленеді.

Тұлғаның құқықтық мәдениетінің қалыптасу кезеңі құқықтық мәдениеттің қалыптасуының алғашқы сатысы болып саналады. Бұл кезең баяу жүреді, себебі бұл кезеңде құқықтық мәдениеттің қалыптасуының объективті және субъективті алғышарттары жиналады. Олардың маңыздыларының бірі-берілген қоғамдағы өмірдің әлеуметтік-экономикалық шарттары, заң шығарудың сапалы тұрмысы, сонымен қатар, адамдардың мемлекеттік-құқықтық құбылыстарға саналы немесе керісінше көзқарасы.

Дәл осы тұлғаның құқықтық қалыптасу кезеңінде ұлттық менталитетке бекіген, ғасырлар бойғы дәстүрлерді сіңірген жалпы құқықтық мәдениетті абсорбциялау басталады. Мемлекетте құқықты жасау мен құқықты қамтамасыз етуді қоса алғандағы, құқықтық тетіктер тиімді әрекет етуі үшін жалпы құқықтық мәдениетті жекелеген тұлғалар бойына сіңіру процесі жүруі қажет.

Тұрақты құқықтық мәдениет кезеңіндегі тұлға өзінің әлеуметтік-құқықтық қасиетімен құқықтық реттеу саласында белсенді қызмет атқара алады. Тұлғаның құқықтық тұрғыдан белсенділігі оның құқықтық мәдениетінің ең жоғарғы деңгейде дамығандығының айғағы бола алады.

Айта кететін бір жайт, тұлғаның құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеті ұғымдарын ажырата білу керек. Құқықтық сана құқық ғылымдары тарапынан кеңінен зерттеледі. Бұл құқықты жүргізудің басты ұғымдарының бірі. Онсыз құқықтық теорияны негіздеп, құқықтық шынайылықты сипаттау мүмкін емес [21, 201 б].

Тұлғаның құқықтық мәдениет ұғымы құқықтық сана ұғымына жақын, бірақ тең емес. Бұл екі ұғым да құқықтан түсінік береді. Бірақ құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің ең басты айырмашылығы, біріншісі, іс жүзіндегі құқықты көзге алса, екіншісі қолданыста бар құқықты ғана емес, біз қалайтын құқықты да қамтиды. Осылайша, құқықтық тәжірибенің дамуына септік тигізеді. Қолданыстағы заң мен дамып жатқан қоғамдық қатынастардың арасында үлкен айырмашылық бар кезеңде тәжірибелік мақсаттарды жүзеге асыратын осындай қадамдар маңыздырақ болып келеді [22, 63-65 бб.].

Осы тұрғыдан алғанда, тұлғаның құқықтық мәдениетін қоғамды өзгертетін күш ретінде бағаласақ та болғаны. Сондықтан да, тұлғаның құқықтық мәдениеті құқықтық санаға қарағанда кеңірек, қанығырақ ұғым болып табылады. Құқықтық мәдениетке ие бола отырып, тұлға құқықты, құқықтық құбылыстарды біліп, түсініп қана қоймай, оны жалпы адамдық құндылықтар тұрғысынан бағалай алады. Бұл баға оған өз құқығы мен міндеттерін тәжірибеде жүзеге асыруға көмек береді.

Тұлғаның құқықтық мәдениеті жайында сөз қозғағанда, біз оның құқықтық санасының жетілгендігін меңзейміз: мұнда қолданыстағы құқық та қалауымыздағы құқық та, әлеуметтік белсенді құқықтық әрекетінен көрініс табатын оның құқықтық қызметтегі дамуы да бар.

Елдегі құқықтық тәрбие берудің мақсаты да, заңдық жалпылама оқытудың мақсаты да жоғарғы құқықтық мәдениетті қалыптастыру болуы қажет. Одан құқықтық сана мен белсенді құқықтық қызметтің жоғарғы деңгейі көрінуі тиіс.

Құқықтық мәдениет жайында оның құқықтағы әрекет сипатына қарап айтуға болады. Дегенмен әрекет аспекті құқықтық мәдениетті бағалаудың жалғыз критеріі болмауы тиіс. Сырттай құқықтық сипатқа ие әрекет арқылы ғана құқықтық мәдениет жайында сөз қозғауға болмайды. Бұл деңгейді анықтау үшін тек әрекет емес, оның әлеуметтік-психологиялық интеллектуалдық аспектілері болып табылатын сұраныс, қондырылым, мақсат, себеп, ерік те керек. Себебі сырттай бірдей болып көрінетін құқықтық әрекеттер түрлі себептер, мақсаттар негізінде туындауы мүмкін. Құқықтың санада көрініс табуына, құқықтық нормаларды бағалауға қатысты, тұлғаның құқық саласында белсенділігіне байланысты тұлғаның құқықтық мәдениетін төмен, орташа, жоғары деп бағалаймыз. Мұндай шектеу тек теориялық емес, қолданбалы мағынаға да ие. Себебі бұл тұлғаның құқықтық дамуының деңгейіне байланысты оны мазмұны, тереңдігі бойынша, индивидуалды тәуелділігіне байланысты анықтап бере алады.

Төменгі деңгей индивидуалды құқықтық мәдениеттің бағалаушы, танымдық, іс-әрекеттік элементтерінің дұрыс дамымағандығын көрсетеді. Бұл көбіне құқық нормаларын мәжбүрлі түрде орындау, құқықтық сана мен белсенді құқық тәжірибелерін жетік меңгермеуден, азаматтық мәселелерге неқұрайлы қарау, іске формалды түрде қараудан көрініс табады. Құқықтық мәдениеттің төменгі деңгейін сипаттайтын тағы бір фактор – конформистік әрекет болып табылады, яки өз іс-әрекетін айналадағы адамдардың сөзі мен ісіне икемдеу. Заңды бұзудың себебіне қатысты сараптама нәтижесі бойынша көбіне заңды бұзуға құқықтық мәдениеттің деңгейінің төмен болуы әсер етеді екен.

Құқықтық мәдениеттің орташа деңгейі тұлға іс-әрекетінің құқық нормаларына сәйкес келетіндігін және мұндай әрекеттің қажеттілігі мен құндылығын түсінетіндігін және әдеттегі әрекеттерді орындап жүргендігін көрсетеді. Бұл жағдайда интеллектуалдық аспект басым болады, яки тұлға саналы түрде бұл құндылықтардың маңыздылығын, әділеттілігін, мақсаттылығын түсіне отырып, құқықтық салада әлеуметтік-белсенді шығармашылық қызмет көрсетпейді. Өйткені тұлға бұл жағдайда құқықтық жазбаларды автоматты түрде орындайды. Құқықтық мәдениеттің орташа деңгейінің көрсеткіші ретінде тұлғаның құқықтық жазбаларды тұрақты түрде, аса бір ой жүгіртпестен, әдет бойынша орындауын айта аламыз. Мұндай әрекетте активті позитивті құқықтық әрекет орын алмайды. Әрі оған қашанда үлкен мақсаттарды бағындыру, демократияны кеңейту және жетілдіру, заңдылықты және құқықтық тәртіпті бекіту секілді мәселелер тән бола бермейді.

Құқықтық мәдениеттің жоғарғы деңгейіне жету деген сөз тұлғаның саяси және құқықтық санасының жетілгендігінің, құқықтық білімнің жоғарғы деңгейін бағындырғандығын білдіреді. Мұндай білім тұлғаға құқық нормаларын сөзсіз құрметтеп қана қоймай, оны сынауға, оған шығармашылық тұрғыда қарауға мүмкіндік береді. Бұл деңгейдің ең басты белгісімен көрсеткіші – құқықтық нормаларды сақтауда, орындауда, қолдануда жоғарғы әлеуметтік белсенділік көрсету, қоғамға позитивті әсер беретін өзінің құқықтық мәдениетін одан әрі дамыта түсу. Жоғарғы құқықтық мәдениет сәйкесінше жоғарғы құқықтық әрекетті әлеуметтік құқықтық белсенділікті талап етеді. Мұндай жағдайда тұлға құқықтық реттеу және құқықты іске асыру салаларында саналы белсенді әрекеттерге, шығармашылық іс-әрекеттерге жақын болады. Екіншіден, тұлға заңға бағыну барысында, кез келген іс-әрекетінде оған ең жоғарғы құндылық ретінде қарап, қатынас жасайды. Топтық және индивидуалды құқықтық мәдениеттің ерекше бір түрін заңгерлердің мамандалған құқықтық тобы құрайды.

Құқықтық белсенділікті құқыққа сай әрекет етуден айыра білу қажет. Кез келген құқыққа сай әрекетті біз құқықтық белсенділік көрсету деп атай алмаймыз. Мұнда шектеу шарттары ретінде біз мақсат, оған жету құралдары және құқықтық саладағы оның қоғамдық деңгейде маңызды нәтижесін ала аламыз. Жауапты бір тұлғаның өз ісін орындағандығын да бұл қатарға жатқыза алмаймыз. Өйткені бұл қызметтік міндет, жекелей алғанда заңгер үшін

мамандық бекіткен міндет болып табылады және оны ол заңға қашан да қызмет етуі тиіс. Құқықтық белсенділікте мынадай екі деңгейді бөліп көрсетсек болады:

1. Пассивті деңгей. Мұндай деңгейде құқық субъектісі жұмысын адал атқарып отырса да бастапқы берілген әрекет шеңберінен асуға құлықты емес. Мұндай жағдайда ой еңбегі мүлдем іске қосылмайды деп айта алмаймыз, алайда ол тек сыртқы бір ынталандырумен ғана белсендіріледі.

2. Эвристикалық деңгей. Егер құқық субъекті алдына қойылған мәселені шешуге қажетті сенімді әдісті таба отыра, өз қызметінің құрамы мен құрылысын сараптап, мақсат пен жету қажет межені салыстыруды жалғастырады. Әлбетте, мұндай әрекет өз жемісін жаңа ойлар, заңды сақтаудың жаңа ұтымды шешімдерін ортаға шығарады. Дәл осындай интеллектуалдық белсенділіктің көрінісін эвристикалық деңгей деп атаймыз. Мұндай деңгей ізкесушілер мен заңдық мамандықтың басқа да өкілдеріне тән.

3. Шығармашылық- бұл интеллектуалдық белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі. Мұнда анықталған заңдылық эвристикалық болып табылмайды, ол өз алдына жеке мәселеге айналады. Мәселеге сыртқы күш әсер етпестен, іштен шыққан мұндай деңгей, осы деңгейге ие тұлғалардың интеллектуалдық белсенділіктерінің ерекшеліктері болып табылады. Интеллектуалдық белсенділік ұғымы құқық саласында да тұлғаның ой мен мотивациялық қабілеттерін біріктіре көрсететін сипаттамасы болып табылады. Бұл деңгей заң шығарумен айналысатын адамдарға тән болып келеді.

Осылайша, құқықтық мәдениеттің түрлі деңгейі тұлғаның түрлі әлеуметтік белсенділік деңгейін көрсетеді. Оның құқықтық білімі, құқықты түсіну деңгейін меңзейді. Ұсынып отырған тұлғаның құқықтық мәдениетін жіктеу мәселесінің құрылымын басқа көздер арқылы зерттеп, зерделеуге болады. Заңи әдебиеттерде заңдық құбылыстарды тереңінен тану және игеруге байланысты басқа да деңгейлердің түрі бар болып келеді. Олар кәдімгі, кәсіби (арнайы), теориялық [23, 175 б].

Жоғарыда берілген жіктеу белгілі бір қызығушылық тудырары рас, дегенмен, біздің көзқарасымызша, құқықтық қызметпен тікелей қатысы жоқ адамдардан да (кәдуілгі деңгей), мамандығы болып табылғандықтан қандай бір арнайы заңдық білім мен тәжірибеге ие адамдардан да (мамандандырылған деңгей), заңгер-ғалым, саяси қайраткерлерден де (теориялық деңгей) біз ұсынған құқықтық мәдениет деңгейін (төменгі, орташа, жоғарғы) бөліп көрсетуге болады. Тұлғаның құқықтық мәдениетінің құрылымы жан-жақты болып келеді. Мұнда мәселе құрылымның бірнеше кеңістігі жайында қозғалуы тиіс: бейнелеу формасы, әлеуметтік дәрежелер, мазмұны және т.б.

Тұлғаның құқықтық мәдениеті қоғамның құқықтық мәдениетінен оқ бойы озық болуы мүмкін. Мұндай жағдай адамдардың прогрессивті түрде дамыған өмірі қолданыстағы құқықтық актілерде көрініс таба алмаған кезде орын алады. Тұлғаның құқықтық мәдениеті заңда белгіленген құқықтық нормадан асып түсіп, өзінше өмір сүре бастайды. Мұндай жағдайда азаматтардың құқықтық мәдениеті өмірге қоғамдық дамудың жаңа талаптарына жауап бере алатын,

прогрессивті заңнаманың келуіне септік болады. Құқықтық мәдениеттің жетіліп, дамуын ынталандыратын фактіге айналады.

Жалпы халықтың құқықтық мәдениетіне әсер ететін тағы бір фактор заң шығарушының өзі сол заңдық нормаларға қандай қатынас жасайтындығы болып келеді.

Жоғарғы құқықтық мәдениет жауапты лауазымды тұлғалар мен құқық қорғау органдарындағы тұлғалардың заң шеңберінде дұрыс қызмет ете білулері үшін қажетті шарт болып табылады. Бүгінгі таңда мелекет механизмі мен басқарушы кадрлардың көбейіп келе жатқандығына куә болудамыз. Сондықтан да мемлекеттік қызметкерлер мен жауапты лауазымды тұлғалардың бойынан табыла білуі қажет құқықтық мәдениеттің бір минимумын белгілеу керек. Ол белгілі бір көлемдегі құқықтық білімді, тәжірибелік еңбек өтілін, құқықтық нормативтік бағыттарды қамтуы тиіс. Сондай-ақ, қалыптасқан стереотиптерді ой елегінен қайта өткізіп, оларды өзгертуге деген құлшыныста болуы қажет. Яки, жаңа жағдаяттар мен олар талап ететін құқықтық негізді қалыптастыруға үлес қоса алатындай деңгейде болуы шарт.

Тағы бір қырынан алып қарасақ, құқықтық мәдениет дегеніміз әлеуметтік-нормативтік әрекетте үш қайнар көздің ұштасуы. Олар: адамгершілік, саналылық және құқық. Құқықты адамгершілік қағидалары мен саналы іс-әрекеттен бөліп қарастыратын болсақ, ол жалаң идея, құрғақ нормаларға айналары сөзсіз. Құқықтық нормалар адамгершілік құндылықтарымен біте қайнасақанда ғана қоғамның өміршеңдігі артып, гүлденеді. Ал бүгінгі қазақстандық қоғамның басты кемшілігі мен қайғысы, адамгершілік, саналы қатынас секілді нормативтік реттегіш тетіктердің өзінің маңызы мен салмағын жоғалтып алуында.

Демократиялық мемлекет шарттарында тұлғаның дұрыс, заңға бағынуға құлықты әрекетін қамтамасыз ету оның тікелей адамгершілік және құқықтық санасына әсер ету арқылы ғана жүзеге аспақ.

2 ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ – ТАНЫМДЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ

2.1 Құқықтың мәдениеттің бастаулары және оның қалыптасу ерекшеліктері

Қазақстанда құқықтық мемлекеттіліктің негізі қаланып, қалыптасу процесі жүріп жатқанда әдептілік-құқықтық мәдениетімізге де талап арта түсері хақ. Мәдениетіміз деп, халқымыздың ұзақ ғасырлар бойындағы сұрапталып жинақталған, ұрпақтар дініне, қанына сіңірілген рухани игілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, таным-сенімі, саналылық танытатын көзқарастар жүйесі, әлеуметтік топтың, халықтың, ұлттың өмірдегі бет-бейнесі, зиялылығы, біліктілігі, басқа халықтан, нәсілден ерекшеленіп көрінетін, айырып ажырататын тыныс-тіршілігінің, өмір нәрінің кәусар бұлағын айтамыз.

Бұл мәдениет ұлтымыздың негізгі өзегі, құрамдас бөлігі, маңызды саласы. Сондықтан оны игеру әркімге, тіпті заңгерлерге ғана емес, иісі қазақпын дегендердің азаматтық парызы, қасиетті борышы, өмір талабы. Мұндай талап еліміз егеменді атанып, тәуелсіздігіне ие болып, дербес мемлекет құру барысында болып жатқан өзгерістер себебінен туындап отыр.

Ата-бабаларымыздың үлгі-өнегесі, өркениетті талғамы мол болғанын бізге мұраға қалдырған рухани байлықтарынан білеміз. Өкінішке орай, көп жылдар билік еткен тоталитарлық басқару жүйесінің қысымы мен қыспағы, езгісі тілімізден, дінімізден, дәстүр-салтымыздан, әдептілігімізден айыра жаздады.

Қазір Қазақстан Республикасының әлемдік қауымдастықта алар орны өзгеше. Қазақстанның тарихи аренааағы жаңа орнын баянды етудің негізгі жолы оның егемендігін нықтап, тәуелсіздігін арттыру, сөйтіп ата-бабаларымыздан қалған құқықтық мәдениетімізді мақсат-мүддесіне және игілігіне қызмет еткізу болып табылады. Осы жолда заң ғылымында жаңа талаптар, оның ішінде дәстүрлі ұлтымыздың құқықтық мәдениетін қайта қарау, зерттеуде жаңа көзқарастар туындап отыр. Бұл көзқарастар ұлттық, құқықтық мәдениетімізді көтеруге басымдық беруде. Бұл деген сөз, ұлттық құқықтық болмысымызды терең ұғыну, мемлекеттік органдар мен халықтың ара-қатынасын жақындату, тәлім-тәрбие өзегін күшейту дегенді білдіреді. Өйткені, мемлекеттік құрылым, құқық, сот жүйелерінде дәстүр, тарих сабақтастығы үлкен роль ойнайды. Бұл сабақтастық имандылық, ар-намыс, ұят, өнегелілік, әдептілік ұғымдарымен сипатталады.

Қазіргі кездегі жағдайлар құқықтық мемлекеттіліктің негіздерін орнықтыру, қоғам ішінде қажетті шеңберде қоғамдық тәртіпті нығайту, құқықтық мәдениетті жандандыру, моральдық құндылықтарды күшейту, заңдарымыз бен қоғамдық тәртібіміз жұртты қорқытып-үркітпейтін, күштемейтін, қайта қоғам мүшелері өздері түсіне отырып, ол заңдылықтарды қолдап-қуаттап отыруын қамтамасыз ету болып табылады.

Мектеп оқушыларының құқықтық мәдениеті құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Осы мәселені зерттеуде біз

«мәдениет», «құқықтық мәдениет» деген ұғымдарға қысқаша тоқталып өткенді жөн көрдік.

Мәдениет - адамзат жасайтын және адамдардың рухани қажеттіктері мен мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы деп көрсетілген [24, 30 б.]. Жалпы мәдениет ұғымы қоғам дамыған сайын толығып, әр қырынан баеі түсетін ұғым ретінде қарастырылады. Қазіргі кезеңде әлемдік әдебиетте мәдениеттің 500-ден астам ғылыми анықтамасы бар. Ал көптеген ғалымдар құқықтық мәдениет мәселесін зерттеген өздерінің еңбектерінде «мәдениет» ұғымының әртүрлі ғылыми түсініктерінің астарына бойлап, оны ашып талдауға және өзіндік байламдар жасауға ұмтылған.

Қоғамның мәдениеті бірнеше түрге бөлінеді: саяси, экономикалық, әлеуметтік, парасаттылық, инабаттылық, экологиялық, құқықтық т.б. жүйе салалары. Олар бір-бірімен тығыз байланыста қоғамның экономикалық саяси, әлеуметтік дамуына сәйкес дамиды. Сонымен қатар олар қоғамның әр саласындағы қарым-қатынасты реттеп, басқарып отырады. Жақсы дамыған экономика мәдениеттің жан-жақты нығаюына мүмкіншілік жасайды. Мәдениеттің жақсы дамуына мемлекетпен бірге бірлестіктер, одақтар, ұжымдар зор үлес қосады. Жоғары деңгейлі мәдениетке құқықтық мемлекет жол ашады. Мәдениет әлемі - адамның өз әлемі, өйткені ол адамның творчестволық, жасампаздық қабілеттерінің жемісі. Адамзат тарихы-мәдениет тарихы. Әрбір адам ұлттық, әлеуметтік топтық, таптық ортаның іс-әрекеті, оның даму формасы. Өйткені адам табиғи заттар мен құбылыстарды өзінің мүддесіне, талап-тілегіне сай өзгертіп отырады. Мәдениет адам мен табиғаттың өзара тұтастығы, өзара қарым-қатынасының тарихи дамып өзгеруінің өлшемі. Сонымен қатар, мәдениет қоғамның өндірістік, қоғамдық және рухани өмірінің жетістіктерін айқындайды. Өндірістік және парасатты іс-әрекеттің деңгейі мен сатыларын көрсетеді.

Мәдениет материалды және рухани деп екіге бөлінеді. Материалдық мәдениет материалдық іс-әрекеттің барлық саласын қамтиды. Бұл еңбек құралдары, үй, күнделікті тұрмыс заттары, көлік құралдары, киім т.б. Рухани мәдениет сананың, рухани өмірдің барлық саласын қамтиды. Бұл - ғылым, таным, адамгершілік, дін, мифология, тәрбие. Философия, құқық, этика, эстетика, әдебиет, сәулет те осыған жатады [25, 13 б.].

Кейде мәдениетті өте тар мағынада, яғни қоғамның рухани өмірінің жағдайы ретінде қарастырады. Мәдениет ұғымы секілді құқықтық мәдениет ұғымы көптеген құқықтық ғылыми әдебиеттерде бір жақты қаралып бағаланбайды. Өйткені, құқықтық мәдениетті бір түсініктің аясында толығымен ашып көрсету мүмкін еместі. Сондықтан да құқықтық мәдениет түсінігі мен оның табиғатын ашуға қатысты сан түрлі көзқарастар мен пікірлердің жүйесі қалыптасқан.

Адам өзінің тарих сахнасындағы алғашқы іс-әрекетін түсіну, игеру қадамдарын заттарға, «қажет немесе керек» - деген бағалаудан бастаған. Ол эволюциясының бір деңгейінде «құндылықтар әлемін» түзей бастады және оған үлкен құрметпен қарап, өзінің дүниетанымын, іс-қимылын екшей түсті.

Тәрбиеленді, шығармашылықпен айналысты, жетіле түсті. Сонымен, адамға қажетті нәрселер тек уақытша қызмет атқарса, құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп, қалдыратын мұраға айналды. Ал рухани құндылықтар болса мәдениеттердің сақталуына, өрбуіне себепкер болды.

Тарихи процестердің ішкі заңдылықтарға сәйкес адамзат тарихында әртүрлі деңгейде дамыған өркениеттер гүлденіп, артынан ыдырауға мәжбүр болып отырған.

Әрине мәдениеттердің өрлеуі мен құлдырауы, ыдырауы мен бірігуі, дифференциясы мен интеграциясы-қоғамдық үрдістерге тән объективтік құбылыстар болып саналады. Мәдени дамудың түпкі негіздеріне үніле қарасақ, ол - әртүрлі күрделі өзара байланыстардан тұратынын аңғарамыз. Сондықтан да болар, социалистік негіздері қоғамда коммунизмге, коммунистік деңгейге көтеріміз деген әрекеттің сәтсіздікке ұшырауы. Себебі, тұрпайы түрде қоғамның даму заңдылықтарын жүзеге асыру мүмкін емес. «Болмыс сананы билейді» - деген ұстаным тек тактикалық негізде ғана орынды түсінік. Ал стратегиялық бағдарда азамат өзінің рухани дүниесіне мән бере отырып дамуы қажет. Материалдық байлықты жасау күнделікті тіршілікке іргетас бола алады. Ал халықтың, өркениеттің кең болашағы және оның өміршеңдігі - рухани құндылықтарды қадірлеумен, оларды дамытумен байланысты екенін бірте-бірте түсіне бастаған сияқтымыз. Өйткені, өмірдің адамдық мәнін ашатын, оған гуманистік келбет пен шынайы нәр беретін дүниелер – байлықтар болып табылады.

Рухани даму – ол күнделікті өмірлік асулардан адам деген атқа лайықты түрде өте білуі. Сондықтан, үнемі, үздіксіз дамуда болу керек. «Адам әрбір күннің әрекетімен қайта-қайта жаңғыртып отырады деген ойға үйрену оңай емес. Біздің қалыптасуымыз түкке тұрмаушылықтан ұлылыққа дейінгі жолды қайта-қайта құлдырау мен асқақтау. Бұндай қалыптасусыз біз тірі емеспіз» [26, 15 б.].

Мәдениеттілік – адамның рухани жетілуі. Мәдениет адамда біртұтастықты, намыс, ұят, ізгілік, турашылдық, өзін-өзі сыйлау сияқты жоғары адами қасиеттерді қалыптастырады [27].

Рухани мәдениеттің құрамдас бөлігі құқықтық мәдениет болып табылады. Құқықтық мәдениет - бұл қоғам қол жеткізген әлеуметтік қатынастардың құқықтық реттелуінің, тұлғаның еркіндігі мен құқықтарының сақталуының, тәртіптің орнауының деңгейі [19, 174 б.]. Ол адам өмірі мен іс-әрекетінің заң жүзінде қорғалып отырылуымен, қоғамдық өмірдің нормативті реттелуінің жетілуімен, заңдық тәртіптің жағдайымен, оны ұстап тұру мүмкіндігімен анықталады. Түптеп келгенде құқықтық мәдениет құқықтық әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етумен және қоғамды гуманизациялау мен оның прогресіне қоса алатын үлесінің көсемімен анықталады.

Құқықтық мәдениет қоғам дамуымен ілгері жылжып отыратын, тарихи сабақтастықта, ұрпақтан ұрпаққа өтіп отыратын құқықтық болмыстың ақиқаты іріктеп алып отырған құндылықтар мен тұлғаның құқықтық қызметін қалыптастырған мәдени маңызды өлшемдердің озық жүйесі болып табылады [28].

Құқықтық мәдениет мәдениеттің басқа да бөліктерімен тығыз байланыста, оны философиямен, саясатпен және дінмен ара қатынасынан айқын көруге болады. Ол тарихи өзгерістерге ұшырап отырады. Дегенмен, оған ұдайылық тән, өйткені бір қоғамның құндылығы екінші қоғамға өтіп отырады, ол рухани тірек ролін атқарады, өйткені жаңа нәрсе әр уақытта бұрынғы деңгейге, негізге сүйеніп отыратыны тарихи ақиқат.

Мысалы, Рим құқығы - өте ертеде қалыптасып, бірақ осы уақытқа дейін өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Құқықтық мәдениет – рухани мәдениеттің маңызды саласы. Ол материалдық мәдениетпен тығыз байланыста. Мысалы, заң қорғау органдарының жұмыс істеу стилі мен қызметкерлерінің деңгейі, олардың кәсіптік және адамгершілік қасиеттері осы елдегі құқықтық мәдениеттің қалыптасып, дамуына ықпал етіп отыратын маңызды факторлар. Сот, тергеу және прокурорлық органдардың материалдық базасы құқықтық мәдениетті бағалауға еске алынып отырады. Қылмыстық процесс мемлекеттік іс-әрекеттің формасы ретінде заңмен реттеліп отыратын болғандықтан, ол әр уақытта құқықтық мәдениет тұрғысынан бағаланып отырады. Заң шығару мен қолдану іс-әрекеті құқықтық мәдениетті дамытуға ықпал жасап отыруы қажет.

Құқықтық мәдениет адамгершілікпен тығыз байланыста. Адамгершілік жоғары болған сайын құқықтық мәдениет те жоғары бола беретіні сөзсіз.

Құқықтық мәдениет пен адамгершіліктің өзара байланысы мораль мен құқықтық қатынастарынан туындайды. Мораль мен құқық қоғамдық өмірді реттеп отыратын, қажетті, бір-бірімен тығыз байланыста болып отыратын әлеуметтік жүйелер.

Моральдық немесе тағылымдық негіз, яғни адамның адами қасиеттерін білдіретін ұстанымдар мен нормалар – қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеуші күш. Заңдар да реттеуші қызметті атқарады. Бірақ, оның негізгі іске асыру тәсілі – күшке сүйенеді. Моральдық өзегі мықтырақ адам қоғамдық тәртіпті бұзбайтын, басқа жандарды құрметтей білетін тұлғаға айналады.

Нағыз бақытсыз адам өзгеге өшігіп, одан кек алудың жолдарын іздей бастаған адам. «Вендетта» - қанды кек жайлаған елде тұрпайылылық заңдылығы басымдық етеді. Ал адамдар бір-біріне кешірімді, қайырымды болған сайын адамның шынайы келбеті ашылып, мәдениеттер гүлденеріне күмән жоқ.

Мораль мен құқық арасында біртұтастық пен өзара тығыз байланыс бар. Біріншіден, ол барлық азаматтардың мүддесін, арман-тілегін, еркін білдіреді; екіншіден, қоғам мен тұлғаның мүдделерінің дұрыс ара-қатынасын бейнелейді, жеке адамның мүддесін жоғары қойып отырады; үшіншіден, кез-келген азаматқа оның ұлтына, байлығына қарамастан заң алдында басқа адамдармен тең екендігін көрсетеді; төртіншіден, іс-әрекетті, тәртіпті бағалау үшін бірдей өлшем ұсынады.

Мораль мен құқық арасындағы бірлік, ұқсастық мынадан көрінеді:

- 1) әлеуметтік нормалардың жүйесінде олар ең жалпы әмбебаптық роль атқарады, өйткені олар қоғамның барлық жағын қамтиды;
- 2) олардың реттейтін ортақ объектілері бар – қоғамдық қарым-қатынастар;

3) көбінесе бұл бағыттың өкілдері қоғамның мүддесін көздейді.

Құқық пен моральдың айырмашылығы мынада:

1) қалыптасуы жағынан (мораль қоғамның пайда болумен бірге қалыптасады, ал құқық мемлекетпен бірге туындайды);

2) айтылу түрі жағынан (мораль қоғамдық санада өмір сүреді, ал құқық арнайы нормативті актілерде көрініс табады);

3) әрекет ету саласы бойынша (мораль барлық қоғамдық қарым-қатынасты реттей алады, ал құқық тек іргелі, өзінің шамасы келетін, қатынастарды ғана қамти алады);

4) әрекет ету мерзімі жағынан (моральдық нормалар оларды түсіне бастаған уақыттан бастап іске қосыла береді, ал құқықтық нормалар арнайы белгіленген уақыттан бастап қана әрекет ете алады);

5) іске асыру тәсілі жағынан (моральдық нормалар қоғамдық ықпал арқылы іске асырылады, ал құқықтық нормалар мемлекеттің араласуын қажет етеді);

б) бағалау өлшемі тұрғысынан (моральдық нормалар қоғамдық қарым-қатынасты ізгілік пен зұлымдық тұрғысынан реттейді) [29].

Қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуде мораль мен құқық бір-бірімен тығыз байланыста болып отырады. Олардың талаптары бір-біріне ұқсай болады, құқық жақтайтын не кінәлайтын іс-әрекеттерді мораль да жақтап, кінәлауы мүмкін. Жоғарыда біз атап өткендей, адамгершілігі мол, сыпайы тәрбиелі адам құқықтық норманың да талаптарын сол деңгейде орындап отырады. Құқық талаптарын бұзуға бейім адам ол рухани жұтаң, өзімшіл, өркөкірек, билік құмар болып келеді.

Дегенмен, құқық пен моральдың арасында қайшылық болуы да мүмкін. Оның объективті де, субъективті де себептері болады. Объективті себептер моральмен құқық арасындағы айырмашылықтардан туындауы мүмкін.

Ал субъективті себептер құқықтық қатынастардың тез өзгеріп отыруына байланысты қалыптасады.

Адамның дүниедегі айрықша болмысынан оның жасаған дүниесінің барлық ерекше формалары туындайды. Егер адам о бастан еркіндік жағдайында қалыптасуға, өмір сүруге, душар болмаған болса, адам қоғамы, қоғамдық қатынастар, рухани мәдениеттің барлық салалары, мемлекет, оның заңдары мүмкін болмас еді. Мысалы, қоғамдық қатынастар адамдар арасында да заман ауысқан сайын өзгеріп отыратыны белгілі. Бір халықты құрайтын адамдардың кейде бір ұрпақтың өмірінде сондай қатынастар түбірінен өзгереді. Қоғамдық қатынастар адамның биологиялық табиғаты соңғы екі мың жылда өзгерген қоғамдық құрылыстардың, қатынастардың себебі бола ала ма? Қоғамдық қатынастар онда адамның өзі таңдайтын, өзі орнататын қатынастары бола алмас еді. Тек өз болмысынан өзі таңдай алатын ерікті жандарға ғана қоғамдық қатынастар, яғни қоғам бола алады. Қоғамдық қатынастар адамдар әртүрлі өздері ойлап табатын құқықтық, моральдық адамгершілік ережелер мен тәртіптер арқылы бекітеді. Ұзақ ғасырларда орныққан адамгершілік талаптары бар. Соларды нығайту және қорғау үшін әртүрлі институттар құрады. Осы талаптар адамдардың жаратылысынан тума қасиеттері болса, оларды ойлап

тауып, орнықтырудың қажеттілігі болар ма еді? Биологиялық жаратылысында бар заңдылық, одан шығатын ұмтылыстар жалпы алғанда іске асуы, көрінуі үшін айрықша институттарды қажет етпейді. Олар өзінен, яғни адамдық өмір жаратылысынан дүниеде болу жолы мен тәсілі алдын ала анықталмаған жандарда ғана пайда болады. Болмыс дегеніміз әрбір құбылыстың дүниенің құрылымында өзіндік ерекше болу жолы немесе тәсілі. Оның өзіндік орны осында. Егер олай болмаса, адамдар бір-біріне моральдық, праволық т.б. талаптар қоя алар ма еді? Осындай талап қою және және ондай тәртіптерді бұзғаны қылмыс деп қаралып, сол үшін соттау және адамды өз іс-әрекеттерінің бірден-бір иесі деп тануға болады. Адамнан оған тәуелсіз, оның ырқында жоқ нәрсені, әр адам өз істегенінің ең ақырғы бастамасы, себепшісі, жасаушысы деп танылғандықтан.

Қасқырды қасқырлық қылығы үшін жояды, адамды қасқырлық қылығы үшін соттайды, жазалайды. Қасқыр басқаша тіршілік ете алмайды, оның қасқыр болмауға мүмкіндігі жоқ, оның жартылысы солай, ал адам ол жолды өзі таңдап алған, оның басқа болуға мүмкіндігі бар. Қарапайым санадағы жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен әділетсіздік, қайырымдылық пен озбырлық, борыш, кінә мен күнә, ар-ұят, жаза сияқты ұғымдар мен талаптардың негізі де осы.

Адамның еркіндігі оның құқық жүйесінде жан-жақты анықталады. Құқық жүйесінде адамның еркіндігі мен негізгі құқықтары жарияланған.

Еркіндік адамның дүниедегі болмысының түпкі онтологиялық негізгі, оны ұдайы сақтап, іске асырып отыру үшін қоғам жағынан басқа адам жағынан болады. Сол рухани тірек, негіз - құқық жүйесі болып табылады. Ол адамдардың нәсіліне, ұлтына, табына, топтық, жыныстық, кәсіптік ерекеліктеріне қарамастан бір-бірімен тең екендігін көрсетеді. Сол теңдікті іс жүзінде іске асырып отыру үшін қажетті тетіктерді қарастырып, оларды әр түрлі заң, норма түрінде жүйелейді. Қоғамның даму барысында осы жүйенің іске асырылуының мүмкіндігін қарастырады. Бізге етене таныс халықаралық маңызы бар көптеген құқықтық құжаттың мәні осында. Біздің ата заңымыз болып есептелетін Конституция да осыған бағытталған.

Өтпелі тарихи дәуірде азаматтық қоғамды қалыптастырудың негізгі факторларының бірі болып құқық алдыңғы қатарға шығып отыр. Бұл кездейсоқтық емес.

Өйткені енді-енді қанат жайып, қалыптасып келе жатқан демократиялық үрдістерде адамның тұлғалық мүмкіндіктерінің кеңінен ашылуы, оның қоғамдық статусының жоғарылауы, гуманитарлық-адамгершілік бастаулардың приоритеттілігі құқық жүйесі арқылы ғана іске асырылады.

XX ғасырда адам даму мәселесі төңірегінде үлкен табысқа жеткен Батыс мәдениеті тамаша үлгі бола алады. Пейс университетінің заң мектебінің профессоры Сурия Прахоли Синха батыс өркениетінің негізгі принципі құқық болып табылады деп пайымдаған. Ол өз еңбектерінде былай деп жазды: «Әр өркениетке, олай болса, әрбір әлеуметтік құрылымға тән өмірдің ең басты принципін анықтауға болады. Батыс өркениеті үшін мұндай принцип құқық болып табылады, бірақ ол басқа өркениеттерге тән емес. Бұл факт көптеген (барлығы бірдей болғанмен) құқық теорияларының Қытай, Үндістан, Жапония

немесе Африка мәдениеттерінің емес, батыс мәдениетінің жемісі екендігін көрсетеді. Оның себебі, Батыстың артықшылығына, не болмаса, заңгер Сэр Генри Саммер Мейн (1822-1888) айтқандай, мұндағы құқық ғылымының аса жоғары рухани интеллектуалдық жетістіктеріне емес, құқық және оның институттары, әсіресе, батыс тарихында, ал калғандары, яғни басқа принциптер, өзге қоғамдарда маңызды роль атқарғандығына байланысты. Сондықтан басқа өңір ғалымдарын құқық туралы ойлар көбірек мазалады» [30, 32 б.].

Ғалымның бұл пікірімен келісуге болатын сияқты. Өйткені орта ғасырларда қалыптасқан тар өрістің құрсауын бұзып шыққан еркіндікке деген ұмтылыс капиталистік қарым-қатынастардан туындаған азаматтық қоғамдарда пайда болады. Бостандық, еркіндікті басты құндылықтар етіп қабылдаған алғашқы азаматтық қоғамдар батыс өркениетінде қалыптасты. Батыс өркениетінің маңызды ерекшеліктерінің бірі - индивидуализм өзін негізгі төрт жолмен орнықтыруға ұмтылды. «Олар: протестанттар ұстанымындай, адамның құдай алдында өзі ғана жауапты болуы; бір орталыққа бағынған өкімет орнату; жеке басшылардың саяси талаптарын заң жүзінде тану; экономика саласында капиталистік қатынастарға жол ашу. Мәдени плюрализм дамыды. Құқық индивидуалистік қоғамдағы бірден-бір реттеуші күшке айналып, оның феодалдық, тайпалық, қауымдық және кастолық бөлінушілігіне тиым салады» [31, 17 б.].

Осындай өзгерістердің нәтижесінде рухани өмір жаңа құндылықтарға қол жеткізді: адамдардың білім деңгейі өсе бастады, плюралистік қоғам шындық пен ғылымның жалпы синтезін жасауға және оған адамды мәжбүр етуге ұмтылмады. Түрлі салаларда, оның ішінде құқық бойынша да, кәсіби мамандық иелері көбейе түсті. Соғыстың өзі заң жүзінде реттеле бастады. Халықаралық құқық пайда болып, ол мемлекеттердің күштер ара салмағын ескере отырып, өз тәуелсіздігін сақтауға көмектесті. Демократиялық төңкеріс үкіметтің адами сипатын бекітті. Сондықтан да оны өзгертуге де, ауыстыруға да болатындығы жөнінде түсінік қалыптасты. Өз ісіне жетік саяси жетекшінің көпшіліктің қолдауына ие болуына мүмкіндік туды. Халықтың басым бөлігінің қолдауына сүйенген үкімет бұған дейін болмаған зор күшке айналды. Бұл үрдістердің барлығында да қоғамның дамуын реттеуде құқық маңызды роль атқарды.

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін қоғам мен экономика ендігі жерде табиғи емес, халық бақылауында болуға толық жауапты деген пікір толық орын тепті. Бұл істерді реттеуде, оларға бақылау орнатуға 1995 жылдан кейінгі уақытша да құқық басты роль атқарды.

Құқықтың әлеуметтік құрылымның ең маңызды принципіне айналуының себептері бұл өркениеттің дербес, аса жоғары феномені екендігін айқын дәлелдеп отыр. Құқық демократия, халық үкіметі, экономикалық бостандық, тұлғалық бостандық жағдайында қоғамдық қарым-қатынастарды оптимальды түрде реттеп отыруға тиіс.

Өркениет пен мәдениеттің маңызды құбылысы ретінде құқық мемлекеттің жағымсыз іс-әрекеттеріне заңды түрде тосқауыл қоя отырып, адамның табиғи тарихи еркіндігі мен бостандығының жанашыр, гаранты ролін атқарып

отырады. Сөйтіп, адамға оның жан-жақты еркін дамуына, қысылмай ыңғайлы өмір сүруіне кепіл болады. Осы тұрғыдан қарағанда құқық қоғам дамуының маңызды өзегі болып табылады.

Каран Ерланның «Саясат» журналында «ұлттық қауіпсіздік өлшемдері» мақаласында түзілген ой түйіндерімен келісе отырып, заман ағымының барысын белгілейтін бірнеше міндеттерді көрсетуге болады. Олардың бәрі жеке адам мен қоғамның өзара қарым-қатынасының бүгінгі тынысын белгілейді. Қазақстан Республикасының дербестігін, тәуелсіздігін одан әрі тереңдетіп, өркениетті елдер билігіне жақындай түсу үшін, ең алдымен, азаматтық қоғам институттарын қалыптастырып, қоғамның мемлекет үстінен бақылау жасау тетіктерін құру қажет.

Құқықтық мәдениет кең ауқымды түсінік. Оның әлеуметтік мәнділігі көп жағдайда қоғамдық қатынасқа құқықтық әсер ету нормативтері шекарасынан асып та келеді. Құқықтық тікелей не жанамалай ақыл-сананың қалыптасуына әсер етіп, әртүрлі кәсіп тармақтарындағы адамдар қызметін жүзеге асыруға қатысты қызмет атқарады. Біз жоғарыда жалпы мәдениетке анықтама беріп өткен едік. Шындығында да, мәдениет, араб сөзі болып, өте көп мағыналарды өз ішіне алады. Мәдениет біржақты емес, өмірдің барлық салаларына қатысты болғандықтан, «әлеуметтік мәдениет, саяси мәдениет», «философиялық мәдениет», «құқықтық мәдениет» тағы басқа құбылыстарға жіктей беріп әртүрлі мағынада әдебиеттерде кездеседі.

Мәдениет ұғымы кең тұжырымдарға ие болып, жалпы адамзат дамуының ішкі мән-мазмұнын, жетістігі және мақсатын білдіреді. Былайша айтқанда, адам мен мәдениет егіз нәрсе, бірінен бірі бастау алып, біріне-бірі сіңіп жатқан құбылыстар. В.М. Розин: «Культура и человек в некотором роде одно целое: культура живет в людях, их творчестве активность, переживаниях: люди в свою очередь живут в культуре» деп өте дұрыс көрсетеді. Адамзат өркениетінің туындысы әрі көрінісі, ұлттық өмірдің рухани дамуының жемісі, демократия тұғыры бостандық, теңдік, адам құқығы категорияларының нормативті қыры мәдени аяда саралануы тиіс. Құқықтық мәдениет ұғымын мәдени құбылыс ретінде ғана емес, оны реттеушілік мәніне, қоғамдағы өзге факторлар аясында қарастырудың да әлеуметтік қатынастарды шешуде маңызды үлесі болады.

Дүниетаным мен дүниесезім, ақыл-ой деңгейінің де осы құқықтық мәдениет арқылы танып-білуге болады. Қазақстандағы мәдениеттену саласындағы ғалымдарымыз өз зерттеулерін осы бағытта жүргізуде [32].

Мәдениетті қоғамдық құбылыс ретінде қараушы ғалымдар М.Т. Иовчук, Л.И. Коган әлеуметтік субъект ретінде материалдық және рухани тұрғыдан өз қызметтері нәтижесінде жасалып, қалыптасқан заттық ұғымдар жиынтығы, жалпы көріністік аяда мәдениет адамдардың өзіндік білдіру өлшемі тәсілі ретінде көрінеді деп өте дұрыс тұжырымдар жасайды [33].

«Өнегелілік-құқықтық мәдениет бізге тонның ішкі бауындай болғандықтан, бұл мәдениет барлық мәдениет категорияларын өз ішіне алатындықтан, мәдениеттілік жіктеулердің атаулары біркелкі болмағандықтан, біз тек «өнегелілік-құқықтық мәдениеттің анықтамасын береміз. Бұл жөнінде, біз ойымызша Г.И. Валык берген анықтама көкейге қонады. Берілген

анықтамада құқықтың реттеушілік қасиетінің даму дәрежесі, құқықтық құндылықтар, моральдық, өнегелілік идеалдар, сол секілді қоғам мүшелерінің құқықты игеру дәрежелері, жүзеге асыруларының маңыздылығы арнайы айтылған [34].

Қазіргі кезде құқықтық ілім де өнегелілік-құқықтық мәдениетті бірнеше әдістемелік жүйемен оқып-үйрену қалыптасқан. Зерттеушілер көбірек құқықтық мәдениет феноменін оның элементтер құрылысы ретінде қарастырып, оны:

Азаматтық қоғам - қоғамдағы экономикалық, рухани-адамгершілік, діни, ұлттық қатынастардың жиынтығы. Азаматтық қоғамның қалыптасуы құқықтың мемлекеттің орнауымен тығыз байланысты. Бұдан мемлекеттің әлеуметтік – саяси, экономикалық дауының маңызды мәселелері бойынша әлеуметтік-саяси тұрақтылық пен келісім ахуал туындайды.

Жеке адамның өмір сүру жағдайын нығайтып, оның жан-жақты дамуына ықпал ету үшін қоғам мынандай құндылықтарға қол жеткізуі тиіс: біріншіден, адамның қадір-қасиетін, адам өмірін және жұртшылық денсаулығын жоғары құндылық деп білу; екіншіден, адамның конституциялық құқығы мен бостандығы іс жүзінде қамтамасыз ету; үшіншіден, рухани тең құқыққа ие болу; төртіншіден, жеке және мүліктік қорғалуы. Осы көрсетілген мәселелердің бәрін жан-жақты ойластырып, бір түйінге келтіретін болса, қазіргі біздің мемлекетіміздің маңызды үрдісінің бірі - азаматтық қоғам құру мен жеке адамдардың бостандығын, еркіндігін, құқығын сақтау.

Құқық – қоғамдық қатынастарды реттеп, жөнге салатын, қоғамдағы мәнді қатынастарды реттеп, оның дамуына ықпал ететін, қоғамға зиянды қатынастарға тыйым салатын негіз, бастау [35].

Біздің қоғамымыздың құқықтық нормалары мен ережелері адамның іс-әрекеті мен мінез-құлықтары, қоғамдық-әлеуметтік ортаға, табиғатқа, адамдарға қарым-қатынасы, қоғамдық мүддеге, белгіленген тәртіпке сай болады. Оқушыларға құқықтық тәрбие берудің мақсаты – еліміздің заңдары мен тәртіп ережелерін сыйлау, оны орындау, мектеп оқушыларын азамат ретінде Отаншылдыққа баулу; еліміздің материалдық және рухани байлығын үнемді пайдалануға, оны байытуда, адал еңбек етуге тәрбиелеу. Мектеп оқушыларын үйрету, бауырмалдыққа, мейірімділікке ізгілікке бағыттау.

Құқықтық мәдениетін қалыптастырудың міндеттері төмендегідей:

Белгіленген мақсатқа сай жастарға мемлекет және құқық туралы білім беру: Орта арнаулы оқу орындарының Жарғысымен, Ережесімен, Ата Заңымыздың баптарымен, моральдық-имандылық ережелерімен, әр азаматтың құқықтарымен, міндеттерімен хабардар ету. Оған зор құрметпен қарау сезімін тәрбиелеу.

Оқушылардың мінез-құлық әрекетін қоғамның моральдық адамгершілік-имандылық ережелеріне лайықты қалыптастыру. Оқушылардың азаматтық белсенділігін арттыру, заңды бұзушылыққа қарсы күресе білетін, ел ризығын молайтып, Отан қуатын арттыратын, қиянат атаулыдан алыс жүретін, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру. Құқықтық білім тәрбие беретін пәндерді

(«Еліміздің құқықтық негіздері», «Қоғамтану», «Отбасы өмірінің этикасы мен психологиясы», «политология» т.б.) оқып үйрену.

Сондай-ақ, «Құқық негіздері және еңбекті қорғау», «Құқық және білім беру Заңының негіздері», «Мемлекет және құқық» т.б. сияқты негізгі және факультативті пәндерді оқу жоспарына енгізумен қатар, ойлы ұйымдастырылған тәрбие шаралары арқылы оқушыларды күнделікті отбасында, мектепте, орта арнаулы кәсіптік білім беретін оқу орындарында, жоғары мектептерде тәрбиелеу абзал. Онда шындыққа, әділдікке, адалдыққа баулу іске асырылады.

Халық педагогикасында: «Ақымаққа арнап заң жазылмас», «Адам қайғысы - заман қайғысы», «Шындық жоқ жерде, сұмдық көп», «Ерді ел мүддесі өсіреді», «Адалдық - ана сүті», «Кеңесті елде кек болмас», Кеңесті ел азбас, кеңінен пішкен тон тозбас», «Өтірік-қаңбақ, шын-салмақ», - деп жас ұрпақ тәрбиесіне мән берген. Осыған орай мектептерде тәрбие жұмысының әр түрлі формалары мен әдіс-тәсілдері пайдаланып, сан қилы құқық жөніндегі тақырыптар – «Қазақстан Республикасының Ата Заңының» жарғылары қоғам, оқу орындары, еңбек, мінез-құлық туралы ережелері, автокөлік ережелері, мемлекет, оқу орны алдындағы міндеттері мен құқықтары, әділет заңдары, жоғары кеңестің деректерімен, т.б. құжаттармен жастарды хабардар ету тиімді. Сол сияқты жастардың кейбір қылмыстық әрекеттерін талдау-айыптау бағытында шығарылған сот үкімдерімен таныстырып, әңгімелер өткізіп, үкімнің әділдігіне көздерін жеткізу сияқты тәрбие жұмыстары жастардың құқықтық түсініктерді талдап, дұрыс қорытынды шығаруларына, тәртіп ережелерін үнемі сақтап жүруге баулиды. Себепсіз жасалған тәртіпсіздік, оғаш іс-әрекеттері үшін жазаланатын, айыпталып, жауапқа тартылатын жастар (14 жасқа жеткендер) білу керек [36].

Бұндай мәліметтер жас ұрпаққа ықпалды әсер етеді. Үгіт-насихат құралдарын (Заң лекторийлері, кинолекторийлері, құқықтық университеттер мен клубтары, т.б.) кеңінен пайдалану, бұл жұмыстарды өткізуге тәжірибелі сот, полиция, әділет, құқық қорғау органдарының қызметкерлерін тарту тиімді. Онда аталған тақырыпқа арналған көркем және деректі фильмдерді, сот залынан үзінділерді көрсету, оларды әңгімелеу, талдау, түсіндіру-жастарды заңды білуге, құрметтеуге, бағынуға тәрбиелейді.

Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің ұсыныс пен «құқықты насихаттау мен құқық бұзушылықтың алдын алудың бірыңғай күндері» ай сайын бір рет (оқу жылы бойы) өткізіліп тұру белгіленген (1996 ж. бастап) болатын. Осы шараны жүйелі іске асыру кезек күттірмейтін мәселе.

Бұлардан өзге тақырыптық, сұрақ-жауап кештерін, әңгімелер, үлгілі заң, әділет, полиция қызметкерлерімен кездесулер өткізіп, жастардың бұл қызметінің қажеттігіне көздерін жеткізу, осы шараларға тарту, драма үйірмелерін ұйымдастыру, көпшілік-жастар алдында пьесалар қою, патриоттық, Отаншылдық тақырыбына, әндер, өлеңдер, сценарийлер жаздырып жасөспірімдердің шығармашылық қабілетін дамыту, қабырға газеттері мен плакаттар шығару, көрнекті үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу тиімді ықпал болып табылады.

Міне, осы сияқты тиімді шаралары жас ұрпақты әрекетсіз жүруден, темекі тартудан, нашақорлықтан, ішімдіктен, уытты сұйық затты иіскеумен, есірткіден алдын ала сақтандырады.

Бұл сияқты тәрбие жұмыстарының бәрін мұғалімдер мен сынып жетекшілері ата-аналарымен, отбасымен бірлесе отырып жүргізуге тиіс.

Жинақталған тәжірибені қорыта келіп проф. Л.К. Керимов ұйымдастырылған тәрбие жұмыстарынан төмендегі әдістемелік жүйені ұсынады.

1) Құқықтық тәрбие беруде оқушылардың жас және өмір тәжірәбелерін ескеру және шаралар ғылыми принциптер негізінде ұйымдастырылуы тиіс.

2) Мектептегі сабақтардың, сыныптан тыс жұмыстардың праволық білім мен тәрбие берерлік мүмкіндіктерін нәтижелі пайдалану.

3) Ішімдікке, нашақорлыққа қарсы күресуде жұртшылықты, ата-аналарды, қоғамдық ұйымдарды, дәрігер-нарколог өкілдерін жұмылдыру, жасөспірімдерді осы жағымсыз істерге тартушы адамдарды тауып жазаға тартуға үлес қосу.

4) Оқушылар арасында ішімдікке, нашақорлыққа бейімі бар жасөспірімдерді анықтап, анонимді түрде дербес жұмыстарын жүргізу және алғашқы емдік шараларды қолдану

5) Оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне бақылау жасау [37].

Адамгершілік тәрбиесі мен еңбек, ақыл-ой тәрбиесі бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Өйткені мораль адамның еңбекке деген көзқарасы арқылы қоғамның экономикалық, мәдени дамуына ықпалын тигізеді. Адамгершілік жағынан дұрыс қалыптастан адам ғана біреуге қамқорлық жасауға дайын тұрады. Адамгершілік тәрбиесі моральдық жағынан кіршіксіз таза, қоғам мүддесі үшін еңбек ететін, жан-жақты жетілген адам даярлау сияқты тәрбиенің жалпы мақсатына бағытталады.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыру - отбасында ата-аналардың барлық перзенттеріне бірдей көзқараста болуы, мейірімді және қамқор бола тұрып, қатал да талапшыл болуы;

- құқықтық мәдениетті қалыптастыру-отбасында перзенттердің ата-ана алдындағы борышы мен міндетін сезінуі;

- құқықтық мәдениетті қалыптастыру - балалардың отбасында адамгершілігі мол болып қалыптасуына үйдегі тәрбиелік жұмыстарды салауатты өмір салтына қалыптастыра білуі;

- құқықтық мәдениетті қалыптастыру-ата-ананың бойындағы барлық тәрбиелік қасиеттердің балаға сіңірілуі, соның көрінісін кейін балаларынан байқалуы;

- құқықтық мәдениетті қалыптастыру - отбасында балаларды ұлттық құндылықтар негізінде әдепті тәрбиелеу, сондай-ақ сол ұлттық құндылықтарға, әдет-ғұрыптарға баланың көзқарасын қалыптастыру және осыларды баланың қолданылуы.

Міне, осыларды есепке алмай отбасында бала тәрбиесін жақсы жолға қою мүмкін емес. Өнегелі отбасында тәрбиелі бала өсіру, жаңаша өмір салтын ежелгі құндылықтармен байланыстыра отырып, келешектің саналы ұрпағын қалыптастыру, бүгінгі күннің талабы.

Қорыта келгенде, құқықтық мәдениет сан қырлы, әртүрлі деңгейлерде көрініс беретін маңызды құбылыстардың біріне жатады. Құқықтық мәдениеттің даму деңгейі, оның қалыптасу барысының жоғарылауы қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайлармен айқындалатын өзгерістерге тез ыңғайлануға бейім болып келеді. Оның құрылымы мен қызметтері қоғам талабы алға тартқан талаптарды қанағаттандыруға бағытталған. Құқықтық мәдениетті көтеру мақсатты ойластырылған шараларды үздіксіз жүзеге асырудың нәтижесінде қол жеткізілетін табыс десек, артық кеткендік емес деп қорытуға болады. Тұлғаның құқықтық мәдениеті құқықтық мәдениеттің деңгейлік түрлерінің бірі.

Құқықтық-демократиялық тұрпаттағы мемлекет құруды Қазақстан Республикасы мақсат еткен тұста, құқықтық мәдениет пен әдептіліктің маңызы артып, олардың орны ерекше болмақ. Қоғамымызда имандылық, адамгершілік, әдептілік принциптерін тереңдету, ғылыми негізде оқып-үйрету қажеттілігі артып отыр.

Жақсы мінез-құлық пен ақыл-ой сезімі ең алдымен мектеп оқушыларында қалыптастыру қажет. Өйткені жақсы мінез бен ақыл екеуі біріксе, онда адамшылық қасиеттер игілік пен ізгілік, қайырымдылық, адамгершілік, Адалдық, әділеттілік пайда болады. Онымен қаруланған біздің оқушыларымыз бен қоғам мүшелері ара-қатынасы жақсарады.

Тұлға мәдениеті мен қоғам мәдениеті бір-бірімен сәйкес келмеуі де мүмкін. Өйткені қоғамда субъект саласынан әлдеқашан бөлініп, объективтенген қоғамдық пікірлер мен идеялар, сезімдер мен теориялар өмір сүреді. Сондықтан қоғамның құқықтық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері бар.

Қоғамның құқықтық мәдениеті - бұл қоғамның құқықтық саласын даму деңгейі және қоғамның құқықтық белсенділігі, құқықтық нормалар мен құқықтық іс-әрекеттердің қарқынды деңгейі.

Қоғамның құқықтық мәдениетінің жүйелік құрылымы мынадай элементтерден тұрады:

- 1) қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық белсенділігінің деңгейі;
- 2) құқықтық нормалардың қарқынды дәрежесі. Бұған құқықтық даму деңгейі, құқықтық мәтіндердің сауаттылығы жатады.
- 3) құқықтық іс-әрекеттің қарқынды дәрежесі. Бұған құқықтық шығармашылық мәдениеті, құқықты пайдалану мен құқықты қорғау іс-әрекеттерінің деңгейі жатады [38].

Қазақстан Республикасында қазіргі қоғамның құқықтық саласы мен белсенділігін арттыру саласында көптеген нақты шаралар іске аса бастады. Біріншіден, көп мөлшерде құқық саласындағы әдебиеттер жариялана бастады.

Бұл бұрынғы деңгейден әлдеқайда көп және сапалы әдебиетте. Бұл тұрғыдан айта кететін жағдай - қазақ тіліндегі сапалы әдебиеттердің аздығы. Сапарғалиев, Әйманов, Жоламанова тағы басқа қазақ тілінде жазатын авторлар өте аз. Мүмкін орыс тілінде шыққан әдебиеттерді бірден көп мөлшерде аудару қажет шығар.

Екіншіден, жоғары және орта кәсіптік білім жүйесінде заң мамандарын даярлау кеңінен өріс ала бастады. Бұл маңызды бағыт. Дәл қазір бұл үрдісте

кемшіліктер орын алып отырғанына қарамастан, жалпы қоғамның болашағына бағытталған аса маңызды бетбұрыс. Көш жүре түзеледі демекші, бірте-бірте бұл салада табысқа жетуде болатынына күмән тудырмайды.

Үшіншіден, мемлекеттік шенеуніктердің құқықтық сауатсыздығын жоюда біраз қомақты жұмыстар істелініп, қоғамда соңғы жылдары кеңінен тараған құқықтық механизмге тосқауыл қойыла бастады. Соңғы кездері мемлекеттік органдардағы қызметке конкурс жарияланып, жаппай аттестация жүргізіле бастауы жақсы нанымдардың бірі болып табылады. Осы бағыттағы жұмыстарды одан әрі кеңейте отырып, оның құқықтық негізін нығайту құқықтық нигимізмді жоюға мүмкіндік жасалды.

Төртіншіден, құқық органдарын – соттың, прокуратураның, адвокатураның жұмысын жетілдіруді қарастыру қажет.

Бұл салада да біраз жұмыстар істелініп жатыр. Соңғы жылдар ішінде көптеген заң органдарының қызметкерлері өзінің қызметіне салт екендігін дәлелдеу мақсатымен аттестациядан өтті. Соңғы жылдары заң қорғау органдарының қыметін жақсартуға барып толған үкімет қаулылары жарық көрді. Қазақстан Республикасының Президентінің Конституциялық заңдық күші бар қауымдары құқық органдарының жұмысын күшейтіп жетілдіруге арналған. Осы бағыттағы маңызды қаулылар төмендегілер:

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі органдары туралы қаулы (21.12.1995 ж.), Қазақстан Республикасындағы прокуратура туралы (1.12.1995 ж.), Қазақстан Республикасының үкімі Істер органдары туралы (1.12.1995 ж.), Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы (2004 ж.), Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы (2005 ж.).

Осы бағыттағы жұмыстар бұған әрі жалғаса түсуде. Үкіметтік қаулылар шыққан сайын, юристер қауымдастығына өз шеберлігін арттыра түсетіні анық. Әркім өзінің жұмыс орнын силап, тәртіп пен реттілікті дамытуға тырысады. Бұл бетбұрыс қоғамға пайдалы. Сөйтіп, бірте-бірте заң шығару органдарының сауатсыздығы да арта түседі.

Соңғы жылдары сыбайласқан жемқорлыққа қарсы күрес өрістей бастады. Ол да өз жемісін беретіні сөзсіз.

Қоғамда болып жатқан осындай позитивті өзгерістер қоғамның құқықтық мәдениеттілігі одан әрі дамыта түсетіні сөзсіз.

Құқықтық мәдениетті тәрбиелеудің маңызды мәселелері.

Кез келген істе табысқа жетудің негізгі кілті - оның мақсатын дұрыс белгілеу. Құқықтық мәдениетті тәрбиелеу негізгі мақсаты -азаматтардың нақты білімдерді игеруі, оны толықтырып отыруға тырысуы, құқықтық тәртіптің дағдысын қалыптастыруы, сонымен қатар, өркениеттің құқықтың мемлекетті қалыптастыруға белсенді араласуға бет алуы.

Мысалы, біздің республикамызды өндірісті көтеруге бағыттылған және өкіметке экономиканың дамуына ықпал ететін тетіктерден қарастыратын көптеген қаулылар шыққан. Мәселен, оны іске асыруда болып отыр. Әлеуметтік мәні бар заңдылық шешімдердің орындалуы үшін екі жағдай болуы қажет:

Біріншіден, заң шығаратын субъектілер өзінің мүмкіндігіне қарай шығарылған заңның қалай іске асып жатқандығын бақылап отыруы қажет;

Екіншіден, заңның іске асуын орындаушы өкімет жүзеге асыруы қажет.

Халықтың жалпы және құқықтық мәдениетін көтеруде заң үстемдігін насихаттап отыруы жақсы жеміс беретіні сөзсіз.

Көптеген заңдар қағаз жүзінде қалып қояды, өйткені мемлекет тұрғысынан, лауазымды адамдар тұрғысынан бақылау болмайды.

Құқықтық мәдениет адамдарға өздігінен өзі бірден сіңе салмайды. Оны адамдарға етене жақын өтіп, назарын аударып, іс-әрекетінен курс тамырына, өзегіне айналдыру үшін мемлекеттік органдар тарапынан да, юрист-мамандар тарапынан жеткілікті күш жұмсалуды қажет.

Билікті жүйелерде, өндіріс орындарында білікті юрист мамандарының жоқтығы дамуды тежеп отыр. Бізде теледидар, радио арқылы көптеген қылмыс, заң бұзушылық туралы хабар беріліп жатады. Бірақ осы ақпарат туралы аналитикалық талдау жасап, оған құқықтық ғылым тұрғысынан баға беретін сапалы хабар да жоқтың қасы. Теледидарда аса бағыттағы аналитикалық хабар көбірек берілсе нұр үстіне нұр болатыны сөз.

Газет беттерінде құқықтық білімнің мән-мағынасын ғалымдар – заңгерлер түсіндіріп қарапайым халықтың жүрегіне жол сала алатын мақалалар жазса, ол да өз септігін тигізуі мүмкін.

Қоғамның қазіргі санасында діни ұйымдар, конфессиялар өз белсенділігін күннен-күнге арттырып отыр. Олардың заңдық тұрғысынан базасы әлі де берілмей келеді. Бұл мәселе жөнінде заң органдары аса жоғары білікшілік таныта алмай отырғаны белгілі.

Қазақстан Республикасының қарулы күштерінің қатарында өз борышын өтеп жүрген жастар арасында да құқықтық тәрбие жұмысы әлсіз жүргізілуде.

Республикада басқа мемлекеттерден көшіп келген азаматтардың жағдайы да құқық тұрғысынан қанағаттанарлық деп айту қиын. Қазақстан азаматтарының өркениетті мемлекетте өмір сүре бастауын қамтамасыз ететін құқықтық тетіктер осы бастан істей бастамаса, онда ұлттық қауіпсіздікке шын мәнінде зиян келуі мүмкін. Қазақстан Республикасының болашағы – қазіргі мектеп оқушылары. Біздің бастапқы мақсатымыз мектеп оқушыларының құқықтық мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Қоғамда құқықтық мәдениетті өз табиғатына және болмысына сай талапта және деңгейде қарау керек екендігі, соған сай көзқарас және тұғырнама қажеттігі алға тартылады. Оның объективті ғылыми сұлбасын жасау мақсаты әдістемелік тұғырды қайта қарап, жанаша ой елегінен өткізуді талап ететіндігі мойындалады [39].

Құқықтық мәдениет дегеніміз не, оған қалай келген дұрыс, оның мәні, мазмұны қандай еді, даму жолдары, басты-басты ұғым-түсініктері, қағида-принциптері немен айшықталады, ерекшеліктері неде деген сұрақтар төңірегінде ой-толғамдар түйінделеді. Қоғамдағы құқықтық мәдениеттің ауызша-сөйлеу мәдениетімен іштей үндестігі сарапқа салынады.

Қоғамда құқықтық мәдениет жалпы құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан да біз бұл мәселені зерттеуде теориялық және

әдіснамалық маңызы бар мәселенің бірі жалпы құқықтық мәдениеттің және оның орны мен рөліне тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз. Мәселеге осы қырынан келу бізге қоғамдағы құқықтық мәдениеттің табиғатын жете түсінуге және оның жалпы құқықтық мәдениет жүйесінде алатын орнын толыққанды салмақтауға мүмкіндік тудырады.

Жалпы құқық теориясында құқықтық мәдениет мәселесі әртүрлі аспектілерде ракурстарда қарастырылып жүрген өте ауқымды мәселенің бірі болып саналады. Әрине, құқықтық мәдениет қана емес жалпы «мәдениет» мәселесі ғылымда осы күнге дейін өзінің бірізді шешімін таба қоймаған, сан түрлі концептуалдық ғылыми ұғымдар мен теориялық бағыттарды өмірге әкелген күрделі түсінікке айналып отыр.

Мәдениет ұғымы да қоғам дамыған сайын толығып, әр қырынан байи түсетін ұғымдық жүйе. «Мәдениет» ұғымының ғылыми мазмұндалуы – қоғам дамуының әрбір кезеңі тудырған ұстанымдар деңгейінде кемелденіп отыратын дамушы құбылыс. Мысалы, оны мына деректен байқауға болады: 1919 жылға дейін шетел ғалымдарының айтуы бойынша мәдениет туралы жеті анықтама болған, 1950 жылы – 164, ал 1970 жылы – 250 анықтама болған [40-42]. Американдық ғалымдар А. Кребер мен К. Клохон 1970 жылдардың басында-ақ «мәдениет» ұғымының 257 түрлі дефинициясын санап көрсеткен болатын [43]. Қазіргі кезеңде әлемдік әдебиетте мәдениеттің 500-ден астам дефинициясы бар [44]. Құқықтық мәдениет мәселесімен айналысқан көптеген ғалымдар өздерінің еңбектерінде «мәдениет» ұғымының әртүрлі ғылыми түсініктерінің астарына терең бойлап, оны ашып талдауға және өзіндік байламдар жасауға ұмтылған болатын [45-48]. Бұл мәдениетке қатысты айтылғандар бізден құқықтық мәдениет ұғымын, оның табиғатын ашу барысында үлкен жауапкершілік пен зеректікті, нәзік сезімталдықты қажет ететіндігі белгілі.

Құқықтық мәдениет жалпы мәдениет ұғымы секілді құқық теориясында біржақты қаралып бағаланбайды. Бұны әрине түсінуге де болады. Себебі, құқықтық мәдениетті бір түсініктің аясында толығымен ашып көрсету мүмкін емес. Құқықтық мәдениет - әлеуметтік феномен ретінде күрделі құбылыс. Ол - өзінің бойына әртүрлі маңызды белгілер мен критерийлерді топтастыра алған өте ауқымды жүйелік құрылым. Сондықтан да құқықтық мәдениет ұғымы мен оның табиғатын ашуға қатысты сан түрлі көзқарастар мен пікірлердің жүйесі қалыптасқан болатын.

Құқықтық мәдениеттің теориялық және әдіснамалық мәселелерімен терең айналысқан ғалымдардың бірі В.П. Сальников құқықтық мәдениет табиғатын ашуға байланысты көзқарастардың дамуының кейбір қырларына тоқтала келе: «60-шы жылдардың аяғы 70-ші жылдардың басында құқықтық мәдениет ұғымын беруде екі бағыт тұрғысынан: қоғам дамуының белгілі кезеңдеріндегі идеялық құқықтық жағдай тұрғысынан және құқық туралы білім жиынтығы, ызаңдарды қолдана білу және оған деген құрметке қатысты көзқарас қырынан келгендігін» [46, 19 б.] сөз етеді. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың 70-ші жылдарының аяғы мен 80-ші жылдарының басында құқықтық мәдениеттің теориялық мәселелерін зерттеушілердің көптеп көңіл бөлген тақырыбына айналғанын және оны әр қырынан қарастырып «қоғам дамуының белгілі

сатысы кезіндегі құқықтық болмыс жаратылысының сапалық идеялық қалпы ретінде, сонымен бірге, нақты жүзеге асып жатқан заң қондырмаларының бүкіл элементтерінің (құрамдық бөліктерінің) жиынтығы ретінде де, сондай-ақ заңдарды танығандық-білгендік, оны қабыл алудың дағдысы ретінде және қоғамдық сананың бір түрі ретінде де», «правовая культура есть качественное идейное состояние правовой жизни общества на определенном этапе его развития, и совокупность всех элементов юридической надстройки в их реальном функционировании, знание закона, умение принять его, и разновидность общественного сознания» [46, с. 21] түсінігі, дамытқан тілге тиек етеді.

Құқықтық мәдениет ұғымын беруде әртүрлі ғалымдар құқықтық мәдениеттің табиғатын сипаттайтын белгілерінің біріне ғана басымдық беріп, оны құқықтық мәдениеттің «приматы» ретінде сипаттауға тырысады. Сонымен бірге сол құқықтық мәдениетті сипаттайтын белгілердің ішінен бөліп алған, өздері өте маңызды деп санайтын белгінің төңірегіне қалған белгілерін жинастыруға тырысады. Құқықтық мәдениеттің анықтамасын беруде қалыптасқан бұл әдіс бүгінгі күні құқықтық мәдениеттің сан түрлі түсініктері мен ұғымдарын өмірге әкеледі. Әйтсе де, бұл көзқарастарды топтастырып көрсетуге де болады. Қазіргі кезеңде құқықтық мәдениет ұғымына қатысты түсініктер мен ұғымдарды топтастыруда белсенді – қызметтік, пәндік – құндылық құқықтық сананың аясында, қоғамдағы құқықтық болмыстың жақсы жақтарының көрінісі тұрғысынан тұжырымдау т.б. негіздер бойынша орын алуда.

Енді осыларға жеке-жеке кішігірім талдау жасайтын болсақ, бірінші белсенді – қызметтік бағыт бойынша құқықтық мәдениет адамның белсенді қызмет аясында қаралып, осыны негізге ала отырып құқықтық мәдениет ұғымын тұжырымдауға ұмтылыстар жасалады. Бұл бағыттың бір түріне құқықтық мәдениет ұғымын берудегі негізіне субъектінің әлеуметтік қызметінің әдістерін жатқызатын «технологиялық» деген атпен белгілі түрін жатқызуға да болады. Бұл бағыт туралы Г.И. Балюк былай дейді: «Последнее время в юридической литературе появились также технологические определения правовой культуры (В.П. Казимирчук, Е.А. Лукашева, В.П. Сальников и др.) Они аккумулировали теоритический опыт изучения правовой культуры и раскрыли ее целевое назначение, состоящее прежде всего в формировании, развитии и становлении личности, ее направленности на активное поведение во всех сферах государственной и общественной жизни, урегулированной правом» [48, с. 18]. Әрине, бұл көзқараста мәдениеттің құндылық қыры да көзден таса қалмайды. Сонымен қатар, бұл бағытты сот әділдігі мен сот ісін жүргізудің мәдениетіне қатысты еңбектерінде А. Л. Ликас пен Н.Ф. Волкодаев «Сот әділдігінің мәдениетін қызметтік әдіс ретінде» өрбіте отырып дамытады [49-50].

Құқықтық мәдениет ұғымы мағынасына ашып көрсетуге қатысты екінші бір көзқарастар легін құқықтық сана аясында өрбітуді жатқызуға болады. Бұл бағыт құқықтық тәрбие беру, оны қалыптастыру мәселесіндегі құқықтық сананың атқаратын рөлі және құқықтық тәрбие мен құқықтық сананың

арақатынасының жай-күйі негізінен алғанда арнайы еңбектерде негізінен орын алған болатын. Сонымен бірге, біз бұл бағыттағы еңбектерден құқықтық мәдениеттің түсінігіне қатысты алдын-ала көзделген мақсатты айқын аңғарамыз. Себебі, бұл бағытты қолдаушылар негізінен акцентті құқықтық мәдениеттің психологиялық өлшемдері мен көріністерін құрайды. Бұл бағытты қолдаушылар мен әрмен қарай дамытушыларға: К.А. Моралев, Р.С. Могилевский, В.В. Орехов, В.И. Каминская, А.Р. Ратинов және т.б. жатқызуымызға болады [51-52]. Белгілі Ресей ғалымы А.Б. Венгеровтың құқықтық мәдениет - құқықтық сананың жоғары және көлемді деңгейі [53] деуі, оны да осы бағыттың қолдаушылары қатарына жатқызуымыз мүмкіндік береді деп есептейміз.

Келесі құқықтық мәдениет ұғымына қатысты бағыттағы пәндік-құндылық бағыт ретінде топтастыруға болады. Мұнда құқықтық мәдениет ұғымының екі аспектісі: пәндік (құқық, құқықтық құрылымдар және т.б.) және рухани бөліктері (құқықтық сана, құқықтық білім және т.б.) бірін-бірі толықтыратын бір ұғымның екі қырындай сабақтастықта қаралады. Ол туралы осы бағытты теориялық негіздеушілердің бірі Т.В. Синюкова құқықтық мәдениет түсінігінің негізіне – нормалар, құқықтық құндылықтар, заңдық институттар, заңдық үрдістер мен нысандар жатқызады. Аталған құқықтық құбылыстар нақты қоғамда адамдарға әлеуметтік – құқықтық бағыт береді [54]. Әрине, бұл бағыттың ұтымды қырына біз оның бағалаушылық позициядан келетіндігін жатқызуымызға болады. Бірақ, біз бұл бағыттан құқықтық мәдениетті қандай критерийлердің жүйесіне сәйкес бағалауға болатындығын көре алмаймыз. Құндылықтың өзіне көп жағдайларда қоғамда қалыптасқан ұстанымдар жүйесі өте күшті әсерін тигізіп жатыр. Оны біз Кеңестік жетпіс жылғы тарихымыздан өте жақсы білеміз.

Жоғарыдағы құқықтық мәдениетке қатысты пайымдаулар мен қатар, заң әдебиеттерінде оны құқықтық болмысымыздың жақсы жақтарының көрсеткіші ретінде де бағалауды кездестіреміз. Аталған бағыттың негізгі ойын Р.К. Русиновтың құқықтық мәдениетке берген мына төмендегі мінездемесі толық ашып көрсетеді: «Под правовой культурой понимается обусловленное всем социальным, духовным, политическим и экономическим строем качественное состояние правовой жизни общества, выражающееся в достигнутом уровне развития правовой деятельности, юридических актов, правосознания в целом, в уровне правового развития субъекта(человека различных групп, всего населения), а также степени гарантированности государством и гражданским обществом свобод и прав человека» [55, с. 150-151]. Осымен астасатын пікірді құқықтық мәдениет теориясы бойынша белгілі ізденістер жүргізіп, қомақты нәтижелерге қол жеткізген осы саланың білгірлерінің бірі А.П. Семитконың еңбектерінен де кездестіреміз [56].

Біздің ойымызша, құқықтық мәдениеттің табиғатын тануға, оның ұғымы мен негізгі белгілерін ашып көрсетуге қатысты жоғарыда сөз еткен бағыттар мен қатар тағы бір бағыттың қалыптаса бастағанын аңғарамыз. Бұл бағыттың ерекшелігі сол – осы уақытқа дейін құқықтық мәдениет ұғымын ашып көрсетуге қатысты әртүрлі пікірлер мен көзқарастардың тұрақты, негізділеу

қырларын бойына топтастыра білген синтезді жүйе десе де болатындай. Оны біз құқықтық мәдениет ұғымын берудегі кешенді кең мағыналы бағыт ретінде қарастырамыз. Себебі, мұнда осы уақытқа дейін құқықтық мәдениеттің анықтамасын беруде негізге рөлге ие болып келген белгілердің барлығы жинақтала отырып, жалпылама бір анықтаманың бойына негізделе енгізіледі. Сөз етіп отырған әдісті құқықтық мәдениеттің мәнін ашуда Г.И. Балюк өте жақсы, орайлы ұштастырып былай дейді: «На основе вышеизложенного определение понятия правовой культуры можно сформулировать как качественное состояние правовой жизнедеятельности общества, определяемое способом материального производства и характеризуемое уровнем развития регулятивных свойств права в обществе, накопленных правовых ценностей, а также мерой освоения людьми и их объединениями права, степенью раскрытия и реализации на этой основе творческих возможностей трудящихся и доступа их ко всем областям жизнедеятельности государства и общества» [48, с.21].

Негізгі осы бағыттағы ой мен әуендес пікір білдіре отырып, құқықтық мәдениетті құқықтық құрылым, оның қызмет етуі, құқықтық ықпал ету механизмдерімен біртұтастықта екенін айта келіп, В.П. Федорин: «В основе указанной трактовки лежит наиболее широкий подход к правовой культуре как особому социальному механизму, представляющему собой систему взаимодействующих элементов, направленных на развитие способностей, навыков субъектов права в процессе регулирования общественных отношений» [57, с. 19] деп, оның аясының кеңдігіне көңіл бөледі.

Отандық заң ғылымында осы саламен көп жыл бойы айналысып жүрген ғалым А.С. Ибраеваның да құқықтық мәдениетке қатысты қалыптасқан көзқарастар мен пікірлерді саралай келе берген өзіндік анықтамасын да осы сипатқа жатқызуға болады [58-40].

Құқықтық мәдениет қоғам дамуымен ілгері жылжып отыратын, тарихи сабақтастықта, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп отыратын құқықтық болмыстың ақиқаты іріктеп алып отырған құндылықтар мен тұлғаның құқықтық қызметін қалыптастырған мәдени маңызды өлшемдердің озық жүйесі болып табылады. Құқықтық мәдениетке оның негізгі мәнін көрсететін ерекше белгілер тән болып келеді. Оған, біздің ойымызша, А.С. Ибраеваның бөліп көрсеткен негізгі мына белгілері жатады:

«Правовая культура – это особое социальное образование, выражающее оценку правовых явлений как культурологических ценностей с точки зрения того, как и насколько они способны обеспечить наследование социальных форм жизнедеятельности, функционирование и продолжительность существования конкретных общественных систем» [23, с. 104-105].

Көрсетілген құқықтық мәдениетті сипаттайтын белгілер шын мәнінде құқықтық мәдениеттің негізгі мәнін ашатын және оған тән белгілерді жалпылап көрсететін әмбебаптық сипаттағы белгілер десек те болатындай.

Құқықтық мәдениет теориясындағы тағы бір маңызды мәселенің біріне құқықтық мәдениеттің құрылым және оның элементтері жатады. Құқықтық мәдениеттің құрылымы теорияда көптеген авторлар тарапынан әртүрлі компоненттер жүйесінен тұратын құрылым ретінде қарастырылуда. Былайша

айтқанда, құқықтық мәдениеттің құрылымдық сипатын құрайтын элементтерді ажыратып көрсету әлі болса теорияда өзінің біркелкі шешімін таба қойған жоқ. Соған қарамастан құқықтық мәдениетпен айналысушы ғалымдар бұл мәселені терең талдауға ұмтылған сайын, шешуі қиын шиыршықталған ойдың қармауында қалып отыр. Мұның өзі құқықтық мәдениеттің сан қырлы сипаты бар құбылыс екендігін тағы бір рет дәлелдейтіндей. Қанша дегенімен, құқықтық мәдениеттің мәнін түсінуде, оның құрылымдық жүйесіне кіретін элементтерді ашып көрсету өте қажет. Әйтпесе, құқықтық мәдениеттің мәнін толық ашып, бағалау мүмкін емес. Құқықтық мәдениеттің құрылымы арқылы біз жалпы құқықтық мәдениеттің тұтас құрылым ретінде қызмет етуімен даму бағыттарын, ерекшеліктері мен оған тән негізгі белгілердің қырларын толық түсінуге мүмкіндік аламыз.

Заң әдебиеттерінде құрылым жалпы алғанда былайша түсіндіріледі – компоненттерден (элементтерден) тұратын ортақ жүйенің ішкі ұйымдастырылуы. Құрылым әрқашанда жүйенің ұйымдасқан, белгілі тәртіпке енгізілген, элементтерінің өзара байланыстағы жиынтығы ретінде көрінеді. Құқықтық мәдениеттің құрамына көңіл бөліп, оны талдау - құқықтық мәдениетті құрайтын негізгі элементтерді ажыратуға, осы элементтердің маңызды өзара байланыстылықтарын көрсетуге, сонымен қатар құқықтық мәдениеттің ең соңында біртұтас құбылыс екендігін сипаттауға жол ашатын дұрыс жол болып табылады. Құқықтық мәдениеттің құрамын біржақты бағалауға болатын құбылыс емес, ол күрделі, қатпарлы феномендік сипаты бар жүйе. Құқықтық мәдениеттің құрылымын зерттеуде тағы бір ескеретін жағдай қоғамдағы объективті және субъективті қозғаушы күштердің ықпалымен оның өзгеріп отыратындығын ескеруіміздің қажет екендігі. Құқықтық мәдениеттің өзгерісті тез қабылдап түрленуге бейім элементтерінің қатарына құқықтық сананы да жатқызуға болады.

Біздің ойымызша, құқықтық мәдениеттің құрылымына қатысты ғылыми әдебиеттерде әр кезеңдерде орныққан көзқарастармен пікірлерді саралай отырып, оны өзіндік тұрғыда белгілі дәрежеде бағалауға қадамдар жасаған А.С. Ибраеваның құқықтық мәдениеттің құрылымына қатысты элементтерді жинастыра келе оның: «1) құқықтық сана; 2) құқық; 3) құқықтық қарым-қатынас; 4) заңдылық және құқықтық тәртіп; 5) субъектілердің құқықтық жағдайы; 6) мемлекеттік-құқықтық институттар; 7) құқықтық ғылым; 8) құқықтық актілерден» тұратындығын көрсетуі [23, 115-116 бб.], біздің ойымызша, құқықтық мәдениеттің құрылымының мәнін ашуға қонымды және дұрыс келетін тұжырым деп санаймыз. Сонымен бірге, бұл пікір көтеріп отырған мәселеге қатысты ойлардың дамуының тұтастығын қалыптастыруға ұмтылған және оған мүмкіндік беретін өте орынды сипаттама.

Құқықтық мәдениеттің табиғатын танудағы келесі мәселенің қатарына оның қоғам өмірінде атқаратын негізгі қызметтерін жатқызуға болады. Құқықтық мәдениеттің қызметтері арқылы құқықтық мәдениеттің деңгейін, оның әсер етуін байқаймыз.

2.2 Құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің өзара байланысы

Қазақстан Республикасын демократиялық, зиялық құқықты, әлеуметтік мемлекет деп жариялаған конституция оның ең жоғарғы құндылығы - адам, адам өмірі, құқығы мен бостандығы деп ерекше атап өтті.

Мұның өзі қоғамдағы көп жақты, көп сатылы қарым-қатынастарды реттеудің негізгі құралы ретінде құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің маңызының арта түсуіне жол ашты. Қоғамдық шындықтың объективті нысаны тек зиялы, білімді қоғамда ғана демократиялық барлық мүмкіншіліктері жан-жақты ашыла түсетінін дәлелдеп отыр [61].

Демократияның қанат жайып көркеюінің басты кепілі-құқықтық мәдениеттің жан-жақты дами түсуі. Демократия дегеніміз шетсіз де шексіз кеңістік немесе әркімнің ойына келгенін істеушілік емес. Ол белгілі дәрежеде заңмен, тәртіппен реттеліп отыратын қоғамдық белсенділік. Заңның үстемдігі мен демократия бір-бірінсіз өмір сүре алмайтын құбылыстар. Заң алдында барлық азаматтар тең болуға тиіс. Сонда ғана мемлекетте заң бәрінен жоғары тұрады. Ұлы Абайдың мемлекеттік өкімет, билік жүргізу туралы ойлары, ел басқару саясатында заңның үстемдігін қоғамның барлық саласында арттыруға негізделген. Абай заң арқылы демократияны, билік жүргізуді дамытуды талап еткен. Жеке адам және жалпы халық алдында мемлекет органдарының жауаптылығын басты міндет деп есептеген [62].

Азаматтық құқықтық мәдениетті қоғамдағы әрекет етуші заң негіздерін білу, құқыққа құрметпен қарау, өзгелердің құқықтарын сыйлау, өз міндеттерін абыроймен орындау, өз мінез-құлқын заң жеке нормаларына сәйкестеп, өзінің жеке мінезінің моделін жасау.

Ал құқықтық мәдениеттің төл ерекшелігін аксиологиялық құндылықтар, құқықтық шығармашылық, юридикалық ғылым, психология, салт-дәстүр, құқықтық дүние таным құрайды. Оның қалыптасып дамуында адам өз іс-әрекетінің жасампаздық бастамаларының, гуманизм мен мәдениеттің, демократиялық мызғымас бірлігінің маңызы аса зор. Құқықтық, саяси, адамгершілік мәдениеттерінің өзара сәйкес болуынан қоғамдық қатынастардың өзара үйлесімділігі туындайды.

Құқықтық мәдениет (кең мағынада) дегеніміз нақты іс-қимыл, әрекет жасау үстіндегі заң қондырғысы компоненттерінің жиынтығы және құқық жөнінде, оның жүзеге асырылуы туралы, мемлекет органдарының, лауазым иелерінің іс-әрекеттері жөнінде адамдардың жалпы түсінігі мен пайымдаулары.

Құқықтық мәдениет (тар мағынада) дегеніміз тұлғаның құқық туралы ой – пікірлері, сезімдері мен пайымдаулары және де саналы түрдегі қажеттіліктері. Осы қажеттіліктер тұлғаның құқыққа сай мінездерінен, жүріс-тұрыстарынан көрініс табады [19, 15 б.].

Қазақстан Республикасының алдында маңызды үш мақсат тұр. Осы мақсаттарды қандай жылдамдықпен, қанша уақытта шешуімізге байланысты көп өзгерістер болуы мүмкін деп ойлаймыз.

Біріншіден, жаңа демократиялық Конституцияға сүйене отырып, билік жүйесін демократияландыру; екіншіден, меншік иелерінің көбейте түсуін одан әрі тереңдету, тоталитарлық жүйені ыдырата отырып, нарықтық қатынастарға жол ашу, оның заңдық негізін азаматтық құқықтық қатынастар құрап отыруы тарихи қажеттілік; үшіншіден, заңның қоғамдағы үстемдігін одан кеңейте беру қажет. Осы үрдісті қамтамасыз ету үшін құқықтық инфраструктураның қалыптасуына ықпал жасау маңызды шара болып табылады.

Біз осы уақытқа дейінгі құқықтық мәдениеттің түсінігін, маңызын, оның басқа да қоғамдық салалармен байланысын қарастырдық. Сонымен қатар, құқықтық мәдениеттің өзі де өте күрделі құрылымдық жүйе болып табылады. Енді соны анықтауға көшейік.

Құқықтық мәдениеттің құрылымдық жүйесі. Құқықтық мәдениеттің элементтерін қарастырмас бұрын, оған негіз болатын құқықтық сананы анықтап алған орынды.

Құқықтық сана дегеніміз - адамдардың қоғамда әрекет ететін заңға қарым-қатынасын білдіретін көзқарастарының, сезімдері мен эмоцияларының, бағасы мен ұстанымдарының жиынтығы.

Құқықтық сананың негізгі кілті - адамдардың табиғи құқығы мен бостандығы, еркіндігін түсіну, сонымен қатар қоғамдағы құқықтық қатынастардың осы табиғи жағдайда қаншалықты жақын екенін бағалау.

Құқықтық сана ғылыми, кәсіби, қарапайым, сонымен қатар, бұқаралық, топтық, индивидуальдық сана болып бөлінеді.

Сананың осы түрлері заңның жетілдіруіне, сот жұмыстарының тиімділігіне, басқа да заң қорғау органдарының сапалы қызмет етуіне әр түрлі жағдайда ықпал етіп отырады.

Құқықтық сананың жүйелік құрылымы екі маңызды элементтен тұрады:

1) құқықтық психология - адамның заң туралы сезімдік деңгейдегі көзқарастарын білдіреді. Бұған заңды сақтау, бұзбау дағдысы, түсініктер, дәстүрлер, құқықтық көңіл мен бағыт кіреді.

2) құқықтық идеология - бұл адамдар құқықтық қатынастардың мәні, мағынасы жөніндегі ұғымдары, принциптері, сенімдері. Оған құқықтық нанымдар, құқықтық түсініктер, анықтамалар, теориялар, білімдер кіреді.

Құқықтық идеология құқықтық сананың өте маңызды элементі мағынасы тұрғысынан құқықтық сана қарапайым, кәсіптік, ғылыми деп бөлінеді [63].

Қарапайым құқықтық сана адамдардың күнделікті өмірдегі өзіндік тәжірибесі негізінде қалыптасады.

Кәсіптік құқықтық сана юристердің тікелей практикалық қызметі нәтижесінде қалыптасады. Әділдік юристердің кәсіптік қызметінің негізгі құндылығы. «Юстиция» ұғымы латын тілінен қазақшаға «әділеттілік» деп аударылады.

Ғылыми құқықтық сана құқықтық теориялардың игеруі процесінде қалыптасады. Құқықтық сана-қоғамдық сананың бір түрі. Оның философиялық талдауы құқықтық сананың онтологиялық, гносеологиялық, социологиялық қырлары бар екендігін көрсетеді. Бұдан басқа құқықтық сенім, құқықтық идеал,

жеке адамның құқықтық санасы, қоғамдағы әр түрлі топтардың құқықтық санасы сияқты өте қажетті мәселелерді зерттеу өте маңызды.

Заң үнемі барлық адамға арнап тек бір ғана ереже шығара алмайды. Ол ережелер адамдардың жағдайына, өркениет деңгейіне және уақыт талабына сай болуы керек. Заң нормасы абсолютті болып табылатын ақиқат емес, салыстырмалы болып табылатын мақсат. Адамдар арасындағы белгілі бір құқықтық принциптердің ақиқатқа жақындығы болады.

Бір адам мақсатын басқалардың мүддесімен байланыстыра отырып, жеке адамның мүддесін қоғамдық мақсаттың бір бөлігі ретінде таниды. Жеке адам мен қоғам мүддесі арасындағы келісім қоғамның қозғаушы күштері арқылы іске асады.

Құқықтық мәдениет дегеніміз - бұл құқықты білу мен түсіну, соған сәйкес іс-әрекетті жасау. Тұлғаның құқықтық мәдениеті құқықтық санамен тығыз байланыста, оған ол әрдайым сүйеніп отырады. Бірақ ол құқықтық санадан әлдеқайда кең көлемдегі ұғым. Өйткені оның құрамына психологиялық, идеологиялық элементтен басқа, юридикалық тұрғыдан маңызды тәртіпті де кіргізуге болады.

Тұлғаның құқықтық мәдениетінің жүйелік құрылымына үш маңызды элемент кіреді:

- 1) психологиялық элемент (құқықтық психология);
- 2) идеологиялық элемент (құқықтық идеология);
- 3) тәртіптік элемент (юридикалық тұрғыдан маңызды тәртіп).

Осы элементтердің әрқайсысына баға беріп көрейік. Заңдық құбылыс белгілі бір уақытта құқық пен міндетті бастан кешірген психикалық ерекшеліктері әсер етпей қоюы мүмкін емес [64].

Құқықтық сезімдерде адамның өзінің статусы туралы, жалпы қоғамның тыныс, басқаларға, өндірістік қатынастарға деген өзіндік ұстанымы бағасы болады. Бұл сезімдер адекватты болуы да, немесе жалған болуы да мүмкін.

Құқықтық әдет, дағды күнделікті өмір тәжірибесінен туындайтын құқықтық стереотиптегі заңға бағынушылықты қалыптастырады. Адам көбінесе өзінің интуициясына сүйенеді. Интуитивті құқық мазмұн болмысы жағынан әр түрлі болып келеді, себебі сол мазмұн әрбір адамның жеке жағдайы арқылы анықталады.

Құқықтық психологияның тағы да бір маңызды элементі - құқықтық машық. Адамдар кез-келген жағдайда өздерін қалай ұстауы керек екендігін өзінің жеке басының тәжірибесіне сүйенеді. Дағдылар мен машықтар құқықтық қатынастарды реттеуде қайшылықты роль атқарады. Бір жағынан олар құқықтық қатынастардың іске асуын жеңілдетеді, өйткені оларды жартылай автомат режиміне көшіреді. Екінші жағынан, олар қоғамдық өмірге консерваторлық элемент енгізеді.

Құқықтық психологияға білім де кіреді, өйткені әр адамның өзіндік көзқарасы, ой-пікірлері бар, қоғамда болып жатқан маңызды құқықтық оқиғаларға өз шамасына қарай баға береді.

Құқықтық идеология үлкен әлеуметтік топтардың құқықтық көзқарасын бейнелейтін теориялық білім.

Қоғамдық сананың барлық түрлерінен құқықтық санаға ең жақыны моральдық сана мен саяси сана. Моральдық сана өзінің құрамында құқықтық сана туындап, сонан соң жеке бөлініп шыққан рухани құрылым болып табылады. Мораль да құқық та қоғамда бірдей функциясын орындайды. Сондықтан моральдық және құқықтық көзқарастар нормативті және бағалау сипатында өрбіп отырады. Осы екі қоғамдық сананың бір-біріне жақындығын олар пайдаланатын ұғымдардан да көруге болады. (мысалы, «бостандық», «әділеттілік», «борыш», «тұлғаның құқықтары»). Дегенмен қоғамдық сананың әрқайсысы бұл ұғымдарға өзіндік рең беріп отырады. Мысалы, кәсіби борыш пен моральдық борыштың арасында үлкен айырмашылық бар, кәсіби борышты орындамай қою құқықтық қиыншылық туғызады. Немесе құқықтық сана тұрғысынан дұрыс болған жағдай моральдық сана тұрғысынан керісінше эффект беруі мүмкін. Өйткені моральдық санада құқықтық санада жоқ ұғымдар да бар, оған «жанашырлық», «қарапайымдылық», «таза көңілділік», «риясыздық», «екіжүзділік», «зұлымдық», «жағымпаздық» жатады. Осы ұғымдарға сәйкес келетіні адами іс-әрекет құқық тұрғысынан бейтараптық жағдайды туғызады, ал мораль, адамгершілік тұрғысынан сынау немесе қолдауды қажет етіп отырады. Мысалы, жағымпаздық үшін қылмыстық іс қозғауға болмайды. Бірақ мораль тұрғысынан сынауға болады.

Құқықтық сана саяси санамен тығыз байланыста дамып отырады. Олардың байланыстарының тығыздығы соншалық олардың пайда болып, даму заңдылықтарын бірге қарастырып отырады. Сондықтан болар «саяси-құқықтық теориялар» деген сөз тіркестерін жиі кездестіруге болады. Саяси лидерлікке ұмтылған қоғамдық топтар құқықтық жағынан өз идеяларын, ойларын тиімді құқықтық жүйе түрінде бейнелеуге тырысады.

Сондықтан болар саяси топтар өзінің мүддесіне жақын Конституциясының варианты, жекешелендірудің өз варианты, жер туралы заңның өз варианты үшін күресіп отырады.

Құқықтық сана өркениеттіліктің бір рухани түрі болғандықтан өзара саяси күрес жүргізетін әлеуметтік топтар бүкіл елді тоталитаризм аясында қалдырмау үшін құқықтық консенсус табуға тырысады. Сөйтіп, кез келген саяси платформадан оның құқықтық астары, негізі бар екенін көруге болады. Ешкім де ешбір құқықтық нормаға сүйенбейтін одан тым алыс талапты қоя алмайды, қоғам оған мұрша да бермейді.

Идеология адамдарды белгілі бір мақсатқа жұмылдыру үшін өз ролін атқарады. Бұл қиял емес. Ал әрекет принципіне келер болсақ, олар адамдардың сенетін затына қол жеткізуі үшін олардың әрекет жасау мүмкіндігін туғызады.

Құқықтық сананың, мәдениеттің психологиялық және идеологиялық деңгейі өзара тығыз байланыста өмір сүреді. Адам өзінің құқықтық іс-әрекет жөніндегі психологиялық тұрпатын идеологиялық реңмен толықтырады.

Құқықтық психология мен құқықтық идеологиядан тәртіптік элемент туындайды. Құқықтық мәдениетті іске асыратын субъектілер қоғамда өмір сүріп отырған қарапайым халықпен қатар заңды өзінің кәсіби іс-әрекеттің негізгі түрі етіп алған юристер болып табылады.

Тұлғаның құқықтық мәдениеті, ең алдымен оның, құқықтық білімділігіне байланысты, мұнда құқықтық санамен қатар құқықтық дағды да, әдетте кіреді. Өйткені адам құқықты тек біліп қана қоймай оны тікелей іске асырып отыруы қажет.

Республикада азаматтардың құқықтық мәдениетін көтеру мақсатында көптеген шаралар жүзеге асырылуда. Оның айтқан дәлелі – Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың шығарған «Қазақстан Республикасында жалпыға бірдей құқықтық білім беруді ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы қаулысы» [65, 15 б.].

Жалпыға бірдей құқықтық білім берудің міндеттері:

- өндірістік ұйымдардың, мемлекеттік аппарат қызметкерлерінің құқықтық мәдениетін көтеру;

- қоғамдық қатынастардың барлық саласында тәртібі мен құқықтық ретті сақтаудың қажеттілігін халықтың барлық қабаттарына түсіндіру;

- қоғамдық аппараттың құралдары: теледидар мен радионы, жазба басылымдарды тиімді пайдаланудың мүмкіндіктерін қарастыру;

- құқықтық тәрбие жұмысын ұйымдастыруда мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың іс-әрекеттерін бір-бірімен үйлестіру, үйлестіру - әдістемелік кеңестердің жұмыстарын жандандыру.

Қазақстан Республикасында жалпыға құқықтық білім беру жұмысын үкімет басқарады, ал оны әдістемелік жағынан юстиция басқармасы қамтамасыз етеді.

Республикалық министрліктердің, мемлекеттік қасиеттердің басшылары өзінің қарамағындағы қызметкерлерінің құқықтық білімін көтеруге жағдай жасайды, оны ұйымдастырады.

Жалпыға бірдей құқықтық білім беру - бұл қысқа мерзімге арналған жұмыс емес, көп уақытқа созылатын, жоспарлы, болашаққа иек артынан кешенді жұмыс екенін ұмытпаған жөн.

Жалпыға бірдей құқықтық білім беруді енгізудің негізі жергілікті әкімдердің қаулылары, министрлік басшыларының бұйрықтары сияқты директивалық құжаттар болып табылады.

Жалпыға бірдей құқықтық білім берудің бастапқы ерекшелігі - оның нақты салаларға, жүйелерге бағытталуы. Әрбір саланың, жүйенің басында тұрған ұйымдастырушы субъектілер өзіндік жол тауып, өзіндік жоспар құрып, өзіндік бағдарлама арқылы білім беруді ұйымдастыра алады.

Құқықтық білім беру мектептері жергілікті әкімдердің, министрлердің, комитет басшыларының тікелей бұйрығымен ашылады және олар ашылған мектептердің жұмыс істеуіне жағдай жасайды.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыруда тікелей құқық органдарының мәдени деңгейін көтеру маңызды роль атқарады. Сот, прокуратура, юстиция органдарында, ішкі басқармаларында еңбек ететін азаматтардың өздерінің мәдени-рухани мүмкіндіктері жоғары болғандығы қоғамның басқа саласындағы адамдарға жағымды ықпал ететіні сөзсіз. Судья абыройының кодексі деген мәселе осыдан туындаса керек. Адвокаттың, соттың, прокурордың мәдени тұлғасы қоғамдағы маңызды феномен екені даусыз.

Заңгерлердің өз арасында қылмыстық процесс мәдениетінің мәнін талдап, түсіндіруде әртүрлі ойлар бар. Мысалы, А.Д. Бойков қылмыстық іс-әрекет мәдениетіне: «1) соттағы еңбекті рационалды ұйымдастыру; 2) сот қызметкерлерінің кәсіптік шеберлігі, 3) сот этикасы; 4) сот деңгейі, сөз жоқ, сот қызметкерлерінің білімі мен эрудициясының деңгейімен, олардың сауатпен әлі әдеби жаза алу, сөйлей алу, өздерін адамдар алдында ұстай алу мүмкіндігімен анықталады» [66, 80 б.].

Осы айтылған пікірді қорыта отырып, қылмыстық процесс пен қылмыстық істер жөніндегі құқықтық өкімді ұйымдастыру кең мағынада құқықты жетілдірудің және дамытудың деңгейін көтерумен тығыз байланысты болады. Заң қорғау органдарының жұмысында соттардың сапалық құрамы, тергеушілердің, прокурорлардың, адвокаттардың әлеуметтік статусы, кәсіптік деңгейі, соттық, тергеушілік ақпараттың, прокуратураның, адвокатураның материалдық техникалық базасы сияқты мәселелер әр уақытта алдыңғы қатарға шығып отырады.

Қылмыстық іс өндірісінің мәдениеті жалпы қоғамдағы құқықтық мәдениет деңгейімен тікелей байланысты. Егер де сот адамды қылмыстың құрамына сәйкес келмейтін іс-әрекет үшін жазалауға бұйырса, немесе қылмыстық іс үшін жазалаудың түрін дұрыс белгілей алмаса, қылмысты мойындату үшін адамның абыройына кір төгіп, жәбірлесе, ұрып-соқса, онда өкім шығарудың мәдениеті туралы айтудың да қажеті жоқ. Заң құқық органдарының адамға үстемдік жүргізіп, оны жәбірлеуіне жол бермейді. Ол бір ғана шешімді күтеді - қандай жағдай болмасын құқық органдары әділеттілікті қамтамасыз етуі қажет.

Қажеттілік тұрғысынан заңнан ауытқып, оған сәйкес келмейтін шешім қабылдау заңдылықты күйретуге әкеледі. Бұл қоғамның жалпы әлеуметтік – саяси ахуалының төмендігін көрсетеді.

Мұндай жағдайдағы құқық органдарын қоғамдық прогреске кері әсер етуі мүмкін.

А.А. Хамидов «Социумдық шындықтың ішіндегі құқықтық әділетшілігінің кеңеюі Моральдық іс-қимылы ауқымының тарылғандығын білдіреді. Бұл мемлекеттік биліктің азаматтық қоғамнан күшейе түскеніне (мәселен, өктем және тоталитарлық режимдерде), азаматтық қоғамның өкілдерінің моральды санасының ыдырауына байланысты. Этникалық реттеуді моральдық құралдармен жүзеге асырылмағандықтан құқыққа жүгінуге тура келеді. Бұл социумдағы қолайсыз жағдайдың туындағанын білдіреді» деп жазды [63, 35 б.].

Өкінішке орай, А.А. Хамидов атап көрсеткен тенденция Орталық Азиядағы тарихи өліарада тұрған барлық мемлекеттерге тән құбылыс болып отыр.

Қазіргі кезеңдегі әртүрлі қылмысқа қарсы күрестің өзекті болып тұруы бүкіләлемдік деңгейде бұл мәселенің маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстанда бұл мәселе жағынан алғанда үлгілі елдердің қатарына қосыла алмай келеді. Шенеуніктер арасындағы нашақорлық, ауылдық әсерлердегі мал ұрлығы, т.б. моральдық шегіністер қоғамымыздағы құндылықтың дағдарыстың кейбір көріністері болып табылады.

Қазіргі жағдайда адамдардың құқықтық білімінің нашарлығын пайдаланып, өзінің қара басының қамын ойлайтын алаяқ заңгерлер толып жатыр. Оған бірден-бір тосқауыл – адамдардың құқықтық білімінің болуы. Қоғам өзінің жанашырлық әлеуметтік қызметінің аясының тартыла түскен сайын адам да өзінің мүмкіндіктері мен құқықтарының біле түскені жөн.

Қылмыстық іс қозғауды мәдениетті жүргізіп отырудың бастапқы кепілі - ең алдымен, барлық материалдардың және процессуалдық нормалардың нақты, дәл, өз уақытында орындалып отыруын қадағалау. Заңды бұзу - бұл өте қауіпті мәдениетсіздік.

Қылмыстық үрдістегі нақты істі жүргізудегі мәдениеттің маңызды элементі – соттың, адвокаттың, прокурордың, тергеушінің кәсіптік этика нормаларын толық орындап отыруы.

Қылмыстық істі қозғау процесінде алдын ала тергеу, қылмысты мойындату, прокурорлық бақылау, өкім шығару мәдениеті қаншалықты жоғары болса, соншалықты деңгейде адамгершілік нормалары сақталады.

Егер тергеуші қылмысты алдын ала сараптау, талдау кезінде өзін айыптаушыға қарсы қойып, онымен күрес жағдайында жүргізсе, немесе психологиялық кедергі қойып, мойындатуды тым қиындатып жіберсе, мұндай алдын ала тергеуден мәдениеттілік күту мүмкін емес.

Адамгершілік нормаларын сақтауға деген талап төмендеген сайын процессуалды заң мен басқа да заңдық нормалардың бұзылуына орын беріледі.

Сондықтан азаматтық істерді жүргізуде сот пен тергеушінің кәсіптік деңгейінің жоғары болуы қажеттігі туындайды. Кәсіптік шеберлігі жоғары мамандар айып тағылған адамдарды көп қинамай-ақ іс-қимылына, жауаптарының деңгейіне, психологиялық ерекшеліктеріне қарап-ақ, тапжылтпай-ақ қылмысты мойындата алады. Сондықтан юристердің психологиялық, этикалық дайындығының жоғары болғаны маңызды фактор. Өйткені іс барысында байқаусызда пайда болған қимыл, көзқарас, кішкене ғана деталь оны мүлдем өзгертіп жіберуі мүмкін. Қылмыскер де тұлға, жай қарапайым адам қылмыс жасамайды.

Сот жүргізу элементін сақтау, қауышу, сөйлеу, мәдениеті де аса маңызды элементтерінің бірі болып табылады.

Кез келген сот процесі ашық сұхбат түрінде жүргізілетін болғандықтан, соттың, тергеушінің, адвокаттың, айыптаушының сөйлеу мәнері, өз ойын қисынды жеткізе білуі, дәлелдеудің сендіру, иландыру мүмкіндіктері жалпы нақты істі қараудың мәдени деңгейін айқын көрсете алады. Оған қатіпсіз отырған бейтарап адам да өзі үшін сабақ алып отырады, ол оны жақсы не жаман деп бағалаумен қатар, қоғамдық пікірдің қалыптасуына ықпал етеді. Сондықтан кез келген сот процесі тек қана айыптау процесі ғана емес, сонымен ол тәрбиелік мәні бар процесс, ұйымдастырушылар, қатысушылар осы жағын ескергені жөн. Сот шешімі жалпы қоғамдық ахуалды жақсартуға үлес қосады.

Құқықтық үкім шығару мәдениетінің ажырамас бөлігі сот билігі болып табылады. Сот процесіндегі салтанаттылық, сот әкім шығарудың жаралық жағы қоғамдық адам өміріндегі соттың маңызы ерекше болып көрсетеді.

Этикет дегеніміз адамдардың қарым-қатынастарын сыртқы көріністерін реттеп ажыратып тәртіп ережелерінің жалпы жиынтығы этикет - адам мен қоғамның сыртқы мәдениетінің құрамдас бөлігі.

Мысалы, «дипломатиялық этикет», «жоғары қоғам» этикеті т.б. Этикет сыпайылықтың, кішіпейілдіктің, силаушылықтың жалпы заңдылықтарынан туындайды [67].

Мысалы, оқушылар мен етене қатынаста болатын ұстаз этикеті туралы ойланyp көрелік.

Оқушы үшін ұстаз кім? Ол, ең алдымен, білім иесі, үлкен аға немесе апай.

Ұстаз оқушының алдындағы қоғамның айнасы іспеттес. Оның ерекше міндеті осында. Мұғалім болам деген адам әр уақытта осыны еске алуы керек.

Оқушының алдында ұстаз өзін сыпайы ұстауға міндетті. Дауыс көтеруге болмайды. Жайлап, баланың ыңғайына қарай отырып, оған өз ықпалын өткізе алуы керек. Сыртқы киімі де, жүріс тұрысы да әдемі болуы қажет. Өте жылтыраған көйлек, кофта, кеудесіндегі декальтесі терең киім киюге болмайды. Көзге ерекше түсетін косметикалық заттар пайдалануға болмайды. Бәрі өз нормасында болғаны дұрыс. Өзінің іс-әрекеті әдемі емес ұстаз балаларды әдемілікке баули алмайды.

Ұстаз этикетіне қазақтың асыл рухани мұраларының бірінде айтылған мынадай ой негіз болар еді деп ойлаймын. Онда «адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, ойлаушысы-ой, сынаулысы - халық, қорғаушысы - сабыр, қорғанышы - мінез, ең қымбаттысы -ар, таусылмайтыны - арман, барлығының басшысы - өмір» [68, 220 б.] делінген.

Осы қасиеттердің бәрі ұстаз тұлғасында болуы қажет. Құқықтың мәдениет тұрғысынан, бұған әділеттілікті, бостандық сезімін, баланың құқығын сыйлауды қосар едік.

Осы айтылған ойларды түйіндесек, мынадай қорытынды шығады:

- құқықтық мәдениет жалпы қоғамдағы мәдениеттің құрамдас бөлігі бола отырып, оның рухани дамуына, нығаюына заңдық реттеу тұрғысынан негіз, база ролін атқарады. Сонымен қатар, қоғам дамуының құқықтық гаранты болып табылады. Демократиялық іс-әрекеттердің нақты жүзеге асуына жағдай жасап, жеке адамдарды заңсыздықтан, зорлықтан қорғап отырады.

Бұл процесте біз қарастырып өткен үш фактор бірыңғай ат салысады. Құқықтық мәдениеттің тиімділігі, оның ықпалының болуы құқықтық психологияның, құқықтық идеологияның, құқықтық іс-әрекеттің деңгейіне байланысты. Осы қабаттарда қажетті өзгерістер болып отырса, олар құқықтың мәдениетті де жалпы жетілдіріп, нығайтып отырады.

Жастардың құқықтық мәдениетінің бірден-бір негізгі құрам бөліктерінің бірі – олардың құқықтық санасы болып табылады. Құқықтық сана жалпы құқықтық мәдениеттің қалыптасуына үлкен ықпал етеді. Құқықтық сана дегеніміз – қоғамда кең етек жайған адамдардың құқықтық құбылыстарға қатысты сезімдерін, көзқарастарын, ой-пікірлерін білдіретін қоғамдық сананың бір түрі болып саналады. Құқықтық сананы белгілі ғалымдар Ғ.С. Сапарғалиев пен А.С. Ибраева былай тұжырымдайды: «Құқықтық сана – Қазақстан Республикасы азаматтарының жүзеге асырылып жүрген заңдарға,

оларды қолдануға азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына және қалаулы құқыққа, басқа да құқықтық құбылыстарға құқықтық сезімдердің, әсерлерінің, көзқарастарының, пікірлерінің, бағаларының жүйесі» [4, 45 б.], біз бұл жерде жалпы құқықтық сананы қарамайтын болғандықтан, құқықтық сананың теориялық қырларына тереңдемейміз. Тек жастардың құқықтық санасының қалыптасу ерекшеліктері және оның қоғамның дамуына тигізетін әсері қырынан сөз етеміз.

Оқушылардың құқықтық санасы заң шығару үрдісіне, құқық қорғау органдарының қызметіне т.б. жағдайларға әсер етпей қоймайды. Керісінше жоғарыда аталған жағдайларды оқушылардың құқықтық санасының қалыптасуына өз ықпалын тигізеді.

Оқушылардың құқықтық санасының ерекшеліктеріне көңіл бөлгенде, біз бір жағдайды ескеруіміз қажет сияқты. Ол, біздің ойымызша, оқушылардың әр алуан сыныптарының әлеуметтік, құқықтық т.б. жағдайлары. Аталған жағдайларға байланысты мектеп оқушыларын әртүрлі топтарға жіктеуге болады. Мәселен, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты оқушылар балалар (14-ке дейінгілер); жасөспірімдер (14-18 жасқа дейінгілер). Сыныптарына қарай оқушылар бастауыш мектеп, орталау мектеп, орта мектеп оқушылары болып бөлінеді.

Осы бағытта көптеген жылдар бойы үздіксіз айналысқан В.В. Оксамытний төмендегідей салмақты пікір білдіреді: «Исследования правосознания различных категорий молодежи позволяют, в частности, с большой мерой обоснованности выбирать определенные средства, методы и формы воспитательной работ, исходя из различных характеристик воспитуемых; они дают возможность своевременно организовывать работу в нужном направлении, выбрать действенные подходы и приемы исправления возможных анамалий в правом сознании молодых людей, и наконец, использование их обобщенных данных, обоснованных, предложений ведет к повышению эффективности правовоспитательного процесса» [32, с. 2] шын мәнінде мектеп оқушыларының құқықтық санасының бір-бірінен үлкен айырмашылығы болатындығы белгілі. Оқушылардың құқықтық санасын қалыптастыру бағытында жүргізілетін тәрбие мен басқа да ықпал етулерді қолдану барысында көрсетілген мектеп оқушылары категорияларының ерекшеліктеріне, әрбір нақты жағдайды ескере отырып келу керек. Бұл оқушылардың құқықтық санасын жоғары деңгейге өте тиімді көтеруге мүмкіндіктер тудыратын бірден-бір дұрыс қадам болып табылады. Сонымен қатар, әрбір категорияның ерекшелігін ескеру дер кезінде орынды әдісті таңдауға да бағыт көрсетеді.

Жастардың құқықтық санасының қалыптасуына және дамуына өте күрделі қозғаушы күштер жүйесі әсер етеді. Мектеп оқушыларының құқықтық санасының қалыптасуына әсер ететін қозғаушы күштерді зерттеуші С.А. Батова ондай қозғаушы күштерге төмендегілерді жатқызады: «Социально-экономические условия, общественно-политическая обстановка, идеологическая деятельность, система юридической практики, микросреда, включенность молодого человека в социальную деятельность, личностные социально-значимые свойства, демографические особенности и, конечно,

идейно-воспитательная работа, в которой участвует целый ряд государственных учреждений, учебных заведений и общественных организаций» [33, с. 2].

Қоғамдағы құқықтық құбылыстарды қабылдап-сезінудің, танып-білудің және қорытып бағалаудың өз ерекшеліктері болады. Бұл ерекшеліктер құқықтық сананың құқықтанымның өзіндік кескін-келбетін анықтайтын, солардың негізін қалайды. Құқықтық сана құқықтық мәдениеттің туындысы, көрінісі әрі белді қозғаушы күштерінің бірі еді. Ол құқықтық өмір саласының басқа құрамбөліктерімен тығыз байланыста болады, солармен қоян-қолтық араласып және бірігіп іс-қимыл жасайды. Құқықтық санада – сезімдік, танымдық және сенімдік элементтер бір-бірімен араласып-құраласып жатады. Олар іштей үндестікте болады, сондықтан бірін-бірі жалғап, бір-біріне күш-қуат беріп әрлендіріп отырады.

Қорыта келе, құқықтық сана – құқықтанымның өзегі, оның негізгі тірегі адамның қоғамдағы рөлі, оның өмірінің мәні, мақсаты және қадір-қасиеті жайлы ой сезім, ой әуендер. Құқықтық сана солардан бастау алады және өсіп шығады. Осы сезім-түсініктер, ой-толғаулар құқықтық сананың шынайы қайнар көздері, бастау бұлақтары. Құқықтық мәдениеттің өсіп-өркендеуі, толысып қатаю жолы, мәнері және деңгейі оның астарында жатқан осы бір дүниесезімдік, дүниетанымдыққозғаушы күштерге байланысты. Құқықтық сананың пайда болуы, қалыптасу және даму сатылары құқықтық мәдениеттің қоғамдық қатынастардың өзге салаларынан даралану, сөйтіп жеке дара өмір сүру жолын бейнелейді. Құқықтық мәдениет өзге қоғамға жат, ерсі қылықтардан оқшауланған сайын құқықтық сана, құқық және құқықтық мәдениет бір-бірімен жақындаса байланысады. Осыған сай, жалпы дүниетанымдық, өміртанымдық көзқарастар мен білімдер жүйесінен ерекшелігін арттырып, өз болмысын қалыптастыра және сомдай түседі. Демек, мектеп оқушыларының құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы жүргізіп отырған зерттеулерімізді, ондағы құқықтың өзі, құқықтық сана туралы жинақталған білімге сүйене отырып дәлелденді.

2.3 Құқықтық мәдениет және құқыққа деген нигилистік қатынас

Бүгінгі таңда біздің қоғам түрлі кереғарлықтарға толы болып отыр. Бір тараптан құқықтық нигилизм етек жайып жатса, екінші тараптан «аңқау» құқықтық идеализм тарауда. Қалай болған күнде де бір-бірімен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын ұғымдар, бір қоғамда біте қайнасып жасап жатыр, жасап қана қоймай, біріге жалпы құқықтық беймәдениеттіліктің негізін қалап отыр.

Бірінші жағдайда заң қымсынбастан аяқасты етіледі, бұзылады, заңның бұйырғанын орындамайды, бағаламайды, құрметтемейді; ал екінші жағдайда заң қордаланған барлық мәселені әп-сәтте шешіп тастауға қауқарлы керемет күш болып көрінеді. Топтық сана кез келген сұраққа қатысты туындаған заңды қабылдауға итермелейді. Мұндай құбылыс құқықтық идеализм, романтизм немесе құқықтық фетишизм атауына ие болған. Яки, құқықтық құралдардың

әлеуметтік-экономикалық, саяси және т.б. мәселелерді шешудегі шынайы рөлін тым асыра бағалау, шектен тыс қиялға берілу.

Бұл құбылыс адамзатпен оның дамуының барлық сатысында бірге жүрді. Мысалы, Платонның ойынша, оның әділетті мемлекет идеясын жүзеге асыратын басты құрал, ақылды билеушілер тарапынан қабылданған заңдар деп есептелді. Ағарту кезеңінде де ескі заңдардың көзін жойып, жаңасын қабылдаса болғаны саналылық патшалығы орнай қалады деп есептелді. Бүгінгі таңда көптеген адамдар, тіпті үкіметтің өзі қоғамды қайта құру мәселесінде заңдарға көп үміт артып, арқа сүйейді. Құқықтың қоғамдық рөлін әсірелеуге құмар топтар, қандай да бір саяси, әлеуметтік мәселені шешу үшін оған қатысты заңды ойлап тауып, шығарса болғаны деп түсінеді. Алайда, олар шығарылған заңның көптеген әлеуметтік факторларға тендей әсер етуі тиіс екендігін, шығарылатын заң күрделі сараптамалық жұмыстың нәтижесі болуы керектігін ұмыт қалдырады. Бұқаралық ақпарат құралдарының кез келгеніне көз салсаңыз, болмашы мәселелер үшін де заң шығаруды сұранғандарды көре аласыз. Заңдардың саны күн санап өсуде, ал қоғам өмірінің сапалы сипаттары керісінше төмендей түсуде.

Заңның мүмкіндіктері мен оның реттеу қызметінің шегін білу құқықтық мемлекетті қалыптастыруда өте маңызды болып отыр. Заң – күшті құрал, алайда шегі бар; қоғамда заңнан басқа да әлеуметтік реттегіш тетіктер бар. Ұлы гуманист Ш. Уәлиханов «заң халыққа жетіп отырғанда және оның өмір шарттарына сәйкес келген кезде ғана ол үшін пайдалы. Халық үшін «өз» заңы, оған жат, ақылды заңдардан жақсырақ, әрі тиімдірек болып табылады. Құқық халықтық өмір қажеттілігінен алынуы қажет, «сырттан таңылған немесе жоғарыдан күшпен бекітілген» болмауы тиіс» [69, 316 б.].

Қоғамдық санада жаңа заңдарға деген үміт шектен асып кеткен. Алайда ол үміттер орындалуы қиын нормативтік актілермен күйретіледі. Сондай заңдардың қатарына тұрғындардың ақшалай кірістерін индексациялау, «Чернобыль азабын тартқандар», Семейде азап шеккендер, Арал бойында бейшара күн кешкендерді әлеуметтік қорғалған топқа жатқызу, азаматтардың түрлі категорияларына компенсациялар төлеу сияқты заңдарды қосуға болады. Заңның іс жүзінде орындалмауы ақырындап қоғамдағы шешуші рөлдің жергілікті билік қолына көшіп жатқандығын көрсетеді. Бұл дегеніміз жалпы қоғамдық түсінік бойынша заң мемлекеттің саясатын жүргізетін құрал ретінде қарастырылмайды, ол тар нормативтік мағынада ғана қабылданады. Кемшін құқықтық мәдениетпен қосылған азаматтардың құқықтық кепілділігінің толық болмауы қоғамды «заңмен емес, армен» (әсіресе жергілікті қатығыстарда, «базар маңындағы» заңсыз құрылымдардағы мәселелер) реттеуге шақырады. Нақтылықты, дәлелді, орындалуын қамтамасыз ететін заңды түсінбеу, құқықтық форманы мойындамау процессуалдық процедураларға қажетсіз зат ретінде қараудан туындайтын үрдіс екенін көруге болады.

Қарапайым жалпы құқықтық санада хабарсыздық, скептикалық стереотиптер, анық-қанығына жетпей жатып өзін сендіру, құқыққа сенімсіздік секілді мәселелер өзара өрісіп жатыр. Адамдар тіпті, әйтеуір, заңның күрделі қиылыстарына килікпеу үшін өзінің заңды мүдделерін жүзеге асырмауға да

барады. Қарапайым құқықтық нигилизм қашан да жалпы төмен мәдениеттілік пен сауатсыздықтан туындайды деу қате түсінік. Ол зиялы қауым арасында да көптеген жылдар бойы тек тиым салып, басып отыруға қажет репрессивті күш, құрал ретінде ғана қабылданып келді. Қазақ халқының санасында ХХ ғасырдың 30-шы жылдарында соттық органдардың шешімі негізінде халық зиялыларын жоюға қатысты зұлымдық әрекеті өзінің ауыр ізін қалдырып кетті. Туындыларына заңмен тиым салынған Ж.Ақбаев, Ә. Бөкейханов, Б. Сырттанов, Б. Қаратаев, М. Шоқай, Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов секілді белгілі қазақ демократтары, заңгерлері, саясаткерлері, ағартушыларының есімдері де елге оралғанына көп болған жоқ. Сондықтан Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып жасай бастағалы құқықтың потенциалы мен әлеуметтік рөлін түсіну тенденциясы жүруде.

Жалпы көпшілік санасында құқықтық нигилизм былай көрініс табады: құқық әлеуметтік өмірді реттеуге қауқарсыз, тіпті оған зиян келтіретін реттеу формасы. Осыған байланысты тоталитарлық қоғамдарда құқықтық қоғамды әділетті мемлекет ұғымымен қарама-қарсы қою өте кең таралған құбылыс болып келеді. Біріншісінде заңдық басымдықтардың орын алмауы қағидасы болса, екіншісінде, құқық субъектілеріне жағдайға байланысты «бейформал» қатынас жасалады; құқықтық норманың гуманистік мағынасы мойындалмайды, оның азаматтық еңбек, діни сенім, шығармашылық секілді жеке тәуелсіздігін қорғау мәселелеріндегі орны жоққа шығарылады; саяси және әлеуметтік патернализм кең етек жаяды, яки мемлекеттік билікті «отандық, жанына жақын» билік деп қабылдау, мемлекет азаматтарын қамқорлыққа алуда авторитарлық, қажет болған жағдайда мәжбүрлеу арқылы (ешқандай заңмен есептеспейтін) әрекет ету [70, 164 б.].

Заманауи құқықтық нигилизмнің кейбір жалпы сипаттамаларын атап көрсетуге болады. Олар:

Біріншіден, агрессивті, бақылауға бергісіз мінез, бұл көпшілік пікірінде шектен шығушылық деп бағаланады;

Екіншіден, тек қарапайым азаматтар, әлеуметтік- іскер топтар, таптарда ғана емес, ресми мемлекеттік, заң шығару, атқарушы, құқық қорғаушы органдарында да кеңінен таралуы, жалпы халықтық сипаты;

Үшіншіден, көрініс табудың түрлі формалары-қылмыстықтан заңдыға дейін, парламенттік-конституциялықтан митингтікке дейін, «элитарлықтан» тұрмыстыққа дейін;

Төртіншіден, мемлекеттік, саяси, адамгершілік, рухани, экономикалық, діни нигилизмнің араласып, біртұтас деструктивті процесті құрауы.

Құқықтық нигилизм – әлеуметтік нигилизмнің бір түрі ғана. Ол құқыққа, заңға, нормативтік тәртіпке деген құрметсіздік, жалпы теріс көзқарас болып табылады. Сондай-ақ, ол заңдық сауатсыздық және халықтың негізгі бөлігінің құқықтық тәрбиесінің болмауынан көрініс табады. Құқықтық нигилизм депрессия, барлық деңгейдегі билік өкілдерінен көңілдің қалуы, оларға деген сенімсіздіктің салдары болып табылады. Кең таралған әлеуметтік қалыптың құрылымында ол заңдық жауапсыздық (құқықтық білімнің болмауы), құқықты негативті бағалау (қоғамдық қатынастарды реттудің ең тиімсіз жолы ретінде

оның әлеуметтік құндылығын мойындамау), құқықтық емес, құқыққа қарсы әрекеттер стереотипінің кең таралуы.

Құқықтық нигилизм негізінен құқықтан өзін аластату болып табылады; құқықтық нигилизм кең тараған кезде құқықты жатсынып, қоғам құқықсыз ақ күн кешуге тырысады.

Жатсыну мәселесі құқықта басқарушылар мен басқарылатындар билігі контекстінде кездеседі [71, 133 б].

Құқықты жатсынуда екі субъектіні бөліп қарастыруға болады: құқықты шығарып, заңға айналдыратын билік және заңға қатысты қандай да бір әрекет жасайтын азаматтар.

Құқықтық нигилизм орын алған қоғамда жатсынудың бірнеше түрін көрсетуге болады: легистік, қолданыстағы заңға деген теріс, жағымсыз қатынас басымдылық танытып, заңсыз әрекеттер(тіпті заңға қарсы әрекеттер) кең етек жайған қоғам; әлеуметтік- адамдар қалыптасқан құқықтық тәртіпті (құқықтық тәртіптің әрқашан заңға сәйкес келе бермейтінін еске сала кеткен жөн) шын мәнінде дұрыс емес, әділетсіз деп таниды; және соңғысы құқықтық нигилизмнің дәл өзі – мұндай жағдайда еркіндік пен әлеуметтік өзара қатынастың қатысушыларының формалды өзара теңдігі жалпы санада негізгі құндылықтар, заңдық реттеудің негізгі қағидалары ретінде қабылданбайды. Олардың негізінде қатынас құру ниеті жоқ болып табылады.

«Үш өлшемді» құқықтық нигилизмнің қалыптасуы тізбектес реакцияны еске түсіреді. Заңдық позитивизмнің билік құруы, яки заң орнатып жатқан тәртіп құндылығының маңызына көңіл бөлмеу(бұл негізінен саяси-экономикалық жағдайларға байланысты орын алады), нәтижесінде заң өзінің құқықтық мәнін жоғалтады. Сондықтан да өз құқығы мен мүддесін қорғайтын құрал ретінде қатынас жасалмайды, оны құрметтеп, оған бағынуға, сақтауға ынта да қалмайды. Жайлап заңнан тыс тәртіп орын алады. Ол түрлі әлеуметтік күштердің өзара қатынасы негізінде туындайтын қоғамдық қатынастардың шынайы құрылымы. Негізінде қалаған тәртіпті ендіруге қауқарлы мемлекет өзі орнатқан тәртіпті өзі орындаудан босатылады. Заң жай ғана формалды, пайдасыз бір әрекетке айналады, сондықтан да оны білуге, құрметтеуге құлық болмайды (легистік нигилизм). Сонымен қатар, тек күшке ғана негізделген қолданыстағы қоғамдық тәртіп те әділетсіз болып танылады(әлеуметтік нигилизм). Жүйенің қатал сыртқы тәртіптері адамдарды интериоризациялайды. «Адамдар әлеуметтік шарттарға икемделе жүріп, өзін қалай ұстауы керек болса, солай істеуді қалайтындай қырларын дамытатынын» психологтар дәлелдеген екен [72, 51 б.].

Құқықты мойындамайтын әлеуметтік тәртіп оны қоғам құндылықтары жүйесінен шығарып тастайды. Адамдар мүмкін болатын тар тәртіп айналасында әрекет етіп ойлай бастайды. Қоғамдық санада еркіндік түсінігі тәртіп және тұрақтылықпен ауыстырылады, формалды теңдік-әлеуметтік теңдікпен, тұлға – коллективизммен (бұл тұста тек материалдық емес, рухани тұрғыда да теңдік талап етіледі, яки сен де басқалардай болуға тиіссін) алмастырылады. Р.Иерингтің пікірінше, «кез келген құқық түріне баға жетпес құндылық» беретін құқықтың тұлғамен байланысы жоғалады [73, 37 б.].

Негізінен мемлекет азаматтық қоғамдық қорғайтын демократиялық қоғамда жатсыну болмауы тиіс. Себебі қоғам мемлекетке өзінің кейбір жауапкершіліктерін тапсырып отыр. «Мейірімділікті ақтау» атты еңбегінде В. Соловьев былай деп жазады: «Әрбір еркін адам азамат болып табылады, яки мемлекетті қауіпсіздігін қорғайтын мемлекеттің бір мүшесі; сондықтан оның қандай да бір құқығына қол сұғу мемлекеттік билік тарапынан адамның өз құқығына қол сұғу болып қабылданады». Дәл осы ойды философ қылмыстық құқық контекстінде де еске алады: «Қандай да болмасын тұлғаға, мүлікке қарсы жасалған зорлықтар жекелеген реніштер ретінде емес, мемлекеттің заңын бұзушылар, сондықтан да қарымтасын мемлекеттің өзінен алатындар болып саналады» [70, 386 б.].

Бүгінгі қоғамдық құқықтық сана әлі жетілмеген жаңа нарықтық құқықты жатсынумен сипатталады. Бұл өз кезегінде, қоғамда антинарықтық құқықтық қалыптың қалыптасуына себеп болуда.

Құқықтан алыс адам іштей немесе сырттай нонконформитс қана емес, риясыз я да риялы құқықтық пұтқа табынушы десе де болғандай, ол қолданыстағы заңдар мінсіз және жалпы тәртіп пен әлеуметтік-саяси үйлесім солардың негізінде деп санайды. Ғылыми айналымға «пұтқа табынушылық» ұғымын ендірген Э. Фроммның ойынша бұл сөз «адамның өзі жасаған заттарына табынуы болып табылады. Нәтижесінде саналы жаратылыс болудың орнына, өзі затқа айналады, заттарға өз өмірінің қасиеттерін беріп, пұттары арқылы өз-өзімен байланысқа түсіп әлек болады».

Басқаша айтқанда, құқықты жатсыну оған сыни көзқараспен қарай алмаудан туындайды. Құқықты жатсыну заңды құқықтарын жүзеге асыра алмаудан, заңдарды шикілігінен, не оларды орындау және қолдану механизмдернің жетілмегендігінен көрініс табады.

Жеткілікті деңгейде өңделмеген заңдық техника, «ақтандақтардың» көп болуы, заңдағы қарама-қайшылықтар азаматтарды заңнан алшақтауға итермелейді, құқықтық білімнің қажетті аз бөлігіне де ие болмаған, құқықтық мәдениеті қалыптаспаған азаматтар құқықтық әдіспен қолданбайтын мемлекеттік мекемелер алдында әлсіздік танытады, осылайша ортаға құқықтық нигилизм шығады. Мысалы бір азамат пен құқық қорғау органының арасындағы мәселеде көбіне соңғысыныкі дұрыс болып табылады, себебі оның қолында билік бар. Олар билік көздерін қалауларына қолданып, барлығын әлеуметтік аномалиялармен күресу жолында, за бұзушылықпен күрес үшін жасап жатқандықтарын алға тартады. Сондықтан да құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін оларға басына іс түсіп келген азаматтарға дөрекілік, менмендік көрсету қалыпты жағдайға айналған. Зерттеу ісі тәжірибесіндегі билікте бір эйфория ауасы бар, ол өз кезегінде азаматтардың көптеген құқықтарын бұзуға әкеледі. Бұдан шығатын қорытынды, сот ісін жүргізетін жауапты тұлғалардың міндеттерін нақтылап шектеу қажет, ал азаматтардың процессуалды құқығын кеңейту қажет. Заңгерлердің іскерлігінің негізі бір тараптар олардың заңға деген терең құрметінде жатса, екінші жағынан тұлғаның адамдық ар-ожданына қол сұқпай, ізетпен қарау болып табылады.

Құқықтық негилизм саяси апатияға жақын болып келеді: жетілдірілмеген құқықтан алшақтау, оның орнын заңға бағынбаумен толықтырға ұмтылуға апарса, саяси жүйенің жетілдірілмеуі, саяси тұрғыда бөлектенуге әкеледі. Мұндай жағдайда құқықтық қоғам жайлы сөз қозғау қиын-«жоғарғыдағылар да» «төмендегілер де»: біреулері заңды деңгейінде шығарып, жасақтай алмаса, бір тарап оны дұрыс орындамайды.

Посткеңестік мемлекеттерде, жекелей алғанда Қазақстанда да тарихи тұрғыдан мемлекет шектен тыс үлкен рөл ойнады, құқық та авторитарлы, репрессивті, басушы, мемлекет араласпауы тиіс жеке тұлға өміріне де келуші сипатта болып келетін. Адам бұл құқықта екінші рөлге ие құқықтан аластатылған. Қазақстандағы заң шығару процесі де азаматтарды құқықтан алшақтатуда. Тұрғындарды көп бөлігіне заң жобалары да, заңның өзі де қол жетімсіз болып табылады. Заң шығарушылар негізгі құқықтық мәселелерді талқылау барысында қоғаммен кеңесуді қажетсіз деп біледі.

Заңды қалыптастыру барысында азаматтар атсалыспағандықтан, олар қалай да заңнан алыс, жат болып қалады. Азаматтардың еркі құрамдас бөлігі болып табылмайтын сырттан таңылған еріктің жат болуы заңды. Оған қоса, мемлекет бұл жағдайда қоғамдық мүддені бюрократиялық топтың мүддесіне беріп қояда, сондықтан да құқық осы топтардың мүддесін қорғауда. Ал дұрыс құқық жекелеген топтардың, зиялы қауымның емес, «қарапайым» индивидтің құқықтарына негізделуі шарт. Мұндай құқық мемлекеттік-корпоративтік емес либералды болып табылады.

Құқықтық заңдылықтың либералды режимінде мемлекет қандай бір әрекеттің максимум еркіндігін беріп қана қоймай, азаматтың құқығын қорғап, құқықтық тәртіпті сақтауда белсенділік көрсетеді. «Әлбетте, әрбір мемлекет әрекет етуі тиіс, әрі оның әрбір әрекеті бір нәрсеге араласу болып табылады. Алайда мәселе мұнда емес, мәселе сол мемлекеттің әрекетін тұлға алдын-ала көре біліп, өз жоспарларын құруда ескеруде жатыр» дейді Ф.А. Хайек.

Мысалы, азаматтың жоспарында саясатқа араласпау бар болуы мүмкін, мұндай жағдайда мемлекет азаматты осы құқықпен қамтамасыз етуі тиіс. «Осындай жағдайда адамдардың мемлекет басқаша емес, дәл солай әрекет ететініне сенімділігі олардың жоспар құруында көмек береді».

Жатсынудың алдын алуға тырысатын демократия өз негізінде нақты реттелген либералды құқыққа ие болуы тиіс. Ол құқық өзінің өміршеңдігін нарық және азаматтық қоғам жағдайында да сақтай білуі қажет.

Қалыпты сана деңгейінде құқықтық негилизм тығырыққа келіп тіреле береді. Құқықтық негилизмді жою үшін алдымен құқықтық қоғам орнату қажет, тек сол кезде азаматтық қоғам да даму мүмкіндігін алады. Дұрыс нұсқадағы мемлекет азаматтық қоғамның институты болып табылады. Ал Қазақстанда азаматтық қоғам мемлекет институты. Ол билік тарапынан жасақталады. Өйткені дәл осы мемлекет жеке меншікке және азаматтық қоғамды құрушы басқа да құрамдас бөліктеріне «рұқсат» берді: тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар және т.б. Алайда әлбетте бақылау тетігі мен басқаруды өзінде қалдыра отырып (бұл әрекет қашан да құқықтық болып табыла бермейді). Бүгінгі таңда мемлекетеркіндік пен

меншіктің негізгі дистрибьютері болып отыр (бұрынғы халықтық игілік, әрі жаңадан құрылған құндылық есебінде). Мұндай жағдайда паракорлықтан ада қоғам іс-қимыл жасау қиын.

Мысалы, американдық зерттеуші Кристиан Лаки өзінің салыстырмалы зерттеу жұмысында паракорлық өтпелі кезең экономикасы үшін қалыпты жағдай екенін атап өтеді, сонымен қатар, Американың қалыптасу кезеңі мен қазіргі Ресейдегі мемлекеттік ресурстардағы айырмашылықтарды көрсетеді.

Шынайы құқықтық тәртіп мемлекет тарапынан қалыптастырылмауы тиіс, ол азаматтық қоғам қойнауында пісіп-жетіліп, адамдар дәл солай жасамаса өз еркіндігі, қауіпсіздігі, меншігіне кепілдік ала алатынын түсінгеннен соң қалыптасуы қажет. Мемлекеттің өзін құқықпен шектеуі, ол құқықтың артында қоғамдық пікір тұрмаса, ешқашан да тізбектес жалғасын таппайды.

Азаматтық қоғамды қалыптастыру бірінші кезекте азаматтарға байланысты. Қазіргі таңда Қазақстанда мемлекетке қарсы тұра алатын әлеуметтік күш жоқ, алайда, олардың пайда болуына алғышарттар жасалған. Құқықтық нигилизмнің де жойылатындығына сенім бар.

Құқықтық нигилизм екі түрде көрініс табуы мүмкін. Бірінші теориялық (идеологиялық) және екінші практикалық тұрғыда. Бірінші жағдайда құқықтық нигилизмнің теориялық, тұжырымдамалық негіздері орын алады, бұл жағдайда ғалым, философтар, саясаттанушылар жеке тұлғаның құқығы былай тұрсын, жалпы құқықтан абзалырақ құндылықтар (мысалы, әлемдік пролетарлық революция) бар екендігін дәлелдеуге тырысады. Екінші жағдайда осы көзқарастар мен білімдерді тәжірибеде қолдану орын алады. Көп жағдайда ол мемлекеттің өз халқына қарсы террорына айналып, миллиондаған қазаларға себеп болады, басқарушы элитаны қылмыстық топ дәрежесіне жеткізеді.

Құқықтық нигилизмді мемлекет өзі сіндіруге тырысатын қоғамдарда құқыққа оң көзқарас қалыптастыру өте қиын, тіпті мүмкін емес. Өйткені халық құқық ретінде заңдармен, ведомстволық актілермен орнатылатын тәртіпті қабылдайды. Нәтижесінде қоғам кең таралған кәдімгі құқықтық нигилизмге тап болады. Оған қоса, мемлекет орнатқан заңнамаларды мемлекеттік органдар мен жауапты тұлғалардың өздері де орындамайды, оған сылтау мен ақталулар да жетіп артылады («халықтың мүддесі үшін», «жоспарды орындау үшін» және т.б.). Соңғы жағдайда ведомствалық құқықтық нигилизм қалыптасады.

Құқықтық нигилизм күрделі әлеуметтік құбылыс, психологиялық феномен ретінде мынадай формаларда көрініс таба алады:

Қолданыстағы заң мен басқа да нормативтік құқықтарды қасақана бұзу;

Заңнамалық жазбаларды барлық жерде жаппай орындамау;

Бір-біріне қарама-қайшы актілерді шығару;

Заңдылықты саяси, идеологиялық немесе прагматикалық мақсатпен алмастыру;

Адамның өмір сүруге, ар-ождан құқығына және т.б. құқықтарының бұзылуы;

Құқықтың формалды талаптары мен қалыптасқан құқықтық жағдайдың алшақтығы.

Құқықтық нигилизмнің көрініс табу жолдары әртүрлі болып келеді: құқық пен мемлекеттік құқықтық органдарға деген немқұрайлы қатынас, құқықтың потенциалдық мүмкіндіктеріне сенбеу. Құқықтық нигилизм құқықтық сананың құқықты құрметтеп, орындауға қатысты жағымсыз сипаттамасы болып келеді. Сондай-ақ құқықтық нигилизм қоғамдық өмірдің рухани саласы ғана емес, қоғамның шынайы қалпының әлеуметтік сипаттамасы.

Жалпы көпшілік санасында құқықтық нигилизм былай көрініс табады: құқық әлеуметтік өмірді реттеуге қауқарсыз, тіпті оған зиян келтіретін реттеу формасы. Осыған байланысты тоталитарлық қоғамдарда құқықтық қоғамды әділетті мемлекет ұғымымен қарама қарсы қою өте кең тараған құбылыс болып келеді. Біріншісінде заңдық басымдықтардың орын аламуы қағидасы болса, екіншісінде, құқық субъектілеріне жағдайға байланысты «бейформал» қатынас жасалады; құқықтық норманың гуманистік мағынасы мойындалмайды, оның азаматтық еңбек, діни сенім, шығармашылық секілді жеке тәуелсіздігін қорғау мәселелеріндегі орны жоққа шығарылады; саяси және әлеуметтік патернализм кең етек жаяды, яки мемлекеттік билікті «отандық, жаныңа жақын» билік деп қабылдау, мемлекет азаматтарын қамқорлыққа алуда авторитарлық, қажет болған жағдайда мәжбүрлеу арқылы (ешқандай заңмен есептеспейтін) әрекет ету [70, 164 б.].

Өзінің қарапайым құқығын білмеу құқықтың мүмкіндіктеріне сенбеу, жалпы құқыққа сенімсіздікке әкеледі. Берілген екі мәселе құқықтық нигилизмнің туындауына өзара ықпал етіп, тығырыққа тірейді. Азаматтардың өз құқықтарын білмеуі мемлекеттік органдағылардың олардың құқықтарын белшеден басуға әкеледі.

Заңды және басқа да қолданыстағы нормативтік актілерді қасақана және тікелей бұзуға қатысты мысалды мына фактілерден көре аламыз. ҚР Президентінің 1997 жыл 4 наурыздағы «Нормативтік құқықтық актілердің мемлекеттік реестері және олардың мемлекеттік тіркеуін бір ретке келтіру бойынша іс-қимылдар туралы» №3379 бұйрығына сәйкес республиканың барлық орталық, жергілікті, өкілеттік органдары міндетті түрде азаматтардың құқығы мен еркіндігіне қатысты қабалданған актілерін тіркеуші органда тіркеулері қажет.

Алайда, тәжірибе көрсетіп отырғандай, әділет органдарының орталық және аймақтық органдар мамандарының түсіндірме жұмыстарына қарамастан, жоғарыда аталған факт пен «Нормативтік құқықтық актілер» туралы 1998 жыл 24 наурызында қабылданған Заң өз дәрежесінде орындалмай отыр. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің әділет басқармасы жүргізген Ақмола облысындағы тексеріс нәтижесінде тіркелуге тиіс болған, бірақ тіркелмеген 519 факт анықталған, яки олар заңсыз қолданылған [74, 21-24 бб.].

Құқықтық демагогия құқықтық нигилизмнің бір формасы ретінде. Құқықтық нигилизм ұғымына құқықтық демагогия да кіріп кетеді. Әлеуметтік демагогияның бұл түрі адамдардың сезіміне, әрекетіне, біліміне заңдық тұрғыдан қатты әсер етеді, осылайша демагог әсер еткен адамдардың сана, ақыл қызметінен көрініс табады. Бұл жерде мәселе, құқықтық демагогияның «таза» ниет және т.б. емес мақсатты қызмет екендігін көрсетеді.

Құқықтық демагогия қалай болғанда да өтірікпен етене байланысты. Бұл риясыз адасып жүрген адам, қоғамдық бірлестік әрекеті емес, өтірікке негізделген қызмет. Әлбетте құқықтық демагогияда барлық зат жалған деп айта алмаймыз, аз-маз шындық та аралас. Бірақ мұндағы шындықтың рөлі өтірікті жасыру үшін жететін көлемде ғана.

Құқықтық демагогияның өкілдері саяси заңдық қызметке қатысы бар жекелеген тұлғалар және олардың ұйымдары.

Құқықтық демагогия өкілдері шеңбері шектелмеген. Құқықтық демагог ретінде кез келген азамат немесе шетелдік, кез-келген мемлекеттік орган немесе мекеме, кез келген қоғамдық бірлестік шыға алады. Құқықтық демагогия – субъектісі, демагогиялық әрекет пәні, өтілген жеріне байланысты нәтижесі, ықпал ету көлемі, әлеуметтік қауіптілігі туындайды.

Құқықтық демагогияны сондай-ақ заңдық субъективизм ретінде де қарастыруға болады. Құқықтық демагогия – тұлғалар арасындағы сұхбат. Сондықтан құқықтық демагогия актісіне қанша қатысса да, соңғы нәтиже психологиялық болмақ. Бұл сұхбатта орталық, белсенді тұлға демагог болып табылады. Басқа тұлғалар тіпті кездейсоқ қосылуы мүмкін. Негізінен бұл сұхбат қақтығыстық сипатқа ие болғандықтан, оның қатысушыларын ұйымдастырушы, ықпал жасаушы, делдалдар, соттар секілді топтарға бөлуге болады.

Құқықтық демагогия саяси, заңдық, пасық мақсаттарды көздейді, ол жеке тұлғаның немесе қауымның мақсаты болуы мүмкін. Демагогиялық құқық ешқашан да биік әлеуметтік мақсатты, игілікті идеяларды, адамгершілік қағидаларды ұстанбайды. И. Ильин демагогтар жайлы: «Олар саясатта жалпы халықтық мүдде немесе мемлекеттік мақсатты көздемейді; олар өз саяси партиясының, табының мүддесін, тіпті жеке карьерасының жеке мүдделерін ғана қалайды» деген [75, 55 б.].

Жалпы халықтық және мемлекеттік мүдде көбіне солай аталса да құқықтық демагогтардың мақсаты болып табылмайды. Ол әлеуметтік патологияның, деформацияның бір түрі ғана.

Құқықтық демагогия жеке мақсатқа жетуге қажет, оның ерекше құралы, халықтың, ықпалды азаматта құрылымының, әсіресе сайлаушылардың сенімі мен қолдауы, құқықтық демагогияның объекті ретінде тек құқықтық құбылыс қана шығады. Негізінде кез келген заңдық феномен, заңдық өмірдің кез келген көрінісі құқықтық демагогия объектіне айналуы мүмкін.

Құқықтық демагогия деп заңдық әрекет, бағалау, процесс, салдарларға қатысы бар кез келген демагогиялық көріністі атауға болады. Айта кететін жайт, демагогияның құқықтық актілері көбіне «таза» күйде емес, араласқан сипатқа ие болады. Оларда саяси, моральдық және діни сәттер де кездеседі. Құқықтық демагогия құқықтық сипатқа ие екендігін ескере отырып, оны саяси-құқықтық демагогия ретінде атауға болады.

Құқықтық демагогияның ерекше бір формасы жоқ. Оның ресми және бейресми көріністеріне төмендегі әрекет нұсқаларын жатқызуға болады:

Заңдық реттеу объекті бола алмайтын мәселе бойынша заң немесе басқа да нормативтік актілерді қабылдауды талап ету;

Ғылыми негізделген, тиімді заңды азаматтардың кейбір бөлігіне орындау қиын болғандықтан алып тастау, ал жалпы ол мемлекет пен халықаралық қауымдастыққа қажет дүние.

Бір-біріне заңдық күші бойынша сәйкес келмейтін нормативтік құқықтық актілерді қарама-қарсы қою.

Конституция немесе мемлекеттің басқа да заңдарын негізсіз, дәлелсіз, құрғақ эмоциямен сынау;

Заңнамадағы қауіпті, қасақана жасалған «ақтаңдақ» үшін заң шығарушы органды айыптау;

Жалпы адамдық құндылықтар мен басқа да заңдарға көз жұма отырып, адам құқығына акцент беру;

Билік пен мафияның «серіктестігін» тиімді көру, тіпті ұсыну;

Қандай да бір құқықтық құбылысты бағалауда заңдық аргументацияларды адамгершілік жайындағы құрғақ сөзбен толтыр;

Қандай да бір атақты қайраткерді, ықпалды ұйымның жауапты тұлғасын ауыр қылмыс жасады деп негізсіз, дәлелсіз айыптау;

Декларативті формадағы заңдар және нормативтік құқықтық актілерді саналы түрде қабылдау.

Құқықтық демагогия әлеуметтік тұрғыдан зиянды, себебі ағымдағы саяси, құқықтық тәртіпті тұрақсыздандыруға қабілетті.

Сонымен, құқықтық демагогия әлеуметтік демагогияның бір түрі. Ол қауіпті, алдамшы болып келеді және қасақана жасалады, ол жекелеген тұлғаның немесе азаматтардың бірлестігінің сезімі, біліміне әсер ету арқылы жүзеге асады. Олар өз мақсаттарына жету үшін құқықтық қалыптасқан жағдайды әсіре жамандап, халықтың игілігін желеу етіп өз мүдделерін жүзеге асырғысы келеді.

Құқықтық демагогия құқықтық нигилизмге өте жақын келеді, алайда оларды теңестіруге болмайды. Құқықтық нигилизм құқықтың құндылығын мойындамаса, демагогия бір бөлігін мойындап, оны өз мақсатына қолданады. Құқықтық демагог барып тұрған құқықтық нигилист болуы мүмкін, алайда ол құқықтың құнын біледі және оны керек жерге өз пиғылына сәйкес қолданады.

Құқықтық демагогияның таралу аймағы нигилизмге қарағанда кішірек. Оған субъектілердің аз бөлігі бой береді. Саяси және «құқықтық ойындардан» алыс халық демагогиямен айналыспайды, ол өзі демагогиялық әсердің объекті болып табылады.

Құқықтық демагогиядан дилетанизмді де ажырата білу қажет. Соңғы жағдайда жеке тұлға немесе ұйым заң мәтініне қатысты «еркін екшелмеген ойлар» жүргізгенде, олардың мақсаты пасықтықтан ада, алайда сауатсыздықпен байланысты. Құқықтың құндылығына жете мән бермегендіктен келіп туындайды.

Қауіпті негіздердің бірі құқықтық цинизм болып табылады. Бұл құқықтық демагогияның «шыңырау шыңы» десек те болады. Сол құқықтық демагогия, тек тұжырымдалған түрі. Бұл құқықты ашық белден басып, оны шектеулі пасық мақсаттарға қымсынбастан қолдану болып табылады.

Құқықтық нигилизмнің алдын алу жолдары: азаматтардың жалпы құқықтық мәдениетін көтеру; заңды жетілдіру; құқық бұзушылық пен қылмыстың алдын алу; жеке тұлға құқығын құрметтеу, қорғау; мемлекетті тәртіп пен заңға бағынуды нығайту; тұрғындарды жаппай құқықтық тұрғыдан сауаттандыру; жоғарғы санатты заңгер мамандарды дайындау; тездетіп құқықтық реформаны жүзеге асыру.

Қорыта айтқанда, нигилизммен күресудің барлық формалары мен әдістері халықты терең әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани, адамгершілік дағдарыстан шығару болып табылады. Алайда көп зат жеке тұлғаның белсенді ұстанымы мен құқықтық мәдениетіне байланысты.

Құқықтық нигилизм әлеуметтік қатынастардың жемісі, оған әсер ететін факторлардың негізгілері мыналар:

Экономиканы модернизациялау. Қазақстандағы модернизация қоғамды жағымсыз трансформацияға әкелді, салдары қауіпті меншіктік және әлеуметтік дифференцияны тудырды.

Модернизацияның тағы бір кері әсерлері әлеуметтік базада нақтылықтың болмауы, біртұтас әлеуметтік организмнің болмауы.

Оған қоса, модернизацияның потенциалды агенттері арасында қоғамдағы реформалардың мәнсіз екендігін алға тартатындар да шығуда. Халықтың басым бөлігі тез кіріс кіргізетін салаларға кетуде. Бұл көбіне жаппай сату мен көлеңкелі экономика саласы. Мұнда негізгі мотив мемлекет декларциялап отырған нарықтық қатынастарды нығайту емес, өркениетсіз нарық жағдайында бәсекеге шыдап беру болып отыр.

Қаржылық саладан келіп биліктің басына орналасқандар инновацияның хабаршысы болулары тиіс еді, алайда олар мемлекеттің тағдырына алаңдамайтын компрадорлық буржуазия аталуда. Бүгінгі таңдағы Қазақстанның экономикалық элитасы модернизацияның маңызды идеяларын енгізуге септік болып жатқан жоқ, бір-жарымы бар болса да, халық оның декларативтік сипатқа ғана ие екендігін біліп, салмақты қабылдамауда.

Қазақстан модернизациясындағы алаңдайтын сәт, ұйымдасқан қауымдастықтарға кіретін қылмыстық топтардың мемлекеттік органдар мен билікке кіріге бастауы. Ең аяныштысы, «сәттілік» қана іздеп жүрген қайраткерсымақтардың халықтың санасында қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған күнді тудыруға атсалысқандардың бірі сияқты болып қалыптасуы. Олар осылайша қаһарманға айналып, өзі және айналасындағыларға нан табуды ғана көздейтіндер асылында. Қандай жағдайда да қоғам оларға сабырлықпен қарауда. Бұл жергілікті жердегі ұсақ ұры, жағдайды байланысты доқ көрсетушілер емес. Жалпы халық үшін соңғылары үлкен қалаларда «карьер» жасап жүрген «үлкен ағаларға» қарағанда қорқыныштырақ секілді. Өйткені олардан келетін зиянды физикалық тұрғыдан сезінуге болады, ал алғашқылары әкелетін зарар тіпті оймен шолу қиын.

Қоғамда қазіргі уақытта адал, тиімді еңбек етуге жағдай жоқ деп саналады, ал оңай олжа үшін барлық алғышарттар жасалған. Мұндай түсінік демократия мен нарықтың шынайы құндылықтарын қабылдауға мүмкіндік бермеуде.

Әлемде осы уақытта төмен әлеуметтік деңгей, халықтың көп бөлігінің кедейленуі немесе маргинализациялануы байқалуда.

Маргинализация деп тұлғаның бір әлеуметтік мәдениетті ортасынан екінші ортаға ауысуы барысында, өмір бойы бойына сіңірген әдептер нормасы мен құндылықтарының басқа құндылықтар мен дәстүрлер қалыптасқан ортаға кіруде толқуы, өз болашағына алаңдауы. ҚР Статистикалық агенттігінің мәліметтері бойынша ай сайын өткізіліп отырған 60 мың жанұяны кездейсоқ зерттеу қоғамда әлеуметтік таптарға топтану көрінісі бар екендігін, тұрғындардың жартысынан астамы кедейлік шегінде күн көріп отырғандығын көрсетуде. Айта кететін жайт, ресми ақпарат көздері алғаш рет бұл мәселелерді ашық айта бастады. Елдегі 10% ең бақуатты адамдардың кірісі ең кедей 10% халықтың кірісінен айырмашылығы дамыған елдердегі көрсеткішке сай болуы тиіс (6-7 еседен артық емес), ал Қазақстанда бұл көрсеткіш одан әлдеқайда көп (20 еседен артық) [76, 53 б.].

Бүгінгі таңда Қазақстанда төмен кірісті жанұялардың саны көбеюде, оларға тағы асыраушысы жұмыстан айрылған немесе ақы төленбейтін ұзақ демалыста жүрген жанұялар қосылуда. Күннен күнге өсіп жатқан кедейлікке жұмыссыздық бойынша төленетін материалдық көмектің жойылуын, инфляцияның кесірінен айлықтың құнсыздануын, аз зейнетақы көлемі мен әлеуметтік төлемдерін қосыңыз. Бұл жерде Қазақстанның жаңа әлеуметтік құрылымының қалыптасуын реттейтін мемлекеттің араласуы қажет. Кірісі күн көру минимумынан төмен халықтың үлесі 8-10%-дан көп болатын болса, экономикалық өсім де төмендейді, қоғамның депресивті жағдайы ушығып, созыла түседі [76, 53 б.].

Кедейліктің деңгейін әлеуметтік демографиялық параметрлер де көрсетуде: бала өлімінің көрсеткіші, туу көрсеткіші, сауаттылық пайызы, балаларды мектептегі біліммен қамтамасыз ету, ұлт саулығы, халықтың эмиграциясы және т.б. Қазақстанда соңғы кездері туу көрсеткіші кеміп келеді, өлім көрсеткіші өсіп келеді.

Халықтың көп бөлігінің әлеуметтік-экономикалық жағдайының қиын болуы қылмыстық жағдайға әсер етіп отыр.

Мемлекеттің басты мақсаты қоғамның маргиналды бөлігіне әлеуметтік инфраструктура ұйымдастырумен байланысты, ол жаңа әлеуметтік жағдайларда әлеуметтік байланыстарды тереңдетуге, қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл қоғамдағы аморфты тап өкілдерін өз мақсатын түсінетін ұйымдасқан топқа айналдыруға көмек береді. Алайда бұл азаматтық қоғам жағдайында ғана мүмкін. Маргиналдылық мәселесін шешуде мемлекеттік бақылау мен басқару болуы тиіс.

Сандық мәліметтер Қазақстандағы қылмыстық жағдайдың халі нашар екендігін көрсетуде. Тіпті ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттің өзіне де қауіп төндіретін жағдайда. ҚР Бас Прокуратурасы жанындағы құқықтық статистика мен ақпарат орталығы мәліметтері бойынша 2012 жылдың 10 айында еліміздегі тіркелген қылмыстар деңгейі өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 48,3 пайызға (159 592-ден 236 688-ге), оның ішінде ауыр қылмыстар 8,8 пайызға (23 478-ден 25 542-ге) өскен [77].

Ұйымдасқан қылмыстық топ құру мен оларды басқаруға қатысты қылмыс үштен бірге көбейген. Қылмыстық көрсеткіш бойынша Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау облысы және Алматы қаласы алдыңғы қатарда тұр.

Маңғыстауда қасақана жасалған өлтіру фактісі, екі есеге, алдап соғу үштен екіге көбейген.

Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы қаласында әскерде қасақана өлтіру фактілері артқан.

Ақтөбе, Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Ақмола және Алматы қаласында рәкетирлік фактілер көбейген.

Қылмыстың мұндай деңгейі паракорлықтың жайылуымен, қылмыстық орта құндылықтары мен нормаларының артуымен, трансқылмыстық топтардың пайда болуымен байланыстыруға болады. Қылмыстың өсуі мен рухани, адамгершілік құндылықтардың тарылуы да өзара байланысты дүниелер. Қылмысқа себептердің бірі ретінде тек әлеуметтік-экономикалық жағдайды емес, әлеуметтік психологиялық факторларды да ескеру қажет. Бүгінгі таңдағы Қазақстан қоғамының жағдайын жалпы алғанда деградация ретінде сипаттауға болады. Мұнда БАҚ – тың жағымсыз әсерін де атап өткен жөн, ол күш көрсету, мейірімсіздік, сексуалдық бейберекеттілікті батыстың «құндылығы» ретінде беруден алдына жан салар емес. Жастармен кездесу барысында атақты ақын, дипломат М. Шаханов «Бізді батыстық өркениетпен емес, өлексесімен «нәрлендіріп» жатыр» деп еді. Дөп басып айтқан екен, жалпы қоғамдық сана қазір мейірімділік, әділеттілік, адамгершілік құндылықтарынан ада болып барады.

Ауыр дене жарақатын, қасақана өлтіру фактісіне барған адамдарға қолданылатын жазада да шектен тыс шыдам көрінісі байқалады. Бұл да болса, қоғамдағы қатыгездіктің өсуінің, оның БАҚ-та әсіреленуінің, адамдардың мұндай фактілерге бойларының үйренуінің көрінісі болып табылады.

Халықтың көп бөлігі үшін жүріс-тұрыстың нормативі заң емес, мәдениеттің өзі болып табылады, себебі олардың көбі қолданыстағы нормативтік актілерді біле бермейді, алайда күнделікті өмірде мемлекеттік органдар мен жауапты тұлғалардың қызметіне мұқтаж болады. Мінеки, дәл солардың қызметі қоғамның құқықтық мәдениетінің көрсеткіші болады. Алайда, дәл осы жерден біз құқықтық мәдениетсіздікті де көре аламыз. Дәлел ретінде жауапты қызметкерлердің қылмыстық істерге араласуының статистикасын келтірсек жеткілікті.

Мемлекеттік аппараттың паракорлыққа белшеден батуы мемлекеттік биліктің әлсіздігінен туындап отыр. ҚР табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті қорғау, шағын бизнесті қолдау агенттігінің мәліметтері бойынша бүгінгі таңда Қазақстанда мемлекеттік бақылаушы органдар, оның ішінде кедендік және құқық қорғау органдары, 60% кәсіпкерлерді «салық күйіндегі парамен» әуре-сарсаңға түсіруде. Бұл салада әсіресе жергілікті атқарушы органдар-әкімшіліктер көп «жетістікке» жеткен, олар 100-ден 70% кәсіпкерлерден пара алуда.

Құқық қоғамдағы жеке және жалпы мүдделерді ескере отырып, қоғамды реттейтін жан-жақты және күрделі құрал болып табылады. Азаматтық қоғамның тұрақтылығы мен шынайылығы құқықтың дәл осындай рөлімен, оның функциясын қамтамасыз етумен байланысты. Өйткені азаматтық қоғамның мәні түрлі қоғамдық қатынастарға мемлекеттік биліктен, көптеген кездейсоқ және өтпелі кезеңдерден тәуелсіз өмір сүру шарттарын қамтамасыз ету болып табылады. Қоғамдық қатынастардың саясаттан белгілі бір автономия алуы олардың тұрақталуының белгісі болып табылады. Егер саясаттың қоғамдық қатынас салаларымен байланысы қатаң болса, оларда белгілі бір автономия болмаса, саясаттағы барлық коллизиялар оларға әсер бастайды, яки бұл қатынастардың тұрақсыздануы да заңды құбылыс болады.

XX ғасырдың 80-жылдарының басында бірнеше мемлекеттің парламенті мен үкіметі көлеңкелі экономиканы зерттеу бойынша жұмыс топтарын құрды. Бұл мәселеге әсіресе, АҚШ қатты көңіл аударып, конгресс осы мәселені зерттеуге қомақты қаражат та бөлігізіп отырды. Қауырт қажеттілікке қарамастан Қазақстан республикасында мұндай зерттеулер жүргізілмеді. Кейбір зерттеушілердің пікірінше парақорлықтың жүзден үшеуі, кейбір жағдайларда мыңнан үшеуі ғана ашылатынын есепке алсақ, оны жобамен есептеу де мүмкін емес болып отыр. Бұл жоғарыдағы құбылыстың қарапайым қатардағы дүние ретінде қабылдануынан болып отыр. Бұл мәселенің шығу төркінін Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев құқық бұзушылықпен күресуге тиіс ортаның, құқықбұзушылықтың 65% жасап отырғандығынан екендігін атап өткен болатын.

Қазақстандағы парақорлық феномені әсіресе отандық компанияларға несие бергенде, өнеркәсіпті шетелдік басқаруға берген кезде орын алады. Жекешелендіру және республикалық, жергілікті басқару органдарына сайлау кезінде де қылаң береді. Парақорлыққа барудың негізгі себептері мыналар екендігі анықталған: билікке ұмтылу 37%; қаржы көзіне мүмкіндік алу 34,8%; қызметті жоғарылату 13,6%; және т.б. 13,4% [78].

Қазақстандағы парақорлыққа қарсы негізгі механизм мен жүйе Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» ҚР заңы болып табылады. Алайда іс жүзінде республикалық және жергілікті мемлекеттік органдар осы заңның деңгейінде орындалуына жағдай жасап беріп отырған жоқ. «Мемлекеттік қызмет» жөніндегі 1999 жылғы 23 шілдедегі заң туралы да дәл осы мәселені айтуға болады. Ал бұл заңдардың тармақтары бақылауды, жекелей алғанда, бюджетті бақылауды міндеттейді. Жоғарыда аталған Мемлекеттік қызмет жөніндегі заңда мемлекеттік қызметте жұмыс жасайтын немесе орналасып жатқан азаматтарды арнайы тексерістерден өткізу парақорлыққа қарсы шаралардың бірі екендігі нақты көрсетілген. Алайда бұл норма көбіне жүзеге асырылмайды. Өзгертілген өмірбаяндар, кейбір фактілерді жасырып қалу кеңінен таралған құбылыс. Тіпті, ҚР азаматы болып табылмайтын тұлға маңызды мемлекеттік шенді алған жағдайлар да кездескен.

Мысалы, осылайша, Иран Ислам Республикасынан келген кәсіпкер Хафиз Али кеден қызметкерлеріне пара (1200\$) беру үстінде ұсталды. Бұл мәселе бойынша кедендік төлемдер аға инспекторы Ирғибаев пен экспорттық-

импорттық операцияларды бақылау бөлімінің бас инспекторы Расуловтың үстінен іс қозғалды [78].

Айта кететін жайт, бүгінгі таңда ұйымдасқан қылмыс капиталды тек екі жолмен жинауға көшті: парақорлық және кедергі бергендерге күш көрсету арқылы. Кейде парақорлық өліміне қауіп төндіріп тұрғандықтан шарасыз жасалады. Сондықтан парақорлықты қалыптасқан қылмыстық жағдайдан бөле-жара қарауға болмайды. Басқаша айтқанда, әлемнің басқа бұрыштарындағыдай Қазақстанда да шенеуніктер, не пара ал, не өлімді күт баламасында қалады. Ресейде парақорлық негізінде күніне 500-ден аса тапсырыспен өлтіру орын алады. Қазақстанда бұл көрсеткіш төмен, дегенмен, жан басына шаққанда ТМД елдерінде көш бастап тұр.

Құқықтық статистика орталығы мәліметтер базасында жағымсыз жағдаяттарға қатысты жұмыстан айрылған немесе шені төмендетілген қызметкерлер және парақорлыққа қатысты құқық бұзушылық жасаған қызметкер жайлы ақпарат сақталған.

Мемлекеттік аппараттың парақорлыққа баруының негізгі себептерінің бірі жазаның болмайтындығына сенімділікпен байланысты.

Мемәпараттың парақорлыққа белшеден батып жатуына қарамастан, халық парақорларға толреантты қатынас жасауда. Экономикалық дағдарыс жағдайында пара алуды немесе беруді көпшілік халық оғаш санамауда.

Саяси зиялы қауымның маман ретінде сапасы мен парақорлыққа жақындығы, өздері ұсынған реформаларды жүзеге асыруға мүмкіндік бермеуде. Тек Қазақстанда емес, ТМД – ның барлық мемлекеттерінде саяси элитаның тұйықтығы байқалады. Бұның салдары ең ауыры парақорлық болып келетін нәтиже.

Маман ретінде емес, басқа да белгілі бір шарттар бойынша іріктеу, аймақтаық, рулық топтасу, жоғарғы білікті мамандардың тиімді жұмыс жасауға деген құлшынысын төмендетеді, осыдан жалпы бюрократиялық аппарат жұмысының өнімділігі төмендейді. Құрылым ішілік тартыстардан тікелей міндетті орындау шет қалады.

Сондықтан саяси элита қоғамның талаптарын қабылдамайды, керісінше, қоғамға өз талаптарын жіберіп, қандай да бір қиындық туындамауы үшін кері байланыс каналдарын да жауып тастайды. Саяси элитаның салыстырмалы түрде жабықтығы оның өз функцияларын сапалы атқаруға мүмкіндік бермейді [79].

Заң шығару жүйесінің жетілдірілмегендігі де байқалуда. ҚР заманауи заң шығару жүйесі кереғарлық пен шикілікке толы. Декларативті, ескірген, популистік, бір-біріне қарама-қайшы заңдар өте көп. Заң шығарудың бұл кемшілігі реформаларды жүзеге асыруға да кедергі келтіруде.

«Жұмыс жасамайтын» алайда тез өзгертін заңдар құқықтық нигилизмнің негізі болып табылады. ҚР Парламенті үшін жаңа қабылданған заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу кәдімгі жағдай болып қалды. Кез-келген рангтегі шенеунік өз сөзін қандай да бір заңға қандай да бір өзгерістер енгізу керектігімен бастайтын әдет те қатардағы іс болып отыр.

Бір саладағы заңдың шиеленісі көп болған сайын, ол саладағы қылмыс деңгейі де жоғарылай бермек. Экономикалық реформаның бүгінгі таңдағы ең үлкен кемшілігі салық заңнамасы мен салық саясатының ақсауы болып отыр. Көптеген экономик ғалымдар, практиктер, заңгерлер, кәсіпкерлер ұлттық өндірістің құлауының себебі сауатсыз салықтық саясат деп отыр.

Салықтық саясаттың кәсіпкерге әкелетін салмағының ауырлығынан олар өздерін банкрот шегіне оңай жеткізе алады. Сондықтан да бүгін экономиканың көп саласы мен бизнесте заңға қайшы жолға түсу көп орын алуда, салықтық салада құқықбұзушылық артуда. Бұл басқа экономикалық құқықбұзушылықтарға тән болып отыр. Бұл саладағы құқық бұзушылықтардың өсуі оларды қылмыстық деп тануға және соған сәйкес жазалауға әкелуде.

Заңнаманы тұрақтандыру құқықтық нигилизмді жоюдың бір жолы деп білеміз. Бүгінгі Парламенттегі депутаттар соңғы жылдардағы мықты практиктер мен заңгер теоретиктер бола отыра, заң шығару процесін тұрақтандыруға қауқарлы деп санаймыз.

Құқықтық нигилизмді жоюдың маңызды саяси алғышарты саяси құндылықтардың жаңа құрылымын қалыптастыру болып отыр. Ол әлеуметтік жүйенің дұрыс қызмет етіп, дамуына жағдай туғыза алуы тиіс. Мұндай жүйе әлеуметтік саланың негізгі мәселелерін шешіп, әлеуметтік саланың барлық аспектілерінің қауіпсіздігін сақтауға қауқарлы болуы тиіс.

Құқыққа қатысты нигилистік қатынасты мына әрекеттерді жүзеге асыру арқылы орнатуға болады: Біріншіден, мемлекет пен азамат арасындағы қатынас, мемлекет азаматқа еркіндік немесе қандай да бір құқықты сыйға тартатын емес, бұл мәселелерді оны ажырамас бөлігі ретінде танып, бұл құқықтарды қорғайтын қатынаста болуы тиіс. Екіншіден, заң мемлекеттік биліктің жемісі ретінде емес, керісінше мемлекетке қатысты біріншілік фактор болып табылады. Заң аяқ астынан алынған ережелер емес, әлеуметті жағдайды сипаттайтын және оған жауап бере алатын негіз. Құқық саяси мақсаттарға жетудің құралы емес, құқықтық тәртіп саясаттың негізгі мақсаты болуы тиіс.

3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТКЕТІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

3.1 Құқықтық мәдениетті қалыптастыруда құқықтық тәрбиенің рөлі

Тал бесіктен бастау алған тәрбие жемісті болмақ. Баланың иманды, қайырымды азамат болып ер жетуі ең алдымен ата-ананың тәлім-тәрбиесіне, қоршаған ортаның үлгі-өнегесіне байланысты. «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің» деген мәйекті сөз тегіннен айтылмаған. Десек те, келешегіміздің кілті, шаңырақтың шаттығы саналық ұрпақ тәрбиесін дәл қазір жақсы деп айта аламыз ба?

Тұлғаны жан-жақты үйлесімді тәрбиелеу саласының бірі – құқықтық тәрбие, ол қоғамның әрбір адамзатының заңдарды аса жауапкершілікпен орындап отыруы талаптарымен тығыз байланысты. Әсіресе, елімізде жүріп жатқан жариялық, құқықтық және зайырлы қоғам орнату үрдісімен байланысының маңызы ерекше. Ол үшін адамзаттық негіздегі өнеге нормаларын қоғамның әрбір жеткіншек жастарының сана-сезімі мен күнделікті мінез-құлықтарын қалыптастыру қажет.

Түрлі деформацияларға бейім құқықтық санасын бағалау, субъектілердің мінез-құлқына әсер етуге, олардың позитивті әрекеттерімен байланысты құқықтық бағыттарды қалыптастыруға арналған заңи құралдармен қатар тұратын құқықтық тәрбиелеудің маңызын жоғарылатады. В.В. Сорокин: «құқықтық сананың сәйкес деңгейі объективті қажеттіліктің автоматты салдары болып табылмайды. Ол құқық субъектілерінің құқықтық ағарту және тәрбиелеу жолдарында өздігінше мақсатты бағытталған әрекеті барысында қалыптасады» деген пікірі біздің ойымызша әділетті [68, 321 б.].

Кәмелетке толмағандардың құқықтық тәрбиесінің міндеттерін, мақсаттарын, басым нысандарын анықтау, аталған түсінікті жалпы теориялық тұрғыдан сипаттауды талап етеді.

Ғ.С. Сапарғалиев жалпы тәрбиелеуге мынадай: «Тәрбиелеу» - дегеніміз оқушының тұлғалық дамуына, қалыптасуына бағыт-бағдар берер жағдайлар жасау арқылы басқару. Тұлғалық дамыту дегеніміз – гуманизм қасиеттерін қалыптастыру, оқушы шығармашылығын дамыту, өмірге қалыптасуын игерту, ұжымдылық қасиеттерін дамыту, интеллекттігін тәрбиелеу рухани адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру деп анықтама береді [80, 15 б.].

Н.И. Матузов пікірі бойынша, құқықтық тәрбиелеуді мемлекеттің, қоғамдық құрылымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, еңбек ұжымдарының, азаматтардың жоғары құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған мақсатты әрекеттері деп түсіндіреді [81, 252 б.]. Бұл анықтама өзіне аталған құбылыстың мәнінің негізін, оның міндеттері мен күтілетін нәтижелерін жинақтап алатынын айта кету керек.

Дегенмен де, Т.В. Синюкова біздің көзқарасымыз бойынша, құқықтық тәрбиелеу түсінігінің анықтамасына елеулі түрде толықтырулар енгізген. Бірінші кезекте, автор құқықтық тәрбиелеу қызметінің сипатына көңіл

аударған. Ол адамның санасы мен мінез-құлқына жүйелі түрде әсер ету деп қарастырылады [82, 568 б.].

Сондай-ақ, бірінші анықтамадағыдай, құқықтық тәрбиелеудің мақсаты, құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің деңгейін көтеру болып табылады, алайда, автор аталған қызметтің негізгі бағыттарын нақтылай кетеді. Оның ішінде: заңды нормаларды сақтау, орындау және пайдалануды қамтамасыз ететін, белгілі-бір позитивті көзқарастарды, пікірлерді, құндылықты бағыттарды, орнатылымдарды қалыптастыру [83, 568 б.].

Құқықтық тәрбиелеу өзінің басты және тікелей мақсаты ретінде жеке тұлғаның құқықтық белгілерін қалыптастыру деп анықтайды. Н.И. Матузов аталған салада басым бағыттар ретінде келесілерді атайды:

- азаматта құқықты дұрыс сезуді, прогрессивті заңи дүниетануды қалыптастыру;

- өзінің құқықтары мен мүмкіндіктерін жақсы білетін, оларды қорғау жөнінде барлық заңи мүмкіндіктерді пайдалана алатын, әлеуметтік белсенді жеке тұлғаны дайындау;

- әділетсіздік пен бассыздыққа жаны қас, заң мен тәртіпті сыйлайтын, құқық бұзушылықтар мен шексіздіктерге қарсы әрекеттерге көмектесетін жоғары өнегелі жеке тұлға тәрбиелеу.

Құқықтық тәрбиенің атқаратын қызметтерінің мәнін Р.Б. Кульжакаева зерттеу жұмыстарында былай түсіндіреді: «Біріншісі заң білімдерін, құқықтық ақпараттану деңгейін кеңейтуге бағытталса, екіншісі – жеке тұлғаның диспозициялық құрылымының құндылықты-нормативті ядросын пайда болуымен, оның құқықтық санасының мінез-құлықтық компонентінің қалыптасуымен, құқықтық құндылықтарды меңгеру және пайдаланумен байланысты; үшіншісі құқыққа сай мінез-құлықты, құқықтық тәртіпті қорғау және қолдауды қамтамасыз ететін құқықтық тәрбиелеу қызметтерінің кешенінде көрініс табады» [84, 135 б.].

Құқықтық тәрбиелеуді жүзеге асыруда аталған бағыттар, тек мемлекеттік билік органдар мен арнайы құзіретті құрылымдар мен тұлғалардың ғана үйлесімді күш жұмсауын талап етпейді. Бұл жерде азаматтық қоғамның, құқықтық қорғау ұйымдарының барлық институттарының, сондай-ақ жеке тұлғалардың құқықтық әлеуметтену үрдісінде қатысатын жекелеген азаматтардың құқықтық тәрбиелеудегі елеулі рөлі туралы әңгіме болып отыр.

«Құқықтық тәрбиелеу» және «құқықтық әлеуметтену» категорияларын ажырату қажет. Құқықтық әлеуметтену жеке тұлғаның құқықтық қатынастарға түсуі, белгілі бір құқықтық білім алу және құқықтық кеңістікте бағыт таба алу қабілетіне ие болу, алынған құқықтық дағдыларды жүзеге асыруын білдіреді. Осы орайда С.Б. Бейсебаева жастардың құқықтық әлеуметтенуі өте күрделі үрдіс. Бір қоғамдық қатынастар жүйесінен екінші жүйеге өтіп жатқан қазіргі кезеңде, құндылықтарда, өзгеріске ұшыраған заманда жастарға әсер ететін мәдениет нормаларының, жүйелі түрде білім беруді және құқықтық тәрбиенің, мінез-құлық нормаларының дұрыс меңгеруінің маңызы зор [19, 27 б.] деп есептейді.

Бұл жағдайда құқықтық әлеуметтену мен құқықтық тәрбиелеу үрдісінің қоғам үшін күтілген нәтижелердің бірлігі жөнінде айтуға болады. Айырмашылықтар келесідей болмақ:

1) құқықтық әлеуметтену тек қана жеке тұлғаның құқықтық қасиеттерін қалыптастыруға байланысты, арнайы өңделген құқықтық әдістер, құралдар, бағдарламалар мен тұжырымдамалар тарапынан жеке тұлғаға әсер ету үрдістерін қамтымайды. Әлеуметтену сұрапыл құбылыс та болуы мүмкін, бұл жерде де жеке тұлғада құқықтық дағдыларын, білім, сенімдерін дамытумен бірге жүреді, алайда, олардың қалыптасуы жеке тұлғаның әлеуметтік ортасымен жүзеге асырылады және жеке тұлғаға қажетті құқықтық қасиеттері жөніндегі қоғам мен мемлекеттің пікірлерімен сәйкес келмеуі де мүмкін;

2) құқықтық әлеуметтену үрдісі, жеке тұлғаның белсенді қатысуын күтеді. Мұнда жеке тұлға үшін белгілі-бір нормаларды, құндылықтарды, бағыттарды, игеру және оларды әлеуметтік мінез-құлықпен бекіту – күнделікті өмірдің ажырамас құрамы, яғни құқықтық тәрбиелеудің қатаң анықталған нысандары мен әдістерімен байланысты емес, табиғи үрдіс болып табылады.

Сонымен, құқықтық әлеуметтену – құқықтық тәрбиелеуге қарағанда, кеңірек түсінік, оның арасында жеке тұлғаға әсер ететін әлеуметтік және құқықтық құралдардың бай жиынтығы бар. Құқықтық тәрбиелеу әсер етуші нақты әдістер мен тәсілдермен анықталған, жүйелі және мақсатты бағытталған сипатқа ие. Бұл үрдістер өзара жоюшы феномендер емес. Құқықтық тәрбиелеу - қызметін жүзеге асыру, әрқашанда жеке тұлғада бар әлеуметтік тәжірибеге арқа сүйейді, оның әлеуметтік ортасының әсер ету ерекшеліктері мен онымен алынған дағдылармен құқықтық білімдерді жүзеге асыру үшін мүмкіндіктерін есепке алады. Құқықтық тәрбиелеу оның қатысушыларының бірлескен күшімен жүзеге асырылады, алайда оның тиімділігі тек жеке тұлғаның өзіне ғана емес, сондай-ақ көбінесе – сауатты құқықтық стратегия, ұйымдарға және құқықтық тәрбиелеудің түрлі нысандарының сәйкес келуіне тәуелді болып табылады.

Құқықтық мәдениеттің қалыптасуымен байланысты барлық құбылыстардың синергетикалығын айтады, алайда, бұл құқықтық тәрбиелеудің мүмкіндігін жоймайды, оны өздігінен дамып жатқан үрдістің өмір сүруінің бір талабы етеді.

Жеке тұлғаның құқықтық санасының қалыптасуы – адамның бүкіл өмірінде жалғасатын, көптеген түрлі факторлармен бірге жүретін, ұзақ үрдіс. Өзінің даму сатыларының әрқайсысында жеке тұлға тек белгілі-бір құқықтық білім, құқықтық тәжірибелерге ие болып, оны жетілдіреді.

Құқықтық тәрбиелеу өзінің негізгі міндеті етіп, жеке тұлғаның құқықтық қасиеттерін дамыту деп, ал нақтырақ айтсақ, оның құндылықты – құқықтық қасиеттерімен тығыз байланыстыларын дамыту деп қояды. Тәжірибелік тұрғыда олар келесідей негізгі талаптарға жауап беру керек:

- жеке тұлғаның құрылымының тұрақты құрамы болу;
- мемлекеттік-құқықтық ақиқатты көрсету;
- жеке тұлғаның құқықтық әрекет ету саласындағы әлеуметтік құндылығын анықтау;

- жеке тұлғаның «зәңи» мазмұнының әрі қарай дамуының ішкі талаптарын дайындау [85, 119 б.].

Осы орайда жалпы тәрбиенің қағидаларын келтіре кетсек:

- Жас азаматтың қоғам алдындағы жауапкершілігін қалыптастыру қағидасы;

- Тәрбиеші-тәлімгердің әкімгердіктен, әміршілдіктен, педагогикалық культтен арылу қағидасы;

- Тәрбиенің индивидтік нысанына басымдық беріп, екінші кезеңде ұжымдық тәрбиеге көшу қағидасы;

- Шәкірттің тәрбиеге құлықтылық дәстүрін қалыптастыру қағидасы;

Осы қағидалар негізінде тәрбиенің мынадай міндеттері шығады:

1) Жас ұрпаққа берілетін тәрбие алдымен мемлекеттік мүддеге қызмет етуі тиіс;

2) Тәрбие – мемлекеттің қауіпсіздігі мен оның күш қуатын нығайтуға ықпал етуі тиіс;

3) Тәрбие – отбасы тәрбиесі мен қоғамдық тәрбиенің біртұтастығын қамтамасыз етуі тиіс.

4) Тәрбие – азаматтық тұлға қалыптастырудың кепілдігін қамтамасыз етуі тиіс [86, 2-5 бб.]

Жеке тұлғаның құқыққа қатынасын сипаттайтын, негізгі құқықтық қасиеттерінің ішінен, Н.И. Тюрина мыналарды бөліп қарастырады: жауапкершілік, құқықпен ниеттестік, әділеттілік, заңдылық, құқықтық парыз, заңды (құқықты) сыйлау сезімдері [85, 119 б.].

Жауапкершілік сезімі деп, жеке тұлғаның өзінің құқықтары мен міндеттеріне саналы түрде қатынас, өзінің әрекеттерін бағалау және түсінуді айтады.

Құқықпен ниеттестік құқықтық нормаларымен келісімге негізделген қатынас, бұл жерде адресаттың нормалармен келісім деңгейі, мұндай келісімнің негізінде жатқан мотивтерге байланысты түрлі болуы мүмкін.

Әділеттілік сезімі жеке тұлғаның мемлекеттік құрылым мен оның құқығының әділеттілігіне ықылас білдіру деңгейі, жеке жеке тұлғаның өзге тұлғалардың құқықтары мен мүдделеріне, өзінің мінез-құлқына жауап бере отыра қатысты әділетті болу деген талаппен, қатынасымен көрініс табады.

Заңдылық сезімі құқықтық жағдайларда құқыққа сай мінез-құлық нұсқасын таңдауды қамтамасыз ететін, көрсетілген бағытта құқықтық ұстанымдарды сақтауға дайындық, жеке тұлғаның тек заңи мінез-құлықты таңдауға, тіпті егер ол адресаттың мүдделеріне дәл осы сәтте жауап бере алмаса да іштей көңіл қою сияқты жеке тұлғаның әлеуметтік-құқықтық психикалық қисынының жағдайы ретінде сипатталады.

Құқықтық парыз сезімі жеке тұлғаның құқықтық құралдардың маңызын түсіну, оларды тәжірибелік қызметте қоғамдық мүдделерді немесе басқа тұлғалардың мүдделерін қамтамасыз етуге дайындық деңгейін түсіну сипатын көрсетеді.

Заңды сыйлау құқық нормаларын оған сенім, сыйлау қатынасымен жеке өзіндік құндылық ретінде қабылдауға негізделген, мінез-құлықты тек заңмен

келісім берілген ниеттер бойынша таңдаумен себептелетін, құқықтық позициялардың ең жоғары, дамыған түрін анықтайтын, жеке тұлғаның құқықтық құрылымының интегральды қасиеті ретінде қарастырылады [86, 119 б.].

Қарастырылған қасиеттердің негізінде жеке тұлға құрылымында өзінің мінез-құлқын құқықтық салада анықтауға мүмкіндік беретін, құндылықты-құқықтық бағыттар кешені орын алады, ол өз кезегінде жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің деңгейінің белгілік сипаттамасы болып табылады. Аталған құқықтық қасиеттердің кәметке толмағандарда қалыптасуы, оның ішкі құқықтық қасиеттерінің, сау құқықтық сана мен құқықтық мінез-құлықтың позитивті бағытының дамуының қажетті талаптары болып табылады.

Құқықтық сананың құрылымдық элементтері, дейді Н.М. Тапчанян, қалыптасу барысындағы әсер етудің тиімді тетіктері болған жағдайда жасанды түрде өзгертілуі мүмкін, деп ойын түйіндейді [87, 7 б.]. Мұндай түйіннің оптимистілігі Архимедтің «Дайте мне точку опоры, и я переверну мир» деген тезисімен түбі бір.

Құқықтық сана мен құқықтық тәрбиелеудің өзара байланысы айдан анық, бірақ, олардың байланыстылығы қатаң емес, өйтпесе құқықтық сананы құқықтық әсер ету өлшемдерімен көтеру мәселесі әлдеқашан шешілген болар еді. Әрі қарай зерттеушінің құқықтық сананың құрылымының кез-келген компоненттерін жасанды өзгерту мүмкіндігі жөніндегі ойы, құқықтық мәдениетті «өзін-өзі қамтамасыз етуші құқыққа сай мінез-құлыққа» жағдай жасау мақсатында, жетілдіру және өзгертудің объективті шындығы жөнінде қорытынды жасауға алып келеді [87, 7 б.]. Соңғы ескертумен келісуге болады, өйткені, құқықтық тәрбиелеудің мақсаты, қандай нысаны жөнінде әңгіме болмасын, әрқашанда құқықтық мінез-құлыққа жағдай жасау, мінез-құлықтың тұрақты бағытталған ниеттерін өңдеу болып табылады.

Зерттеушілер құқықтық тәрбиелеудің түрлі нысандарының (құқықтық оқыту, құқықтық насихат, өз бетімен білім алу) әрекет етуі мен олардың болжамды нәтижелілігін әр-түрлі анықтайды.

Құқықтық насихат (үгіттеу) құқықтық идеялар, көзқарастарды, ресми доктриналарды түрлі тәсілдер арқылы таратудан, жаюдан көрініс табады. Оның арасынан жария дәрістерді, әңгіме, диспут, сөз сөйлеу сияқты негізгі шараларды айтуға болады. Құқықтық насихаттың ерекше нысаны болып, көпшілікке белгілі құқықтық басылымдар – кітаптар, журналдар, брошюралар тарату, онда оқырмандарға күрделі заң сұрақтарына талдаулар беріліп, өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауда тәжірибелік кеңестер беріледі.

Құқықтық білім беру мектептерінде сабақтар дәріс, семинар, брифингтер нысанында өткізіледі.

Өз бетімен білім алу құқықтық білім мен дағдыларды өздігінен игеру үрдісі ретінде, екі аспекті бойынша қарастыруға болады:

- заңнаманы өз бетімен оқу, заңгер-тәжірибеші және теоретиктер құқықтық білімінің деңгейін көтеру үрдісін қосатын, теориялық деңгей;

- жеке тұлғаның заңи тәжірибесін қалыптастыратын, құқықтық ұстанымдарды пайдалану және сақтауға қатысатын тәжірибелік деңгей.

Құқықтық оқыту – түрлі деңгейдегі білім беру мекемелерде (мектеп, колледж, лицей, жоғары оқу орны) жүзеге асырылатын құқықтық білім беру және игеру үрдісі болып табылады. Әдеттегідей, құқықтық оқыту құқықтық әлеуметтену үрдісіндегі қажетті, бірақ маңызды емес элемент ретінде қарастырылады. Біздің көзқарасымыз бойынша мұндай баға беруге лайық емес. Алайда бұған не себеп болғанын анықтауда әрекет жасауға болады.

Біздің елімізде құқықтық оқыту ешқашанда нақты жүйелі сипатта болмаған, ол заң білімінің жоқтығынан немесе мектептегі құқықтық оқытудың жоқтығынын көрініс тапқан жоқ. Мемлекетте орнын басатын құқықтық позициялар анықталмады, ал құқықты оқытуға байланысты қатынастар үнемі өзгеріп отырады.

Құқықтық білім жеке тұлғаның кез-келген мінез-құлықтық актілерін ескертетін, қажетті компонентпен маңызды талаптарын құрайды [86, 116 б.]. Құқықтық білімді бірқатар негіздермен жүйелеуге болады:

а) даму тереңдігіне, дамуына байланысты:

- жүйеленбеген, яғни құқықтың жалпы бейнесі мен идеяларын құрмайтын, жеке, үзілмелі теориялық білімдер;

- жүйеленген білім, әдеттегідей құқықтық оқыту процессінде қалыптасып, құқықтық институттар мен ережелер туралы құқықтық пікірлердің бүтіндігін көрсетеді;

б) көрініс табу пәні бойынша:

- құқық туралы жалпы білім, оны реттеуші және қорғаушы қызметтер, соның ішінде жеке тұлғаның өзі қатысушы болып табылатын қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктері жөніндегі білім;

- ұйымдастырушылық-құқықтық немесе басқа да қызметтерді орындаумен байланысты құқықтық реттеу саласындағы нақты қызметтерді жүзеге асыру үшін қажетті арнайы құқықтық білім;

- кәсіби құқықтық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті кәсіби білім;

- құқық теориясы мамандары мен кейбір заңгер-тәжірибешілер категорияларына тән теориялық білім [86, 116-117 бб.].

Жинақталған тәжірибені қорыта келіп профессор Л.К. Керимов ұйымдастырылған тәрбие жұмыстарынан төмендегі әдістемелік жүйені ұсынады.

1) Құқықтық тәрбие беруде оқушылардың жас және өмір тәжірибелерін ескеру және шаралар ғылыми принциптер негізінде ұйымдастырылуы тиіс.

2) Мектептегі сабақтардың, сыныптан тыс жұмыстардың праволық білім мен тәрбие берерлік мүмкіндіктерін нәтижелі пайдалану.

3) Ішімдікке, нашақорлыққа қарсы күресуде жұртшылықты, ата-аналарды, қоғамдық ұйымдарды, дәрігер-нарколог өкілдерін жұмылдыру, жасөспірімдерді осы жағымсыз істерге тартушы адамдарды тауып, жазаға тартуға үлес қосу.

4) Оқушылар арасында ішімдікке, нашақорлыққа бейімі бар жасөспірімдерді анықтап, анонимді түрде дербес жұмыстарын жүргізу және алғашқы емдік шараларды қолдану

5) Оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне бақылау жасау [36, 15 б.].

Республика мектептерінде құқықтық білім беру саласын арттыру, жасөспірімнің ізденушілік, танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда құқықтық тәрбиенің кейбір нысандары – құқықтық лекториялар, кинолекториялар, жасөспірімдердің заңтану мектептері, құқықтық факультативтер, «құқықтық білім» дебаттары, құқықтық білім олимпиадаларын ұйымдастыру жұмыстарын орындау әлі де жетіліп, жаппай орындалып жатқан жоқ. Оның бір себебі жоғарыда айтылып кеткеніндей, білім мен тәрбие беру жүйесінің және мектеп оқушыларына құқықтық тәрбие беру бағдарламасының жүйеленбеуі салдарынан туындап отыр. Осы мәселені ұйымдастыру мақсатында құқықтық тәрбиенің тиімді нысаны ретінде мынандай бағдарламалық әдісті қолдану нәтижесі маңызды болмақ:

- құқықтық лекториялар: мектептегі жасөспірімдерді еліміздің заңдарына және халқына деген құрмет сезімін білдіруге тәрбиелеу, құқықтық білімді насихаттау мақсатында бір жылдық жоспармен дәріс тақырыптары, «құқықтық мәдениет», «құқықтық сана және демократиялық қоғам», «жеткіншек шақ және құқық», «жастардың құқығы мен міндеттері», «азаматтық, қылмыстық және еңбек заңдары» және т.б. сияқты маңызды мәселелер төңірегінде жүргізу;

- кинолекторияларды жеткіншек жастағы балалар үшін ұйымдастыруда кинофильмдерді көркемдік, хроникалық-құжаттық, нормативтік-құқықтық сюжетте тандап, мінез-құлық, құқықтық тәрбиеге байланысты оқиға желісін оқушылармен талқылау, олардың түсінігін анықтау сияқты бағытта жүргізу оқушылардың құқықтық білімі мен сана сезімін адамгершілік тәрбиесін қалыптастыруға септігін тигізеді;

- жасөспірімдердің заңтану мектептері жас жеткіншектерді құқық пен еңбек, азаматтық және қылмыстық заңдар жайлы біліммен хабардар ету мақсатында мұғалімдер басшылығымен, құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен бірігіп жүргізілетін семинарлар және тәжірибелік сабақтар арқылы түрлі тақырыптық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге болады;

- мектеп оқушыларына құқықтық тәрбие берудің келесі бір тиімді нысаны ретінде құқықтық білім факультативтерін пікір-талас (дебат), олимпиада, кештер, сайыстар, әңгіме тақырыптарын жүргізуді айтуға болады.

Сондай-ақ, құқықтық тәрбиелеу мәселесі жеке тұлғаның дамуымен өзара тығыз байланыста болатынын айта кету керек. Бүгінгі таңда, қоғамда рухани-өнегелік тәрбиелеудің жетілдіру сұрақтарына көп назар аударылады. Құқықтық білім беру жүйесі әлемнің құндылықты қатынастарын қорғайтын, заманауи жаһандық мәселелерді шешуге, қатысуға, әлеуметтік қоқан-лоққыларға қарсы тұра алатын жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталуы керек.

Сондықтан да, құқықтық тәрбиелеуді жүзеге асыру құқықтық білімді қалыптастырумен ғана байланысты, нақты-тәжірибелік сипаттағы шаралармен шектелмейді. Жалпы сипаттағы бағыт ретінде құқықтық тәрбиелеу этикалық, діни, мәдени, психологиялық және өзге де дәстүрлі тәрбиелеумен тығыз байланысты. Аталғандар өздерінің жиынтығымен заңдылықтың, құқықтық тәртіптің бекуіне, құқықтық мәдениеттің жоғарылауына септілігін тигізеді. «Құқықтық тәрбиелеудің барлық үрдісі, - дейді Н.И. Матузов, - бүгінгі таңда

аталған мақсаттарға жетуге, жақсылық жамандықтан, құқықты құқық еместен, әділеттілікті әділетсіздіктен қорғауға қабілетті жеке тұлғаның жоғары еріктілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталуы керек, деп ойын бекітеді» [81, 255 б.].

Жеке тұлғаны рухани-өнегелік тәрбиелеу, тәрбиелеу мен балаларды оқытудың бір бағыты ретінде білім берудің мынандай маңызды міндеттерін шешумен байланысты:

- өзіне жалпы адамзаттық идеялар мен қағидаларды, ұлттық-мәдени мұралардың ең жақсы үлгілерін үйлестіретін кәметке толмағандардың дүниетанымдық тұғырын қалыптастыру;

- Қазақстанда тұратын түрлі ұлт азаматтарының тарихи тағдырларының сезімдерінің ортақтылығын дамыту және бекіту;

- түрлі этникалық, нәсілдік және діни топтардың өзіндік мәдениеттерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтап қала отырып, мәдени интеграция шеңберінде жалпы қалаулар, идеяларға ұмтылу;

- жеке тұлғаның жоғары өнегелік-этникалық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту;

- өздігінше және әмбебап ойлаушы адамды адамгершілік құндылық негізінде тәрбиелеу т.б. міндеттерін шешумен байланысты болу керек.

Осы орайда айта кететін бір жәйт, халықтың дәстүрлі рухани мұрасының көне нұсқасын ұрпаққа үйрету – бүгінгі таңда қажет-ақ. Халқымыздың ғасырлар бойы қолданған озық тәрбиесінде негізгі түйін – сыннан өткен салт дәстүрін педагогикалық тәжірибеде қолдану. Әр халықтың жас ұрпақ тәрбиелеудегі өзіне тән мәдени мұрасын оқу-тәрбие үрдісіне енгізудің ықпалы зор. Еліміздің ежелден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық өнерінің болмысын тану, оның озық үлгілерін пайдалану ұрпақ тәрбиелеуде өмір талабына сай демекпіз. Қазақ әдет-ғұрып құқығындағы Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, Тәуке ханның Жеті Жарғысы атанып кеткен заңдарында өрнегі өшпес өнегелі баптар берілген. Соның ішінде Жеті Жарғы көшпелі елдің ел билеу заңына айналды. Өйткені өзіне дейінгі жарлықтарға қарағанда қатал кесім, қанды өлімге тыйым салынып, жазалары барынша жеңілдетілді.

Жарғының екінші саласында үй ішілік тірліктегі сыйластық, байланыстылық, әке мен бала, ене мен келін арасындағы қарым-қатынас, үлкен мен кіші арасындағы сыпайыгершілік, ата-анаға деген құрмет, жастарды тәрбиелеу, баулу сияқты инабаттылық, имандылық шаралары қарастырылды. Өйткені «баланы жастан» дейтін қағиданы қатты ұстанған халқымыз ұл-қызын ибалылыққа үйретіп, имандылық қасиетке икемдеп отырған ғой [88, 72,154 бб.]. Мәселен, ата-анасына тіл тигізген ұлды мойнына құрым байлаған күйі қара сиырға теріс мінгізіп, өзін қамшымен сабап, ауылды айнала шапқылатады, ал қыз баланы қол-аяғы байланып, анасының билігіне беріледі деген ережесі ата-ананы сыйламаған ұл мен қызды бүкіл халықтың көзінше масқаралап, ұялту жазасы арқылы өскелең ұрпаққа тәрбие ретінде көрсету деп түсінеміз.

Ендігі жерде қазақ халқын оқу білімге, мәдениетке үндеп, халық ағарту саласында көп еңбек сіңірген бірқатар қазақ демократ ағартушыларының ой-пікірлерін келтірсек. Халқымыздың аса көрнекті ағартушылары - Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов өсер ұрпаққа

ұлттық тәлім тәрбие беруде қосқан үлестері мол. Мысалы, Ы. Алтынсарин мектепте ана тілін оқытуға ерекше мән берді. Балаларды халықтық дәстүр, аңыз, әңгіме, мақал-мәтел негізінде оқытып тәрбиелеуге көңіл бөлді. Ол өзінің хрестоматиясында ауыз әдебиеті арқылы жастарды ерлікке, өнерге, жақсы адамгершілік қасиеттерге баулитын үлгілерді енгізді. Ал Абай:

Түбінде баянды еңбек егін салған,

Жасынан оқу оқып білім алған.

Би болған, болыс болған мақсат емес,

Олардың бұдан өзге бәрі жалған, - дей келе «білімдіден шыққан сөз талаптыға кез болса екен» - дейді. Абай жастардың дүниетанымдық белсенділігін арттыруға тырысады. Шәкәрім «Өнер ғылым үйренсең еңбек етіп, Мазаң болмай елдікке жетер қолың – деп, білім – ғылым арқылы адамдардың сана сезіміне, наным-намысына, іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына әсер ету арқылы қазақ халқын жақсартуды мақсат етеді. А. Байтұрсынов тәрбиелік тағылым аса зор жәйттің бірі – тіл тәрбиесі, жас ұрпақты ана тілінде уызынан жарытып тәрбиелеу мәселесін қозғайды. Ұлттық салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен суырылып, жан-жақты адам болып өсуінің басты шарты, қай жұрттың баласы болмасын алғашқы өз тілінде сауатын ашпайынша, дұрыс кемеліне келе алмайды дейді [89, 37, 45 бб.]. Мұның барлығы егеменді елімізге қажетті тәрбиенің мақсаттары мен міндеттерін, ұстанымдары мен қағидаларын белгілеуде қатерлі адасушылықтардың етек алуының алдын-алуда ұлттық тәрбиенің орны ерекше екенін көрсетеді.

Тұрғындардың құқықтық мәдениеті, санасы мен құқықтық ақпарат алу деңгейін көтеру, экономикалық бағдарламаларды құқықтық қамтамасыз етудің тиімділігі мен заңдылықты, құқықтық тәртіпті нығайтуды күшейту мақсаттарында Қазақстан Республикасы Президенті «ҚР жалпы құқықтық оқытуды ұйымдастыру шаралары» туралы 1995 жылы маусымда қаулысы [90] қабылданды. Бұл қаулы бойынша жалпы құқықтық оқыту азаматтарды құқықтық тәрбиелеу және жаппай насихаттау жүйесі ретінде қарастырады. Жаппай құқықтық оқытудың мақсаты, бірінші кезекте азаматтардың құқықтық мәдениетін көтеру және заңды сыйлау дәстүрін қалыптастыру болып табылады.

1996 жылы 13 мамырдағы №591 ҚР Үкіметінің Қаулысы «1996-1998 жылдары ҚР жалпы құқықтық оқытудың кешенді бағдарламасы» [91] бойынша 1-ші сыныптан бастап «Өнеге және құқық негіздері» пәнін міндетті етіп енгізу жөнінде шешім қабылданған болатын. Бұл пән жалпы білім беру мектебінде барлық оқу үрдісінде құқықтық білімнің ақырын тереңдеуі, оның үзілмей, әрі қарай берілуін қамтамасыз етуі керек болатын.

Әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, адамның құқықтарын жариялап қоя салу жеткіліксіз, олар қоғам дайын кезде ғана жүзеге асырыла бастайды.

Қазақстан Республикасы оқып жатқан жасөспірімдерді адамдардың құқықтарын сыйлауға тәрбиелеу бойынша жүргізілетін жұмыстар үшін қолайлы жағдайлар жасауға талпынып, бірінші қадамдар жасауда. Өкінішке орай, біздің мемлекеттегі білім берудің қазіргі тәжірибесінде адамдардың құқықтарын оқытудың қандай-да бір жүйесі жөнінде айту қиын, педагогикалық болсын, заң әдебиеттерінде болсын, ғылыми-әдістемелік журналдарда болсын

бұл мәселе әлі күнге дейін өзінің дамуын тапқан жоқ. Халықаралық нормаларға сәйкестендірілген бала құқықтарын оқыту сұрақтары бойынша қоғам, мұғалімдер, ата-ана үшін танымал ұсыныстар жоқтың қасы.

Бүгінгі таңда Қазақстанда мектепте құқықты оқытуда көптеген мәселелер бар. Олардың ішінен келесілерді атауға болады:

Құқықтық оқытуды ұйымдастыруда ғылыми теориялық тұрғыдағы үрдістердің жеткіліксіздігі, ол өз кезегінде материалды ұсынудың нысандары мен әдістерінің көп түрлілігіне алып келеді, ол бір жағынан жаман емес болғанымен, эксперименталды тексеру мен ғылыми дәлелдерсіз мектептерде тереңдетіліп оқылып жатқан курстар, оқулықтар, құралдар көбейіп кетті; құқықтық білім беру бойынша тұрақты оқу курстарының жоқтығы; педагогтарды сәйкесінше дайындаудың ұйымдастырылуының жеткіліксіздігі; құқықтық білім беруге біркелікті талаптардың болмауы; оқытудың жеткіліксіз ниеттеріне алып келетін, бірқатар оқулықтардың оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келмеуі.

Тұлғаларды құқықтық тәрбиелеуді ұйымдастыру қоғам мен мемлекет тарапынан жауапкершілікті қатынасты талап етеді. Біздің елімізде құқықтық тәрбиені жүзеге асыратын мемлекеттік органдар жүйесі қалыптасқан: кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия, тұрғындарды әлеуметтік қорғауды басқару органдары, білім беру органдары, қорғаншы және қамқоршы органдары, жастар істер бойынша органдар, денсаулық сақтау, еңбекпен қамтамасыз ету, ішкі істер органдары болып табылады.

Біздің көзқарасымыз бойынша құқықтық тәрбиелеу үрдістеріне заманауи ақпараттық ортаның әсер етуі жөніндегі сұрақ ерекше назар аударуға лайық.

Заманауи ақпараттық орта, күмәнсіз, жас буынның, соның ішінде кәмелетке толмағандар құрайтын бөлігінің құқықтық санасына үлкен әсерін тигізеді.

Заманауи жасөспірім жүрген ақпараттық орта, көп жағдайда жалған құндылықтар, қатыгездікке, біреудің қолына қарауға, прагматизмге бағыттайтын мінез-құлықтық орнатылымдар қалыптастыруға септігін тигізеді, оның нәтижесінде жеке тұлғаның нормативті негізі деформацияланып, криминалды иммунитетін төмендетеді. Желідегі таратылып жатқан есірткі, жезөкшелік, лаңкестік жөніндегі ақпараттарды талдау, девиацияның алдын алушы әлеуметтік пайдалы емес ақпараттардың бағытталуының басымдығын көрсетеді.

Ғалымдар және сандық технологиялар қоғамның түрлі бағасын ала отырып, күнделікті өмірдің бөлігіне айналуда. Философтар, адам өзінің мәнін, ұқсастығын жоғалтты, ал жаңа технологиялар бұл үрдісті сананы трансформациялаудың түрлі құралдарын тәжірибеден өткізуге мүмкіндік бере отырып, тездетеді.

Педагогтар заманауи жеке тұлғаның бойындағы ақпараттық технологиялардың ашатын мүмкіндіктеріне, бірінші кезекте, оқыту және дамыту саласында заманауи сандық оқу ресурстарын меңгеруіне назар аударуда. Ірі қалаларда он-лайн режимінде барлық қалаушылар білім алуына

мүмкіндігі бар, ішінде мүгедек-балалар да, алыс қалаларда тұратын, ТМД елдерінің балалары да болуы мүмкін.

Осыған байланысты, әлеуметтік зерттеулер Ғаламшардың білім беру аспектісін балалар соңғы орынға шығарады. Ал, құқықтық ақпаратқа байланысты келсек, оған деген сұраныс деңгейі кәметке толмағандар пайдаланушылардың арасында өте төмен. Психологтар, компьютерге тәуелділікті (ғаламшарға тәуелділік, ойын құмарлық) көрініс табуын ескертеді. Ең біріншіден, мұндай жағдайға балалар тап болады: өзінің өмірдегі мәселелерін виртуалды ақиқатқа аударып, шынайы өмірде жеткіліксіз болған қарым-қатынас, түсіну сияқты эмоционалды заряд алып, жағдайды басқара алады – «мектептегі сабақтардан ғана емес, өмірдің сабақтарынан қашқақтайды». Компьютерлік тәуелділікке бүгінгі таңда қатынастар түрлі: мәселе жағдайын ашық көптіру мен компьютерлік синдром айналасындағы жағдайларды қысудан бастап, әнгіме пәнін менсінбей, елемей жоққа шығаруға дейін. Алайда ақпараттық технологиялар жеке тұлғаның құқықтық әлеуметтену үрдісіне қосылып қойды деген анық айғақты жоққа шығаруға болмайды. Мұны жаман, немесе, жақсы деп кесіп айтуға болмайды. Жәй ғана мұнымен санасу керек және жаңа технологияларды игеру бәсекеге қабілетті жеке тұлғаның қалыптасуының негізгі және ажырамас талабы болып табылатынын еске ұстау керек, ал қоғам мұндай әлеуметтенудің мазмұны, бағыты және нәтижесіне әлеуметтік жауапкершіліктің бір шетін өз мойнына алады.

Құқықтық тәрбиелеу құқықтық тәжірибемен байланысты және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінің сабына тұруы керек. Осыған байланысты ғалымдар оның мақсатының жақын, аралық және соңғы түрлерін бөледі. Біріншісіне құқықтық білім жүйесінің қалыптасуын, екіншісіне құқықтық сенімнің қалыптасуын, үшіншісіне – құқыққа сай мінез-құлықтың ниеттерімен әдеттерінің қалыптасуын жатқызады.

Қазіргі уақытта құқықтық тәрбиелеу қызметі жүйелі, қол жеткізген теориялық (заңи, педагогикалық), жеке тұлғаның және жалпы қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің қалыптасуы бойынша жинақталған тәжірибені есепке ала отырып, кешенді жүзеге асырылуы қажет. Кәметке толмағандарды құқықтық тәрбиелеуді ұйымдастыру формальды, декларативті сипатта болмау керек, керісінше оның нысандары мен әдістері өскелең ұрпақтың мүдделерін ескеріп, олар үшін қызықты және жастардың қызығушылықтарына бағытталуы керек. Заманауи ақпараттық технологиялар мен құқықтық тәрбиелеу қызметтерін сауатты түрде пайдалану, құқықтық тәрбиелеудің барлық нысандарының, құқықтық насихатында, құқықтық оқытудың да, өз бетінше білім алудың да тиімділігін күшейтеді.

3.2 Құқықтық тәрбие құқықтық мәдениетті дамытудың негізгі факторы ретінде

Құқықтық мемлекеттің теориясы заңның үстемділігі мен оның әлеуметтік өмірді реттеуші ретінде тануға негізделеді. Бұл рөл заңға жай ғана құрметтен

гөрі маңыздырақ және жан-жақты. Адамдардың заңға қатысты қатынасы қандай болса да, соңғысы олар үшін кез келген істің бастауы болып табылады. Бұл заңның түрлі құқықтық қатынастардың барлығына түрлі жағдайлар мен реттеу ережелерін қоятындықтан ғана емес, ол рұқсат береді және бермейді, осы арқылы «жалпы ойынның ережелерін» жасақтайды.

Әлеуметтену феноменін зерттеудің мақсаты индивид қоғамда қалай тұлға болып қалыптасатындығын зерттеу болып табылады. Әлеуметтену индивидтің қоғамға кіру қабілеті мен мүмкіндігін ғана анықтап қоймайды, сондай-ақ қоғамның тұтастығын, жаңару потенциалын, дамуын, сәйкесінше, күн көруін де қамтиды.

Психология, антропология және әлеуметтану әлеуметтенуді зерттейтін үш пән болып табылады. Психологтар тұлға құрылымына немесе субъект идентификациясына баса назар аударады [92].

Антропологтар әлеуметтену феноменіне белгілі бір мәдениет қарайды, соңғысын бірдей құндылықтар жүйесін, «ойлау, сезіну, әрекет ету әдістерін», әрекет нормаларын қабылдайтын адамдар шоғыры деп біледі. Жаңа қоғамға берілген осы жалпы нормалар қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығын қамтамасыз етеді [93].

Әлеуметтанушылар да антропологтар сияқты әлеуметтенуге қоғам тұрғысынан қарайды. Әсіресе, әлеуметтендірудің агенттері ретінде рөл ойнайтын тұлғалар немесе институттардың нормалар трансмиссиясы, әрекет моделі терминдерінде жақсырақ анықтайды. Олар да әлеуметтенуді субъектілерді әлеуметтік рөлдерге үйрететін немесе әлеуметтік дағдыларды қабылдауға қатысты терминдермен қарастырады [94].

Құқықтық әлеуметтену – күрделі процесс. Заңгерлер, антропологтар нормалар мен құқықтық жүйе институтын зерттеумен айналысады. Құқық – қызмет пен әрекетті талап етілген қағидалармен бейбіттен дірудің бір әдісі болып табылады [95].

Басқа заңгерлер құқық әрекеті билік тарапынан барлығына қаратылған бұйрық, талаппен анықталады дейді. Ешкімге заңға білместік желеуімен бағынбауға рұқсат берілмеген. Бірақ заңды білу әрбір адамның өз құқығын қорғауға мүмкіндік береді [96].

Императивті және диспозитивті құқықтық норманың екі аспектісі қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастыруда түрлі әсер етеді. Бірақ құқықтың түрлілігі сондай, бұл аспектілердің әсерімен өзгеріп кетпейді. Құқықтық мәдениетті зерттеу қылмыстық құқықтың репрессивті шараларына және әділет үлгісіне ғана қатысты емес, азаматтық құқық, міндеттер мен мүмкіндіктерге де қатысты болуы шарт.

Құқықтық мәдениеттің негізгі көрсеткіші құқықты білу болып табылады. Түрлі мемлекеттерде адамдардың құқыққа қатынасын зерттейтін әр қилы зерттеулер жүргізіліп отырады. Осылайша жетпісінші жылдары Кеңес одағы мен Еуропа мемлекеттерінде құқықты білуге қатысты зерттеулер жүргізілді. Сонда поляк зерттеулері құқықты түсінуге қатысты [97], венгер зерттеулері [98] құқықты білу мен жеке тұлғалардың сотқа шағымдары туралы болған. Ал

кеңестік ғалымдар өз сараптамасын индивидтің социалистік құқыққа құрметін арттыратын факторларын назарға алған.

Қазақстанда соңғы уақытта құқықтық сананың түрлі аспектілерін зерттеуге байланысты, құқықтық және адамгершілік сананың өзара әрекетін түсінуге қатысты көптеген еңбектер жариялануда [99].

Белгілі бір әлеуметтің құқықтық мәдениетін зерттеу үшін индивидтің құқықты, оның мотивтерін, мақсат, қалыптарын қабылдауын қарастыру керек. Мұнда маңызды рөл құқықтық білімге беріледі. Ақпараттану құқықтық жетілдіруді қамтамасыз ететін негізгі каналдардың бірі болып отыр. Жинақталған ақпаратты және құқықтық білімді құқықтық сенім мен ұстанымға айналдыру, құқыққа сай әрекет ету әдеттері, құқықтық білімге сай әрекет етуге дайындық, яки заңға сәйкес әрекет етудің негізі болып табылады. Өз құқығын қолдану, міндеттерін орындау, құқығы бұзылып жатқан жағдайда оны қорғай білу қабілеттеріне алғышарт болып табылады.

Қоғамдық қатынастардағы терең өзгерістер қоғам санасындағы, жекелей алғанда құқықтық санадағы өзгерістерге себеп болды.

Сауалнамаға қатысқандардың көп бөлігі үшін, олар үшін бүгінгі таңда негізгі құқықтар болып қауіпсіз өмір, денсаулықты сақтау және тегін медициналық көмек құқығы, адам ар-ожданын сақтау құқығы, аналық пен дұрыс өмір үшін кіріс құқығы саналған. Жалпы алғанда, өмір сүрудің қажетті деңгейін қамтамасыз ететін экономикалық құқықтар алға шыққан, ал қоғамды демократияландыруды қамтамасыз ететін құқықтарға аса мән берілмеген. Бұл құқықтар игілікті өмірдің физикалық тұсын қамтиды, алайда рухани тұсына да қатысы бар, дәл осы құқықтар бұзылып жатыр және бұзылудың қаупі төнуде.

Бүгінгі таңда қылмыс өсуде, Қазақстан халқының көп бөлігінің өмір сүру деңгейі төмен, құқық бұзушылық жиі орын алады, еңбекпен қамту мен дұрыс төлемақы кепілдігі жоқ. Өкінішке орай, әлі күнге дейін Қазақстанда заң адамдардың әрекетін қадағалайтын, олардың әрекеттерінің шегін анықтайтын, олардың заңды мүдделерін қорғайтын нақты қызмет етіп отырған құқықтық кеңістік орнаған жоқ. Қазір ақша, биліктік орын, туыстық қатынас және т.б. күші басымдырақ болып отыр. Адамның жоғарғы шені немесе жеке байланыстары заңның алдында көлбегейлеп жүруге мүмкіндік беретін жағдайлар қаншама. Шенеуніктердің заңсыздық пен паракорлықпен күресі аса нәтижелі емес. Осының барлығы адам құқығы мен бостандығының құнын көк тиын етеді. Құқықтық қорғау жүйесін бекіте түсу қажет. Құқықты қамтамасыз ету жүйесін біртіндеп халықаралық стандарттарға сәйкес ету қажет.

Қазақстандағы құқықтық жүйенің тиімсіз екендігін сауалнама сандары айтуда. Азаматтар өздерін заңмен қорғалған деп есептемейді. Сауалнамаға қатысқан әрбір 4-ші адам біздің елде құқықтар мүлдем сақталынбайды деп есептейді. 70%-ы олар қашанда жүзеге асады деп есептемейді. Тек аз ғана бөлігі (4%) өздерін толықтай заңмен қорғалған деп есептейді. Тәуелсіздік жылдарында елдің өркениетті қызмет етуі үшін көптеген заңдар қабылданды, алайда оларды жүзеге асыру механизмі кешігуде, заңның алдында барлығы бірдей қағидасы сақталмауда.

Берілген зерттеулердің негізінде мына мәселені түсінуге болады, адамдардың құқықтық сауаттылығы мен олардың заңдарды білу қажеттілігі арасындағы белгілі бір тәуелділік. Күнделікті өмірде жиі тоғысқандықтан мазмұны көпшілікке жақсы белгілі және мазмұны көпшілікке белгісіз заңдар да бар.

Адамдар заңды неғұрлым нашар білсе, өздеріне кепіл етілген құқықтар мен мүмкіндіктер көлемін қолдана алмағандықтан қиын жағдайларда көмексіз қалады. Құқықтық сауаттылық деңгейі көтерілген сайын билік емес, заң қоғамды реттеуші күшке айналады.

Халықты бұқаралық ақпарат құралдары арқылы құқықтық ағарту қоғамның құқықтық мәдениеті мен санасын дамытуға мүмкіндік береді.

Заңдар Конституциядағы мәселелерді түрлі құқықтық реттеу салаларына қатысты нақтылайтын болғандықтан, бұл заңды құбылыс болып табылады. Конституция мен басқа да заңдардың адам құқығының кепілі ретіндегі эксперттік бағаның төмен болуы, құқыққа деген сенімнің жоқтығын көрсетеді. Конституция тиімділігін «орташа» деп тек әрбір төртінші адам, ал заңдарды мамандардың үштен бірі ғана бағалаған. Егер «төмен» және «ешқандай» бағаларын қосатын болсақ, екі жағдайда да 50% экспертзаңнаманың адам құқықтарын бұзуға байланысты күресті теріс бағалағандығын көреміз. Алынған мәліметтер қазақстандық қоғамда құқықтық еркіндік дәрежесінің төмендігін көрсетеді.

Құқық бұзушылықтың жоғарғы көрсеткіші құқықтық ригоризмнің жайылғандығын, көпшілік тұрғындардың қылмыспен күрес шараларының қаталдана түскендігін және өлім жазасының сақталғандығын қалайтындығын көрсеткен. Көптеген адамдар өз ортасындағы адамдардың құқықбұзушылық әрекеттерге немқұрайлы қарайтындығы, жеке бастарының құқық талаптарына селқос қатынасы құқықтық бағыттардың тұрмыстық деңгейдегі сәйкессіздіктерін көрсетеді.

Алайда барлық жайтты тек құқықтық сананың төменділігімен түсіндіріп қана қоюға болмайды. Өйткені құқықтық сана психологиялық интеллектуалдық құбылыс ретінде нақты қолданыстағы заңнамалық норма мен категориялар негізінде қалыптасады. Егер бүгінгі таңда көптеген қазақстандықтар салық төлуден жалтарып отырса, оған заңнаманың үйлесімсіздігі, Салықтық кодекстің кереғарлығы, салықтық салымның жоғарылығы себеп. Бұл мәліметтер симптомдық болып келеді, өйткені олар республикалық фискалдық және қаржылық жүйенің тиімсіздігін көрсетеді. Бұл мемлекет экономика саласында «ойын ережесін» қайта қарастыруы қажет екендігін көрсететін белгі болып табылады. Сондай ақ салық салу мен несие беру заңнамалық негізін жетілдіру қажеттігіне нұсқауда. Халықтың құқықтық сана деңгейін көтеру үшін заңнамаларды жетілдіру қажет, көптеген әлеуметтік-экономикалық және моральдік-психологиялық сипаттағы кемшіліктерге нұсқау қажет.

Бүгінгі таңда биліктің барлық тармақтарын жергіліктіден жоғарғы құрылымдарын «ашық» ететін уақыт жетті. Ашықтық тек қоғамдық бақылау мен тәуелсіз баспаны қалыптастыру арқылы ғана жүзеге асады. Либералды,

адам құқықтарын құрметтейтін саяси жүйе іскерлік сын практикасын, ақпаратпен еркін аламасуды кеңейтіп, бекітуі тиіс.

Қазақстанда құқықтық мемлекеттің орнауы мен азаматтық қоғамға кедергі көптеген факторлар бар, олардың ішінде ең маңыздысы оның азаматтарының консервативті санасы болып келеді. Көптеген сауалнамалық зерттеулер көрсеткендей, Қазақстанның аға буынының өкілдері азаматтық қоғам құндылықтары мен құқықтық мемлекет құру және сәйкесінше жоғарғы құқықтық мәдениетті қалыптастыруға оң көзқараста еместігін көрсетіп отыр.

Адамдардың санасының деңгейі әрекет белсенділігі, жекеменшік, азаматтық қоғам, кәсіпкерлік, таңдау еркіндігі секілді нарықтық жүйе атрибуттары, өмірге қанағаттанушылық, бүгінгіні бағалау, ертеңге үміт секілді әлеуметтік көңіл күй көріністері арқылы анықталды.

Практика барлық мемлекеттер үшін шиеленістерді шешетін әдісті таба алған жоқ, сірә таба да алмас. Бірақ қалай болғанда да теңдік, еркіндік, әділеттілік, адамгершілік қағидаларына негізделетін жалпы адамзаттық құндылық нормаларын басшылыққа алатын механизм ең маңыздысы болуы қажет.

Зерттеу көрсетіп отырғандай, қалалық тұрғындар үшін ауылдықтарға қарағанда нарықтық жүйе көп қиындыққа соқтыруда. Нарыққа қатысты қалалықтардың қатынасын үшке бөлуге болады:

1. нарықтық реформаларды пайдалы және қажет деп санайтын топ. Олардың ісі алға басуда (4.7%);

2. экономикалық өзгерістерді пессимистік тұрғыда қарсы алатын адамдар, көбіне бұл өзгерістер олардың салын суға батырып, шарасыз жағдайда қалдыруда (32%);

3. Реформаны байыпты деңгейде сынаушы тұлғалар. Олар оптимистік рухта, қиындықтар мен қатар оң өзгерістер де бар екенін айтады. Өмірлерінің эмоционалдық фоны берекетті десек те болады (63,3%) [100].

Келтірілген нәтижелер мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

Адамдардың менталитеті экономика секілді тез өзгеріске түсе алмайды. Көптеген тұрғындар нарықтық қатынастарға дайын емес, өйткені бұған дейін олар қатаң деңгейдегі бақылау астында болған. Нарыққа өтіп, азамат мемлекет қарамағынан босанып еркіндікке шықты, бірақ оның бойы өзіне ғана арқа сүйеуі тиіс бұл еркіндікке әлі үйренбеген еді. Нарықтық жүйе индивидуализм, жаңа ой, кәсіпке жақын болуды талап етеді, әрі әлеуметтік және меншіктік таптық бөлініске әкеледі. Ол жалпы санада әділетсіздік ретінде қабылданады.

Бүгінгі таңда адам еркін, бірақ заңсыз жолдармен табыс табуға кірісу арқылы қоғам үшін қауіпті болуы да мүмкін. Жалпы алғанда халық нарықтық өзгерістерге қарсы емес, алайда оның жемісін аз бір топ қана көріп отырғандығы қынжылтады. Мысалы, жекешелендіру, жерге жеке меншік орнату, барлық өндірістік жеке тұлғалардың қолына, шетелдіктерге өткізу, акциялаудың жабық формасы, банктік жеңілдікті несиелер беру мәселелері бойынша біркелкі пікір жоқ. Шенеуніктердің парақорлығы мен қылмыстың өсуі де халықтың наразылығын арттыруда. Көпшіліктің пікірі бойынша мемлекет қылмыстық топтарға қарсы қауқарсыз болып отыр.

Өкінішке орай, заңда көрініс алған еркіндік идеясы қаншама онжылдықтар өтсе де, көптеген қазақстандықтар үшін қорқытушы фактор болып отыр. Тоталитарлық күшті жүйенің астында өмір сүріп үйреніп қалған адамдар үшін еркіндік далада қалған адамның күйімен бірдей болып отыр. Еркіндіктің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын өзіндік дербес шешім қабылдау мәселесі олар үшін қорқынышты факт болып отыр. Сондықтан да олар үшін экономика мен сауданы бақылау олар үшін қалыпты жағдай болып табылады.

Қоғамдық санада орын алып жатқан құбылыстарды теориялық тұрғыда ой елегінен өткізу, қоғамның құқықтық мәдениеті мен оған әсер етуші факторлардың динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. А.В. Оболонский деген орыс ғалымы ресейліктерге тән сана сипаттарын анықтап, консервативтік сананың мынадай түрлерін көрсеткен [101]:

- түрлі көрініс тапқан антитұлғалық әлеуметтік қалып: әлеуметтік әділдік желеуіндегі «теңестіру», адамның жеке пікірі есепке алынбайтын, өз еркінен тыс бір ортақ іске тартылатын «ұжымдық сияқты» сана. Ортадан бөлінгенде тәрк ету орын алады;

- әлеуметтік-мемлекеттік кешеннің толыққанды болмауы, өзгерістерден қорқу. Ол сананың түрлі деңгейінде, түрлі әлеуметтік ортадағы екі фактордың қиылысу нүктесінде пайда болады: мемлекеттік жүйенің кесірлігін, нашарлығын, перспективсіздігін түсіну және өзінің осы жүйеге байлаулы екендігін білу, сәйкесінше, оны өзгертуге деген құлшыныс мінсіз болмаса да, қалыптасқан үйреншікті тұрмыс жүйесін қирату, яки өзіне қауіп туғызу дегенге саяды. Бұл кешен тек игілікті жағдайдағы ғана емес, өзгеріс оң нәтиже беретін ортада да қалыптасқан, алайда оған тәуекел жетіспеуде. Бай-қуатты болмаса да, артық тер төкпестен өмір сүруге мүмкіндік беретін мемлекеттік қамқорлық әлі күнге дейін көптеген тұрғындар үшін тартымды болып табылуда;

- тұлға әрекетінің реттегіш тетігі болып табылатын адамгершілік құндылықтарының жетіспеуі. Посттоталитарлық жүйеде бұрынғы дәстүрлі құндылықтардың маңызы жоқ;

- биліктің квазиэтатизмі және фетишизмі. Ондағы ой барлық қоғамдық құрылысты ұстап тұрған күш саяси мемлекеттік билік дегенге саяды. Заңның адам құқықтары мен оның заңды мүдделерін қорғайтынына сенбеу, билік иелерінен шыққан әрбір нұсқауға кіршіксіз сезім басты атрибуттары болып келеді;

- моральдық қақпан мен өзін-өзі ақтау. Тұлғаның белсенді азаматтық ұстанымы, әлеуметтік жауапкершілігінің дамығандығы, ұсынысты әрекеті осының барлығы өзгерістерді жеңіске жеткізетін алғышарттар. Жауапкершіліктен қашу, «кішкентай адам» психологиясы, сана мен әрекет конформизмі өзгерістердің ең маңызды тежеуіштері болып келеді. Алайда көбінесе ол сананың қорғанғыш механизмдері арқылы көрініс табады: ол биліктен шыққанның барлығына сенімнің болуы; екілік және үштік мораль; өзінің игілігіне қатыссыз барлық нәрсеге немқұрайлық; «қалтадан құлақ көрсету», бұл А.В.Оболонскийдің пікірінше, арды «анестезиялап», өзінің игілігін қауіп астына қоймайды [101].

Біздің пікірімізше, қоғамдық санадағы бұл сипаттамалар Қазақстан азаматтары үшін қатысты болып келеді, сондай-ақ азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет және құқықтық мәдениеттің дамуына кедергі болуда.

Аталған негативті факторлардың қауіптілігі олардың жеке-дара емес, біріге көрініс беруінде болып отыр. Ол құқықтық мәдениетке кесір тигізіп, тіпті қоғамның жаңаруына, шынайы адам құқығы мен еркіндігінің көрініс табуына мүмкіндік бермей отыр.

Қоғамда әлеуметтік кернеудің қалыптасуына әсер етіп отырған негізгі әлеуметтік психологиялық фактор, экономиканың дамуы бойынша жарияланған курс, азаматтық қоғамның қалыптасуы және құқықтық мемлекетті құру мен берілген курсты жүзеге асыру болып отыр. Ресми мемлекеттік идеологияның бірден өзгертілуі әлеуметтік «шокқа» себеп болды. Аға және ортаңғы буын үшін бұл «өмірдің мәнін» жоғалту, құндылықтардың бағытын өзгертумен көрініс тапты. Қоғам өзіне берілген құқық пен еркіндікті дұрыс бағалауға дайын болмай шықты.

Бұрынғы құндылықтар жоғалып, жаңа баламалары орнына келіп жатқанда өтпелі кезең бағдары орын алды. Ал ол кезең аномия мен бейберекеттілікпен ұштасты. Ол әлеуметтік және басқа да сипаттамаларға байланысты «бейберекет тұлғаның» активті не пассивті қалыбын қалыптастырды. Біріншісі әлеуметтік өзін-өзі жоюдың түрлі формалары (өз-өзіне ену, әлеуметтік тереңге шому т.б.); екіншісі ашуланшақтық агрессивтілік, әлеуметтік, адамгершілік, заңдық құндылықтарды аяқасты етсе де мақсатқа жету. Бұл да болса елдегі қылмыстың артуының бір себебі болып келеді.

Адамдардың құқыққа қатынасын қарастырып көрелік. Бұл жерде заңға қатысты екіліктің бар екендігін атап өтелік. Жүргізіліп отырған реформаларға қарамастан заңның беделі өте төмен. Алайда сыртқы көріністе кеңестік заманнан қалған заңды алдауға болмайтын қалып сақталған. Бүгінде мұндай қатынас жергілікті басқару органдары тарапынан күшеюде. Жекешелендіру жемісін қолында билігі барлар көруде, ал мемлекет зейнетақы, әлеуметтік көмектер мен айлықты уақытылы төлей алмауда.

Көпшілік жағдайларда көпшілік заңды бұзу әбестік емес деп санайды. Тіпті заңды сақтауға қатысты жағымсыз жағдай қалыптасқан. Тіпті ақылды адам заң оған кедергі етіп жатса, оны айналып өтудің жолын қашан да табады. Көбінесе көпшілік заңды бұзбай өмір сүру мүмкін еместігін айтады. Көпшілік заңның қалыптасқан жағдай талаптарына жауап бере алмайтындығын, сондықтан да оған жүгінудің қажеті жоқ екендігін айтады. Заң басқа да жазылмаған заңдар да бар ортада үлкен маңызға ие емес. Заңды бұзбастан өз құқығын мен мүдденді қорғай алмайсың деген пікірлер де бар.

Қоғамда парақорлыққа деген ет үйренушілік байқалады. Жол полициясы да дәл осы негізде берешек сұрап жүр. Жалпы алғанда бәрі күштеуге қарсы секілді, алайда қандай да бір жол уақиғасына түскенде, бәрі де «сатып алуға» дайын. Автоинспектордың бұл әрекетін ешкім де аса жазғырмайды. Осыған қатысты бір әзілді еске ала өтсек: «Заңның қаталдығы оны орындамауға болатындығымен жеңіл». Жол қозғалысы инспекторының «қиын материалдық жағдайына байланысты жүргіншісі көп бөлікке ауыстыру» туралы өтінішін

айтсақ болады. Заң нормаларының мазмұны «шынайы практикаға» сай келмеуі біздің маман ретінде шеберлігіміздің төмендігіне дәлел емес пе?

Адам өзінің билікке жақындығы арқасында «жағдайын жақсылап» жасап алса, ол сөгіске емес, марапатқа ие. Жалпы көпшілік халық заңды бұзуға жақын болып келеді.

Құқыққа деген қатынас, мемлекеттік органдарға деген қатынастың көрсеткіші азаматтардың құқыққорғау органдары жұмысының тиімділігі жайындағы көзқарастары болып отыр. Құқықтық тематика бойынша қоғамдық пікірдің негативті стереотиптері құқықтық сананың дефектілерін көрсетеді, қоғам мүшелерінің құқыққа қарсы әрекетінің деңгейін анықтайды.

Көп жағдайда адамдар мемлекеттік құрылымдармен байланысқысы келмейді, құқық қорғау органдарына сенбейді. Көпшілік құқығы бұзылып жатса да құқық қорғау органдарына жүгінбейді, себебі олардың шын мәнінде, қайтарымызсыз көмек көрсететіндігіне, құқығын қорғайтындығына нанбайды. Сенімсіз мемлекеттік биліктен аластауға әкеледі. Осыдан көптеген адамдар полицияға барудың, салықты төлеудің қажеттілігін сезінбейді.

Қазақстандық қоғамның азаматтық қоғамға жетуіне әлі біраз бар секілді, себебі оның негізгі сипаты мемлекеттің барлығына және жекелей заң негізінде қызмет көрсетуі болып табылады.

Бүгінгі таңда сот, прокурор, салық және кеден органдары қызметкерлерінің құқықты қорғаудағы рөлі түсіп кеткен. Құқық қорғауға тиіс қызметкерлердің «биліктің жандайшабы» деген лақаптары бар, ал соттар мен прокурорлар тек өз басының баюын ғана ойлайтын адамдар боп саналады. Қоғамдық тәртіпті сақтауда соттарға ерекше орын берілген. Ол- әділдікті орнатуда шешуші дауысқа ие, вердикт арқылы адамдардың тағдырын шешетін, барлық құқыққорғау жүйесін қадағалауда белгілі бір бақылау қызметіне ие мантия киген іскер заңгер. Оның негізгі қызметі әділеттілікті бастау болып табылады, ал қылмыспен күрес осы қызметтің жемісі ғана.

Қоғамдық санада мемлекеттік қызметкерлер бюрократ шенеуніктер ретінде қабылданады. Кез келген азамат олардың өз лауазымын шектен асыра қолданғандығының, қарапайым адам құқықтарын және ар-ожданدى құрметтемегендігінің куәсі болған. Көптеген азаматтардың қабылдауында құқыққорғау органдары мемлекеттік машинаның дәл өзі секілді, алайда оның көп тарапты және көп қызметті екендігі естен шығарылады. Құқыққорғау органдарына осылайша түсетін үлкен жауапкершілікті, қоғамдық сенімді ақтай білу қажет.

Жалпы құқықтық сана сот және әкімшілік құқықтық сананы құқықты қолданушылардың жеке қасиеттеріне байланысты қабылдауға бейім. Талас тудырған мәселенің нәтижесі заңға емес, соттың көңіл күйі, прокурор ұстанымы, адвокаттың талапшылдығы, сотқа сырттан келетін күшке байланысты деген пікір де тұрақты көрініс табуда. Заңмен бекітілген процедуралардың құқықты қорғайтындығына деген күмән көпшіліктің құқық қорғаушы органдарға емес, бұқаралық ақпарат құралдарына, депутаттарға, Президентке жүгінуіне әкеліп отыр. Қоғамдық пікірді өзгерту үшін оның құрылымының түгелімен «ашық» болуы қажет. Ресми органдар мен жауапты

тұлғалардың әрекеті мен актінің позитивтілігі қалыпты жағдайға айналуы тиіс, әрбір адамда өзін алданып қалуы мүмкін екендігі жайлы ой да туындамауы қажет. Билік ие болғандар өздерін таңдаған халықтың алдындағы міндеткерліктерін сезінуі керек. XX ғасырдың екінші жартысындағы тарихтан нақты мысал Франция президенті Шарль де Гольдің ерікті отставкаға кетуі бола алады. Оған себеп, оның үкіметі дайындаған өзін-өзі басқару органдарын қайта құру туралы заң жобасын референдумға шығарғаннан соң, көпшілік сайлаушылардың одан бас тартуы болды. Ол заң жобасы бойынша қоғамның әлеуметтік экономикалық салаға кеңінен араласуы қарастырылған болатын, яки, жұмысшылар кәсіпорын кірісінде, қызметкерлер мемлекеттік мекемелерді басқаруда, студенттер жоғарғы оқу орындарында белгілі бір күшке ие бола алады.

Нарықтық экономика, демократиялық қоғам, құқықтық мемлекетке өту барысында кез келген заңдық акция, мейлі ол заңнамалық ұсыныс, мейлі үкіметтік қаулы, түрлі әлеуметтік бірлестіктер мен институттар гуманистік экспертизадан өтуі тиіс. Ол бүгінгі және келешек ұрпақтың, адам мен адамзаттың игілігіне қайшы келмейтіндігіне көз жеткізілу қажет. Ол ішкі дүниенің жаршысы, рухани норматив секілді болып келгені абзал.

Мемлекеттің тиімділігі және адамның оған деген сенімі өзара байланысты тамырлар секілді. Олардың негізінде нақты құндылық ретінде өзара сыйластық жатыр. Оны қалыптастыруда жетекші рөл мемлекетке тиесілі. Мемлекет тиімді болған сайын, оның шенеуніктердің адалдығы мен тәртіптілігін ынталандыруға мүмкіндігі де көп. Шенеунік өз атына кір келмеуін ойлаған сайын, оның мемлекетке деген қатынасы мына қалыпқа сай келеді: мемлекет мүддесі бірінші орында, өз мүддесі – екінші орында.

ҚР бастан кешіріп жатқан бұл кезең тарихи тұрғыдан оның дамуының бір бөлігі ғана болып келеді. Сондықтан жас егемен елдің көтерер жауапкершілігі әлі көп. Өз азаматтарының әрекет ету ережелерін жасақтайтын немесе өзгертетін жария билік азаматтарды олардың өздері құрып, қуаттандырып отырған мемлекетке белгілі бір тәуелділігін орнатады. Билікке деген сенім қоғамдық пікірді есепке ала отырып анықталу керек. Тұрақты түрде қаладағы, ауыл, аудандағы тұрғындардан билік өкілдерінен кімді әділ және жауапкершілігі мол деп санайтындығы туралы сауалнамалар алынуы қажет. Осы сауалнамалар мемлекеттік жүйеде белгілі бір шенді алуда негізгі баға бола алады.

Сондай-ақ адамдардан кімнің заңды жиі белден басатынын да бағалауға беруге болады. Егер шенеунік осы тізімге ондаған мәрте түсіп жатса, оны жұмыстан шығару қажет. Бұл әдістердің барлығы ашық түрде жүруі тиіс.

Құқықтық мемлекеттік құруда экономикалық және саяси жүйелерді ғана емес, қоғамның менталитеті мен психологиясын да өзгерту қажет болады.

Құқықтық мемлекеттің теориясы оның негізі ретінде заңның үстемдігін танып, оны әлеуметтік өмірді реттеуші рөлін мойындауда болып табылады. Бұл заңға деген құрметтен әлдеқайда тереңірек нәрсе. Біздің пікірімізше, адамның заңға деген қатынасы қандай болған күнде де барлық әрекеттің бастауы болуға тиіс. Ол заңның үкімет пен тұрғындар үшін жағдайлар мен оларды шешу

жолдарын ұсынып, «ойын ережесін» қалыптастыратындықтан ғана емес, ол терең психологиялық деңгейде игілікті және игіліксіз, рұқсат берілетін және рұқсат берілмейтін әрекеттерге нұсқайды, рұқсат берілген және рұқсат берілмеген дүниелерді көрсетеді, осы арқылы әрекеттердің жағымды және жағымсыз модельдерін қалыптастырады.

Бүгінгі таңдағы Қазақстанның құқықтық жағдайы құқықтық сананың деңгейін көтеруге, азаматтардың құқықтық нигилизмін жоюға, қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастыруға үндейді. Заң мен құқыққа деген құрмет әр адамның жеке ұстанымына айналуын талап етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болғалы атқарылып келген іс-шаралар, жүргізілген құқықтық реформалар құқықтық мемлекеттің қалыптасуына алғашқы қадамдар болатын және осыған орай біздің мемлекет құқықтық мемлекет ретінде қалыптасты да. Алайда бұл кезеңді табысты еңсере отырып, қазір біздің алдымызда жаңаша мақсаттар айқындалды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан 2050 «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты стратегиясында «жаңа 2013 жылдың өзінде ұлттық құқықтық жүйені жаңғыртудың кезекті кезеңін бастау керек. Заңнама тек ұлттық мүдделерді ғана қорғап қана қоймай, қарқынды дамып отырған халықаралық құқықтық ортамен де үйлесуге тиіс. Үкіметке жария, сондай-ақ жеке құқықтың барлық базалық салаларында біздің құқық жүйеміздің бәсекелестігін арттыру жөнінде жүйелі шаралар қабылдауды тапсырамын» деген болатын. Мұндай бастама біздің отандық құқықтық жүйені жаңаша сатыға көтеріп, құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің өрбуіне, жетілуіне көп септігін тигізері анық.

Адамдардың білімділік және мәдени деңгейі тұрақтанған сайын, қоғам өркениетті экономикаға жақын бола бастайды, адамдардың арасындағы іскерлік қарым-қатынастарда әділетсіздік пен қайырымсыздық төмендейді, құқықтық нормалардың бұзылуы азаятыны белгілі. Бай-қуатты елде ұрлық, өтірік айту қылықтары адамгершілікке жат бола бастайды. Осы замандағы құқықтық нигилизм мен құқықтық мәдениеттің мүлдем жоқ болуы көбінесе экономикалық дамымағандықпен, заңдардың қарама-қайшылығымен, басқарудың бірқатар тетіктерінің биліктік құрылымдардан айырылуымен, нарықтық қатынастардың шынайы мәдениетін және өркениетті нарықтың заңдарын білмеушілікпен түсіндіріледі. Құқықтық нигилизмді болдырмаудың негізгі жолы экономиканы көтеру, осы заманғы өркениетті нарыққа өту деп білеміз.

Жоғарыда қарастырылған сұрақтар бойынша біз мынадай тұжырымдар жасаймыз:

- құқықтық мәдениет қоғам өмірінде құқықтың үстемділігін, әділеттілік пен ізгілік секілді құқықтық қағидалардың басымдылығын, адамның табиғи құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастарды реттеу саласындағы қоғамның, оның әлеуметтік топтарының жетістігінің жиынтығы болып табылады. Құқықтық мәдениет қоғамда құқықты бекітуді; құқықтық тәртіптің қамтамасыз етілуін; қоғамның дамыған құқықтық санасының болуын; заң ғылымының, құқықтық білім мен тәрбие берудің мәртебесін қарастырады. Құқықтық мәдениеттің оның қазақстандық қоғамға енуі жағдайында демократияның қамтамасыз етілуіне, мемлекеттік биліктің азаматтық қоғамға бағыныштылығына, құқықтың мемлекеттен басымдылығына кепіл болуына ықпал етеді.

- құқықтық мәдениет – ол құқықтық нормалардың жалпыға танылған эталонға, стандарттарға, ғылыми-теориялық анықтамаларға сәйкестігі; заң шығармашылығы мен норма шығармашылығының жоғары мәдениеті.

Құқықтық мәдениет құқықтық нормалардың халықаралық шарттармен, ішкі дәстүрлермен, әдеттер мен халықтың жалпы мәдениетімен келісуін білдіреді.

- құқықтық мәдениет адамзат санасының құпия құрылғысы, адамзаттың тәнінде, рухында бекіген ұйғарымдар, сезімдер мен әдептер жүйесі және оның табиғатпен байланысының көрінісі болып табылады.

- заңгердің құқықтық мәдениетін қалыптастыруда құқық философиясының маңызы зор. Адамның жаратылысы туралы ілім сияқты, құқық туралы ілім белгілі бір философиялық түсініктерге сүйенуді талап етеді. Егер де адамның субстанциялық мәнін оның рухы құраса, онда құқықты, ізгілікті, мемлекетті, қоғамды ерекше бір адамзаттың рухымен тығыз байланысты модус құрайды. Сол себептен де заңгерлер құқықты адамзаттың тіршілігінің элементі ретінде қарастыруы керек. Бұл заңгердің толық құқықтық санасы мен дамыған құқықтық мәдениетінің бар екендігінің көрсеткіші болып саналады.

Кез келген құқықтық норма өзінің ізгілік мазмұнына қарай құнды болып табылады. Осы ретте саяси және құқықтық сананы, жаңа құқықтық ойды, яғни құқықтық ағарту, тәрбиелеу және ақпараттандыру мәселелерін қалыптастыру ерекше маңызға ие.

Қазақстандық қоғамның құқықтық мәдениетін көтермелеу үшін келесідей ұсыныстар жасалады:

– қазақстандық қоғамның тіршілік етуінің барлық салаларындағы терең әрі жан-жақты дағдарыстар жағдайында құқықтық мәдениетті дамыту мемлекеттік тұжырымдамалары мен бағдарламаларын әзірлеп, бекіту қажет. Бұл жерде әлемдік жалпы адамзаттық құндылықтармен, және олардың ұлттық менталитетпен байланысы негізінде қоғамның құқықтық ой-көзқарастарын қалыптастыруға ерекше назар аудару керек;

– заң шығарушының құқықтық мәдениетінің тиісті деңгейін көтермелеу қажеттігіне байланысты заң шығарушының этикалық, заңи-психологиялық мінез-құлқының тұжырымдамасы мен ережелері Кодексінің жобасын әзірлеу қажеттілігі туындап отыр;

– мемлекеттік және жекедара деңгейіндегі заң білімін ұйымдастырусыз, білім беру үрдісіндегі пәндерді біріктіру қағидасына негізделетін тек «заңның әрпін» үйретіп қоймай, сонымен қатар оның рухын құрметтеуге бағытталған түрлі деңгейлердегі оқу орындарында құқықтық мәдениет пен құқықтық ой-сананы қалыптастыру мәселелері бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеп, енгізіп, үнемі жетілдіріп тұрмаса, қазақ қоғамының құқықтық мәдениетін көтермелеу мүмкін емес;

– заң білімінің даму жағдайы мен тенденцияларына, қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейі туралы кең ауқымды әлеуметтік зерттеулер жүргізуге ерекше назар аудару қажет деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы мамырдағы № 254-III Заңмен өзгертулер мен толықтырулар енгізілген ресми мәтін. – Алматы: Жеті Жарғы, 2007. – 136 б.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы/
http://www.akorda.kz/kz/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-
- 3 Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии. – М., 2002. – 341 б.
- 4 Сапарғалиев Ғ., Ибраева. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. 2 басылым, өңд., толықт. – Астана: Фолиант, 2011. – 306 б.
- 5 Баймаханов М. О некоторых подходах к решению проблем правопонимания // Научные труды «Әділет», 2000. – №1. – С. 93.
- 6 Соловьев В.С. Приложение. Формальный принцип нравственности (Канта) – изложение и оценка с критическими замечаниями об эмпирической этике // Соч. Т.1. – М., 1988. – 566 с.
- 7 Матузов Н.И., Малько А.В. Мемлекет және құқық теориясы / Оқулықты орыс тілінен қазақшаға аударған: Б.Ө. Алтынбасов. – Алматы: ЖШС «АйСан-Пресс» баспа үйі, 2013. – 583 б.
- 8 Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы.- М., 1999. 116 с.
- 9 Кудрявцев В.Н. О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. - № 3. – С. 50-62.
- 10 Ударцев С.Ф. Правопонимание и формирование правового государства: К проблеме эволюции понимания // Изв. АН Каз ССР. – Сер. обществ. наук. – 1985.- № 5 – С. 32.
- 11 Ярошевский М.Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической деятельности человека. Вступительная статья // Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений. - М., 1990. – 626 с.
- 12 Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. – 2-е изд. - М., 2001. – 385 с.
- 13 Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М., 2001. – 245 с.
- 14 Ильин И.А. О сущности правосознания // Собр. соч.: В 10 т. // Сост. и ком. Ю.Т. Лисицы. - М., 1994. - Т. 4. – С. 161.
- 15 Аюпова З.К. Сабикенов С.Н. Концепция правового государства. – Алматы: Ғылым, 1996. – 86 с.
- 16 Сандеуар П. Введение в право. – М., 1994. – 486 с.
- 17 Шарифов В.М. Естественно-позитивное право: введение в теорию. – Красноярск, 2004. – 94 с.
- 18 Фридмэн Введение в американское право. – М., 1992. – 56 с.
- 19 Бейсембаева А.О. Мектеп оқушыларының құқықтық мәдениетін қалыптастыру мәселелері: Заң ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2006. – 113 б.

- 20 И. Кондрашин. Индивидуальное сознание. – М., 2001. – 231 с.
- 21 Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования // Методология и методы социальной психологии – М.: Наука, 1977. - С. 201-214.
- 22 Баймаханов М.Т. Противоречия в развитии правовой надстройки при социализме. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 63 – 65.
- 23 Ибраева А. С. Правовая культура: проблемы теории и практики. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 352 с.
- 24 Омар Е.О., Самарова Ю.А. Қарым-қатынас мәдениеті: Оқу құралы. – Шымкент, 2004. – 116 б.
- 25 Зарипова И. Экология духа // Наука Казахстана. – 1998. – №17. – С. 2.
- 26 Кудайбергенов Б.К. Социально-философские поиски духовности: традиции и современность. – М.: МБАП – Мир Книги, 1995. – 110 с.
- 27 Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: теориялық мәселелері, тарихи тағылымы: Заң ғыл. Д-ры дис. Автореф. – Алматы, 1997. – 42 б.
- 28 Синха С.Л. Құқық философиясы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 35 б.
- 29 Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. – М., 1998. – 585 с.
- 30 Проблемы комплексного изучения человека // Философские науки. – 1988. - №8. – С. 22-34.
- 31 Оксамытный В.В. Социально-правовые исследования уровня правосознания молодежи. – Киев: Знание, 1982. – 189 б.
- 32 Батова С.А. Правовые сознание рабочей молодежи и основные факторы его формирования: Дис...канд. юрид. наук. – М., 1989. – 145 с.
- 33 Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан жастары бағдарламасы туралы 2001 жылғы 17 ақпандағы № 249 қаулысы // Юрист – справочная правовая система. Юрист. 40
- 34 Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 480 б.
- 35 Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасындағы құқық тәрбиесі. – Алматы, 2004. – 122 б.
- 36 Керимов Л.К. Праволық тәрбие жүйесі. – Алматы, 1991. – 15 б.
- 37 Турғараев Б. Проблемы правового воспитания // Заң және заман. – 1999. – №3. – С. 32-36.
- 38 Противоречия в становлении и развитии культурных традиций. – Алматы, 1993. – 70 с.
- 39 Fisher Hugo. Theorine der kultur. Das kultutelle kraftsfeld. – Stuttgart, 1965. – 90 p.
- 40 Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1973. – 35 с.
- 41 Сальников В.П. Социалистическая правовая культура. – Саратов: Саратовский университет, 1989. – 341 с.
- 42 Kroeber A., Kluchohu C. Culture // Acritical Rcviem of Conapts and Definitions. – Cambrige: Mass., 1952. – P. 57-58.
- 43 Кунгожинов С.Т. Правовая культура работников органов внутренних дел и ее влияние на профессиональную деятельность. – Алматы, 2003. – 11 с.

- 44 Аграновская Е.В. Правовая культура как фактор укрепления социалистического образа жизни. – М., 1982. – 123 с.
- 45 Сальников В.П. Правовая культура: теоретико-методологический аспект: Дис... д-ра юрид. наук. – Л., 1990. – 220 с.
- 46 Бурмистров В.А. Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства. – Харьков, 1990. – 120 с.
- 47 Баллюк Г.И. Взаимосвязь правовой культуры и демократии в социалистическом обществе: Дис... д-ра юрид. наук. – Киев, 1986. – 228 с.
- 48 Волкодаев Н.Ф. Правовая культура судебного процесса. – М.: Юридическая литература, 1980. – 148 с.
- 49 Ликас А.Л. Законность и культура социалистического правосудия // Советское государство и право. – 1981. – №3. – С. 126-131.
- 50 Моралев К.А., Могилевский Р.С., Орехов В.В. Социальное планирование и проблемы правового воспитания // Человек и общество. – Л., 1973. – Вып. 12. – С. 108-109.
- 51 Каминская В.И., Ратинов А.Р. Правосознание как элемент правовой культуры // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974. – С. 43-56.
- 52 Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. – М., 1998. – 612 с.
- 53 Синюкова Т.В. Правовая культура // В кн.: Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова. – М., 1999. – С. 120-133.
- 54 Русинов Р.К. Правосознание и правовая культура // В кн.: Теория и государства и права: Учебник / Под ред. В.М. Карельского и В.Д. Переванова. – М., 1987. – С. 36-54.
- 55 Семитко А.П. Правовая культура социалистического общества: понятие, структура, противоречия: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1988. – 29 с.
- 56 Федорин В.П. Правовая культура как фактор укрепления социалистической законности. – М., 1986. – 142 с.
- 57 Ибраева А.С. О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа // Правовая реформа в Казахстане. – 2003. – №3. – С. 27-32.
- 58 Ибраева А.С. Перспективы построения правового государства в РК // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2003. - №17. – С. 56-67.
- 59 Сартаев С.С., Ибраева А.С. Правовая культура – составная часть общей культуры человечества // Вестник КазГУ. Серия юридическая. – 1997. – №3 – С. 12-20.
- 60 Мухтарова А.К. О правовом образовании учащихся // Право и государство. – 2001. – №3. – С. 14-18.
- 61 Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, 1961. – 694 б.
- 62 Хамидов А.А. Человек и мир человека в этическом и юридическом измерениях // В кн.: Проблемы духовного развития. – Алматы, 1998. – С. 193-204.

- 63 Жоламан К.Д., Мұхтарова А.Қ., Тәукелев А.Н. Құқық теориясы. – Алматы, 2005. – 165 б.
- 64 Қазақстан Республикасының Президенті. Қазақстан Республикасындағы жалпыға бірдей құқықтық білім беру туралы ереже: 1995 жылғы 21 маусымдағы № 2347 қаулысы // Егемен Қазақстан. – 1995. – 30 маусым.
- 65 Иванов В.И. и др. Правосознание и правовая культура сотрудников органов внутренних дел: Учебное пособие. – М., 1981. – 80 с.
- 66 Масатов Б.С. Құқықтық демократия әліппесі. – Алматы: Жеті Жарғы, 2000. – 68 б.
- 67 Марғұлан Ә. Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы: «Қазақстан», 1966. – 220 б.
- 68 Сорокин В.В. Концепция эволюционного преобразования правовых систем в переходный период. - Барнаул, 2002. – 376 с.
- 69 Уәлиханов Ш. Шығ. жинағы: Бес томдық. – Т. 2. – Алма-Ата, 1968. – 499 б.
- 70 Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция. Философский альманах. – М., 1990. С. 164.
- 71 Колесников А.В. Отчуждение в праве // Государство и право. – 1993. – № 3. – С.133.
- 72 Фром Э. Характер и социальный процесс // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 51.
- 73 Иеринг Р. Борьба за право. – М., 1974. – С. 37.
- 74 Мукушева А. 519 актов применялись незаконно // Фемида. – 2000. – № 4. – С. 21–24.
- 75 Ильин И. Демагогия. – М., 1991.
- 76 Мухтарова К. Распределение доходов и бедность в переходной экономике. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – С. 53.
- 77 <http://pravstat.prokuror.kz/kaz/baspasoz/akparaty>
- 78 Жалмухамед Т. Дрейф к “островам неподкупности”: Казахстан занимает 66-е место в мире по уровню коррупции // Юрид. газ. – 2001, 22 авг. – № 38(406). – С. 2.
- 79 Мурзалин Ж.А. Шансы и барьеры модернизации в Республике Казахстан // Саясат. – 2000. – № 2–3.
- 80 Сапарғалиев Ғ.С. ҚР Этномәдени білім беру тұжырымдамасы. – Алматы, 1991. – 15 б.
- 81 Матузов Н.И. Правосознание и правовая культура // Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник.- 2-е., перераб. и доп. - М.:Юристъ, 2003. – 776 с.
- 82 Ярошевский М.Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической деятельности человека. Вступительная статья // Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений. - М., 1990. – 626 с.
- 83 Синюкова Т.В. Правосознание и правовое воспитание // Теория государства и права / Под. ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. - М., 1997. – 558 с.

84 Кульжакаева Р.Б. Правовое воспитание на этапе развитого социализма. - Караганда, 1982. – С. 135.

85 Тюрина Н.И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: дис. ... канд. юрид. наук. - Саратов, 2003. - С. 256.

86 Садуақасов Ә. Қазіргі білім беру жүйесіндегі тәрбиені ұйымдастырудың тектілік (этногенездік) негіздері // Білім беру жүйесіндегі Этнопедагогика Республикалық ғылыми-әдістемелік журналы. - 2008. - 5 б.

87 Тапчанян Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях современной России: Автореф. дис. ... канд.юрид.наук. - М., 1999. - С. 7.

88 Мұртаза Ш., Нысаналы А., Шиманбай С., Смайыл Е., Тілеулес Ә. Үш пайғамбар. - Алматы: Дәуір, 1992. - 154 б.

89 Болатбаев Қ. Даналар сөзі - өнердің көзі. – Алматы: ҚАЗАқпарат. - 1999. - 91 б.

90 Қазақстан Республикасы Президенті. Қазақстан Республикасындағы жалпыға бірдей құқықтық білім беру туралы ереже: 1995 жылғы 21 маусымдағы №2347 қаулысы // Егемен Қазақстан. – 1995. – 30 маусым.

91 1996 жылы 13 мамырдағы 1996-1998 жылдары Қазақстан Республикасында жалпы құқықтық оқытудың кешенді бағдарламасы №591 ҚР Үкіметінің Қаулысы // Егемен Қазақстан. – 1996. – 30 мамыр.

92 О структуре личности Malrieu P. et al. La formation de la personnalité in Traite de psychologie de l'enfant, sous la direction de H. Gratiot-Alphaandery et R. Zazzo. – P.: Presser Universitaires de France, 1973. – V. 5.

93 Ш. Курильски-Ожеван, М.Ю.Арутюнян, О.М. Здравомыслова. Образы права в России и Франции. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С.6.

94 Goslin D. (Ed) Handbook of socialization theory and research. – Chicago: Rand Mc Nally, 1969.

95 Kantorowicz H. The Definition of Law. – N.Y.: Octagon Books, 1980.

96 Terre F. Sayag A. Connaissance et conscience du droit in Travaux du colloque de sociologie juridique franco – soviétique. – P., 1975, oct., Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977.

97 Podgorecki A. Legal Consciousness as a Research Problem, European Yearbook in Law and Sociology, 1977. Kurczewski J. Prawo w społeczeństwie. Warszawa. 1976.

98 Kulcsar K. La connaissance du droit en Hongrie. Année sociologique. 1967.

99 Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода. Авт. М.Т. Баймаханов, Л.М. Вайсберг, А.У. Бейсенова, М.А. Ибрагимов, А.К.Котов. – Алматы: Жеты жарғы, 1995. – 85-128 б.

100 Айталиев А. Общегражданское общество: общие и региональные проблемы // Мысль, 1999. – № 4. – С. 29.

101 Оболонский А.В. Права человека на пороге гражданского общества и консервативный синдром как главное препятствие их реализации // В кн. Права человека и политическое реформирование. – М., 1997. – С. 101.